

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Venstre og
forsvarssagen
1870-1901

af Kristian Hvidt

Udgivet af

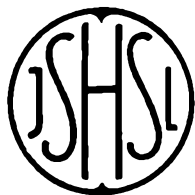
Jysk Selskab for Historie,
Sprog og Litteratur

Kristian Hvidt

VENSTRE OG FORSVARSSAGEN

1870-1901

Skrifter udgivet af

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

7

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

1960

Udgivet med støtte af

STATENS ALMINDELIGE VIDENSKABSFOND

PRINTED IN DENMARK BY AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE

INDHOLD

FORORD	7
INDLEDNING	9
I. VENSTRE OG DETS STILLING TIL FORSVARET 1870-72	
1. De tre venstregupper	13
2. Venstres samling	23
II. DET FORENEDE VENSTRES STORHEDSTID 1872-76	
1. Indledning	32
2. Forsvarslovene 1872-73	37
3. 1873-74	44
4. Venstres store forsvarsforslag	46
5. Ministeriet Estrups første år	59
III. DET FORENEDE VENSTRES SAMMENBRUD 1876-80	
1. Indledning	68
2. Viggo Hørup i halvfjerdserne	70
3. Venstres splittelse 1876-79	76
4. Hærlovsrevisionen 1880	81
IV. FORSVARSKAMPENS KLIMAKS 1880-88	
1. Indledning	97
2. Viggo Hørup 1880-88	101
3. Visnepolitikken 1881-85	105
4. »Hvad skal det nytte«	110
5. Befæstningsforslagene 1882-83	116
6. Mod provisoriet	133
7. Fra provisorierne begyndelse til forligsforsøgene 1887	139
8. Forligsforsøgene 1887 og 1888	149
V. MOD FORLIGET 1894	
1. Indledning	159
2. Venstres reformprogram af 1889	159
3. Viggo Hørup i halvfemserne	162
4. Forsvarssagen efter 1888	167
5. Det store forlig 1894	177
VI. MELLEM FORLIGET OG SYSTEMSKIFTET	194
TILBAGEBLIK	205
BILAG	217
LITTERATURLISTE	218

FORORD

I sin oprindelige form var denne afhandling en besvarelse af en prisopgave udsat af Københavns universitet med titlen: »Venstres stilling til forsvarssagen 1866–1905, med særligt henblik på de antimilitaristiske tendenser.« For denne besvarelse fik jeg i 1954 guldmedalje.

Forud for udgivelsen er der imidlertid foretaget en omfattende bearbejdelse. Det første og det sidste afsnit er skåret væk, og desuden er en række afsnit om neutralitets- og voldgiftstankens udvikling fjernet, for at bogens vigtigste kapitler kunne træde skarpere frem. Endelig er det særlige henblik på de antimilitaristiske tendenser indarbejdet således, at de forskellige synspunkter i venstre får en mere ligelig behandling.

Ved omarbejdelsen har jeg haft lejlighed til at udnytte en del utrykt materiale i Rigsarkivet og andre steder. Af særlig stor betydning for mig har det været at få adgang til Frede Bojsens utrykte erindringer. Disse har vist sig at være den rene guldgrube til periodens historie og har opklaret mange dunkle punkter for mig, ikke alene med hensyn til Frede Bojsens politiske gerning, men for en lang række begivenheder og personers vedkommende. For denne tilladelse vil jeg takke højskoleforstander *Vagn Møller*, Rødkilde, og hr. *Anker Konow Bojsen*, Washington.

Når denne afhandling hermed udkommer som bog, skyldes det først og fremmest professor, dr. phil. *Troels Fink*, for hvis velvilje og aldrig svigtende interesse jeg gerne vil udtrykke min store taknemmelighed. Ligeledes er jeg »*Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur*« og dets sekretær, arkivar, mag. art. *Vagn Dybdahl* megen tak skyldig for at ville påtage sig tilrettelæggelsen og udgivelsen.

For uvurderlig bistand med råd og dåd i forbindelse med omarbejdelsen må jeg takke professor, dr. phil. *Povl Bagge* og arkivar, mag. art. *Niels Petersen*. Desuden står jeg i taknemmelighedsgæld til personalet på folketingets bibliotek, uden hvis hjælp jeg aldrig var kommet til vejs ende.

Til arbejdet med bogen har jeg modtaget et stipendium for unge videnskabsmænd og den økonomiske basis for udgivelsen er midler stillet til rådighed fra »Statens almindelige videnskabsfond«. For denne uundværlige støtte vil jeg udtrykke min ærbødige tak.

København, den 16. august 1959.

Kristian Hvidt.

INDLEDNING

Skulle man fremstille langtidsbevægelserne i dansk indre politik siden 1814, måtte kurven tegnes som tre store bølger, der betegner de store bevægelser omkring tre samfundsklassers politiske modning. Hver for sig var borgerstandens, bøndernes og arbejderklassens tilsynekomst på den politiske arena resultatet af dybtgående sociale og økonomiske omvæltninger i samfundet, og hver for sig skylder den ene bølge brusende hen over den forrige og dominerer billedet for en tid. På en forunderlig måde havde det 18. århundredes liberale bevægelse sat en mægtig samfundsproces i gang. Den drivende kraft var en vågnende individualistisk følelse og en voksende forståelse af begrebet demokrati. De demokratiske tanker så at sige sivede ned igennem befolkningslagene og satte den politiske proces i gang.

Når en ny samfundsklasse træder frem på den politiske scene og kræver sin ret, er det naturligt, at den allerede regerende klasse finder de nyankomne fremmede, tarvelige og yderliggående. Som en Klods-Hans, fortrøstningsfuld og væbnet med de midler, der lå nærmest ved vejen, kom venstre ridende til kongens slot for at vinde magt og herlighed. Men medens de nationalliberale, da de nogle årtier før red den samme vej, havde noget af Klods-Hans' muntre naturtalent, der ubesværet førte til magtens tinder, blev venstres vej tornefuld og trang. Kongen og ministrene, ja hele hoffet satte alle midler ind på at hindre venstre adgang til prinsessen, der bar navnet parlamentarisme. Gennem tredive år stod kampen mellem bonden og hoffet, en kamp, som skilte folket i to stridende lejre og i bitterhed savner sidestykke i vor politiske historie.

Det er denne lange og pinefulde samfundsomvæltning, der i almindelighed kaldes forfatningskampen. Ordet er for så vidt dækkende, som det egentlige stridspunkt var grundloven af 1866; men i virkeligheden stod kampen på to fronter: på den ene side spørgsmålet om parlamentarisme og på den anden forsvarssagen.

Det er det sidstnævnte stridspunkt, der skal behandles i denne bog. Men egentlig er det umuligt at behandle emnet inden for snævre grænser, fordi kampen om forsvarsspørgsmålet meget hurtigt blev sammenkædet med andre sager og da i første række forfatningsstriden – ja, da det gik allerværst til i 1880'erne, var de to stridsspørgsmål faktisk smeltet sammen og gået op i en højere enhed. Tog man derfor forsvarskampen ud af sin sammenhæng og skrev en fremstilling af den alene, ville den blive omtrent uforståelig, fordi man ikke ville fatte årsagen til alle forviklingerne og alle de dramatiske sammenstød mellem højre og venstre.

Kampen mellem embeds- og godsejerstanden på den ene side og et liberalt bondeparti på den anden er ikke et isoleret dansk fænomen. I talrige europæiske lande kan man i sidste halvdel af det 19. århundrede finde foreteelser, der minder om den danske forfatningskamp. I Norge og Sverige har man lignende partikampe, som i begge lande kombineredes med en vidtgående uenighed på forsvarrets område¹. Den mest slående lighed med de hjemlige forhold finder man dog i Preussen, omend begivenhederne her udspiller sig ca. 10 år før de danske. Her kædedes forfatningsstrid og forsvarskamp også sammen, krigsminister Roon svarer til den danske Bahnsen, Bismarck svarer til Estrup [sans comparaison!], begge trådte de til, da partistriden var gået i hårdknude, og begge løste de knuden ved brutalt at regere uden om folkerepræsentationen på provisorisk basis. Ikke alene i hovedtrækkene, men også i mange detaljer er der lighedspunkter mellem den danske og den tyske forsvarskamp. Der er således en ganske forbløffende overensstemmelse mellem den indenrigspolitiske situation i Berlin i februar 1861 og situationen i København i sommeren 1875².

Det er fristende at spørge om, hvorfor nu netop forsvarsspørgsmålet i forbindelse med forfatningssagen blev den brændende lunte på krudttønden. Militærvæsenet har til næsten alle tider virket som en stærkt konservativ samfundsfaktor. Når et liberalt parti gik til angreb mod de stadig voksende reaktionære tendenser, måtte det samtidig indirekte blive et angreb på militærvæsenet, der stod som den moralske og håndgribelige støtte for kongemagt og regering. Dette havde dog ikke behøvet at føre militære sager ind i det politiske brænd-

1. Per Hultquist: *Försvar och skatter. Studier i svensk riksdagspolitik från representationsreformen till kompromissen 1873*, (disp.) Göteborg 1955.
2. Markus Rubin: *Tysklands historie*, 1912, p. 72–89.

punkt, hvis ikke der netop på samme tid var begyndt en rivende udvikling i teknisk henseende. Man opfandt stadig bedre håndvåben til infanteriet, indenfor artilleriet fremstilledes kanoner med stadig øget rækkevidde og træfsikkerhed, og flåden krævede panserskibe i stedet for de gamle af træ. Hertil kom det oprustningskapløb, der var begyndt i Europa allerede i tresserne; de regerende i store som små lande følte nødvendigheden af at følge med efter yderste evne. Alt dette stillede store krav til landets bevilligende myndigheder, og den konservative regering var villig til at forsøge at gennemtrumfe denne modernisering og udvidelse af hær og flåde.

Som modsætning hertil opstod samtidig de store liberale og socialistiske oppositionspartier med et omfattende socialt reformprogram, hvis gennemførelse økonomisk delvis måtte ske på bekostning af militærudgifterne. Hertil kom de nye partiers klassebevidste krav om demokratisering ikke mindst af hæren, som de fleste steder i Europa havde bevaret noget af enevældens hårdhændede system. To diametrale modsætninger mødte hinanden og måtte i forbindelse med de stærke sociale brydninger i samfundet uvægerlig føre til indrepolitiske kampe.

Når forsvarsspørgsmålet blev så brændende aktuelt i dagsdebatten havde det også en anden årsag, som bør fremhæves meget stærkt: medens Danmarks samlede forbrug til hær og flåde i finansåret 1956-57 udgjorde 19 % af statens udgifter³, stiller forholdet sig ganske anderledes i årene 1867-94, hvor det tilsvarende procenttal for hver af de 5 fem-år i gennemsnit var:

1867/68-71/72	31,8 %
1872/73-76/77	34,4 %
1877/78-81/82	36,5 %
1882/83-86/87	37,4 %
1887/88-93/94	41,7 % ⁴ .

Det er givet, at borgerne, der ser over en trediedel af deres skat anvendt til forsvar, tvinges til at tage et konkret standpunkt til betimeligheden af denne udgiftspost, der er langt den største udgift på statsregnskabet.

3. Beregnet på grundlag af Statistisk årbog 1957, p. 265.

4. Statistisk tabelværk 5. række litra E, nr. 2, p. 19. For at omfatte prognoserne under et er den sidste periode på 7 år.

Hensigten med de følgende kapitler skulle være at vise, hvordan forsvarssagen blev venstres akilleshæl og blev årsag til uendelige stridigheder i partiet; endvidere at følge udviklingen af de stadig mere yderliggående forsvarsopfattelser, der dannedes som resultat af de politiske forviklinger. Viggo Hørup får derfor en fremtrædende plads i fremstillingen.

Da forsvarssagen i første række blev et politisk spørgsmål, hvor diskussionen hurtigt mistede sit saglige præg, vil de kommende sider ikke indeholde meget i retning af militærtekniske detaljer. Til nærmere udredning af udviklingen indenfor hærens opbygning og bevæbning samt om befæstnings- og artilleriforhold har jeg savnet den fornødne sagkundskab, som jeg ikke har søgt at afhjælpe, da uddybning af disse ting ikke synes at have væsentlig betydning for den politiske opfattelse af spørgsmålet om Danmarks forsvar.

I.

VENSTRE OG DETS STILLING TIL FORSVARET

1870-72

1. DE TRE VENSTREGRUPPER

Ved slutningen af året 1869 holdt D. G. Monrad to forelæsninger på Københavns universitet benævnt Politiske Drømmerier. Talrige vidnesbyrd beretter om den dystre stemning, der herskede under Monrads tale⁵. Mørket i det store auditorium, den dunkelt oplyste forelæser med det karakterfulde ansigt understregede dysterheden i de storladne profetier om Danmarks fremtid, som Monrad oprullede for tilhørerne.

Monrads mærkelige forelæsninger, hvori han spår om landets kommende magtesløse stilling, danner ligesom en ouverture til en ny periode i Danmarks historie; de var et forvarsel om betydningsfulde omvæltninger i den almindelige opfattelse af Danmarks indenrigs- og udenrigs-politiske stilling, ændringer, der fik vidtgående konsekvenser i de følgende årtier og på mange måder bragte Monrads dystre spådomme til opfyldelse.

Der var to begivenheder i året 1870, der som milepæle kendetegnede årets betydning som vendepunkt. Den ene var den fransk-tyske krig med Frankrigs dybe fald og Tysklands rejsning til kontinentets altdominerende magt. Den anden var dannelsen af det forenede venstre og dermed begyndelsen til en politisk 30-års krig om parlamentarismens princip. Med disse to begivenheder var grundlaget for den store forsvarskamp dannet.

Det tyske kejserriges enorme fremgang og sejre i krigen 1870-71 og Frankrigs nederlag fik danskerne til for alvor at føle landets lidenhed. Med kuldegysninger mærkede man, hvordan Danmark nu lå dækket af Tysklands sorte slagskygge. Så meget des uhyggeligere var denne fornem-

5. Se f. eks. Tilskueren 1904, p. 971 ff.

melse, som krigen havde slukket vort sidste udenrigspolitiske lyspunkt, Frankrig, der havde været vort håb og støtte i forholdet til Tyskland. Tilliden til Frankrigs magt havde vedligeholdt en optimistisk stemning i Danmark trods det hårde nederlag i 1864. Håbet om revanche blomstrede forbavsende hurtigt op efter fredsslutningen, og efterhånden som den fransk-tyske spænding steg i tressernes sidste halvdel, steg forhåbningerne om Slesvigs tilbagegivelse til Danmark, yderligere næret ved Napoleon III's initiativ i 1866: den famøse § 5 i freden mellem Tyskland og Østrig om en eventuel afstemning i de sønderjyske landsdele.

Den resignerende, nedslåede stemning, man kunne have ventet efter 1864-krigens nederlag, indtraf først i 1870. Med brutalitet blev danskerne revet ud af de sidste illusioner, og særlig må de franske nederlag i september og oktober have virket som en iskold douche på dem, der få uger forinden havde råbt på Danmarks aktive indtræden i krigen på Frankrigs side. Som en umiddelbar konsekvens af de nye perspektiver i dansk udenrigspolitik gav den fransk-tyske krig også anledning til reviderede anskuelser på et andet punkt: spørgsmålet om Danmarks forsvar. Det var klart for de fleste, at det princip, der var nedlagt i den bestående forsvarsordning, ikke kunne bruges mere, efter at Frankrig var slået. Stridens kerne i de følgende årtier blev derfor: kan Danmark overhovedet forsvares mod et angreb, og i bekræftende fald hvordan? Spørgsmålet er evigt aktuelt; men når det blev særlig brændende på det tidspunkt, skyldtes det ikke mindst, at krigen 1870 med et slag slog bunden ud på det udenrigspolitiske grundlag, hvorpå vort forsvar i årtier havde været bygget.

Teoretisk hvilede hærens organisation indtil 1867 endnu på Christian VIII's lov af 1842. Talrige mindre og større ændringer havde dog i tidens løb forandret dens struktur – således skal særlig nævnes juni-grundlovens § 95, der indførte almindelig værnepligt. De talrige ændringer i hovedloven, den stærke udvikling i krigsstrategi og særlig 1864-krigen skabte en vis opløsning i hærens rammer, der gjorde en gennemgribende reorganisation nødvendig. Det blev da også efter fredsslutningen betonet fra alle sider, at næst grundlovsrevisionen var forsvaret det vigtigste problem. Med stor grundighed gik man til sagen. En kommission med lige mange medlemmer fra militæret og rigsdagen blev nedsat, som med en anderledes hurtighed end sin efterfølger, forsvarskommissionen af 1902, afgav en omfattende betænkning. På grundlag af kommissionsflertallets opfattelse opstillede den nyudnævnte krigs-
mi-

nister, general V. R. Raasløff, et forslag, som i 1867 forelagdes for rigsdagen. Når forslaget gik forholdsvis smertefrit og uændret gennem folketing og landsting, skyldtes det ikke mindst Raasløffs store smidighed og charme, der både besejrede den modstand, der rejstes fra kongehuset over for indskrænkninger i kongens personlige tropper, og den stærke opposition blandt politikerne, som ønskede en mindre bekostelig hærlov.

Hovedtanken i den ny hærlov var i grunden det klareste bevis på, at nederlaget tre år forinden ikke havde slukket revanchelysten. Loven skabte en slags ret mobilt ekspeditionskorps, fortrinligt egnet til som hjælpehær for en fremmed magt [f. eks. Frankrig] at kunne falde en anden stormagt [Tyskland] i ryggen. Når Orla Lehmann temmelig kort efter 1864 i Middelfart erklærede, at freden kun var indledningen til den tredie slesvigske krig, tyssede man nok på ham som lidt for ivrig – men han gav dog utvivlsomt udtryk for noget, mange tænkte ved sig selv, men ikke turde sige højt. Tanken om den tredie slesvigske krig hang nøje sammen med den fransk-tyske spænding, der allerede dengang som en stadig stigende rumlen varslede om det kommende uvejr.

Efter megen diskussion fik venstre indsat en slutningsparagraf i loven, der foreskrev, at der 5 år efter dens vedtagelse skulle forelægges rigsdagen et forslag til revision af loven, og blev dette ikke vedtaget, skulle et nyt forelægges, indtil en ny hærlov fremkom. Venstres motivering til slutningsparagraffen var, at

om nogle år vil man uden tvivl være kommen til større klarhed om adskillige spørgsmål vedrørende både hærens størrelse og dens ordning⁶.

Utvivlsomt var det ikke mindst om den udenrigspolitiske situation, man ønskede at komme til klarhed. Kom det, som man ventede det, inden 5 år til et fransk-tysk opgør, blev Danmarks status helt forandret. Noget andet er, at rent indenrigspolitisk skulle denne revisionsparagraf volde uendelige kvaler halvfjerdserne igennem.

Tanken om permanente fortifikationer som støtte for Danmarks forsvar havde kun beskæftiget de sagkyndige lidt i årene mellem de slesvigske krige. Ved den udenrigspolitiske krise i 1858, hvor krigen var ventet af mange, opstillede regeringen imidlertid et større forsvarsprogram, der dog af rigsdagen blev væsentligt nedskåret. Resultatet af disse

6. Rdt. 66/67 till. B. sp. 1151–52, jfv. sp. 1292.

forhandlinger blev en række søforter udenfor Københavns red. Mod landsiden forfaldt de gamle volde og grave om byen, befæstningen var håbløs utidssvarende, byen trængte voldsomt til luft og udvidelsesmuligheder, og omtrent samtidig med hærlovens vedtagelse blev det ubebyggede demarkationsterræn mellem voldene og søerne udbudt til salg.

Det var meningen, at salget af de i og for sig værdifulde arealer skulle kunne indbringe midler til at oprette en befæstet linie længere uden for byen. Der kom imidlertid til at stå meget gny om denne sag, fordi det sidst i 60'erne viste sig, at grundene var blevet solgt til rene spotpriser, ofte til venner og bekendte af de militære myndigheder, der forestod salget⁷. Penge til en ny befæstning indkom altså ikke, og interessen for den var heller ikke til stede på det tidspunkt. I et brev til forsvarskommissionen pegede regeringen på nogle retningslinier, som den ønskede fulgt. Om befæstningsspørgsmålet hedder det her:

Så ønskeligt som det i mange henseender kunne være, om København også kunne være dækket ved befæstninger mod landsiden, så vanskeligt ville det være at tilvejebringe sådanne af permanent natur, uden at der til samme ville bindes en alt for betydelig styrke af arméen⁸.

Citatets argument imod landbefæstningen antyder også det system, som man stræbte efter at lægge til grund for hærens organisation: et mobilt hjælpekorps til operationer hvor som helst. De gengivne linier er i øvrigt værd at bemærke, fordi de gang på gang blev fremhævet af venstre i forsvarskampen senere hen for at vise regeringens oprindelige opfattelse.

Med den fransk-tyske krig i 1870 trådte befæstningsspørgsmålet ind i et helt nyt lys. Vor militære målsætning forandredes, chancen for at genvinde Slesvig med magt forsvandt som røg i horisonten, og til gengæld stod man ansigt til ansigt med det dystre spørgsmål: landets eksistens eller undergang. Det var med dette for øje, at de militære autoriteter så den stærke, permanente fæstning i lighed med f. eks. Antwerpen som eneste udvej.

Det saglige grundlag for de følgende årtiers store forsvarskamp var således skabt af den fransk-tyske krig i 1870. Man stod over for at skulle løse to livsvigtige spørgsmål med samme udgangspunkt: revisionen af hærens og flådens organisation samt befæstningssagen. Når

7. Haugner: Forsvarssagens kerne 1907, p. 32–36, jvf. Billes forespørgsel Rdt. F. 68/69 sp. 1643 ff.

8. Betænkning fra forsvarskommissionen af 1866 II, bilag VIII, p. 79.

løsningen gav anledning til samfundsomvæltende kampe, var det ikke i første række de saglige problemer, der kom til at volde kvaler, men i lige så høj grad den storpolitiske stormhvirvel, som sagen – uheldigvis kan man næsten sige – blev kastet ind i.

Dannelsen af det forenede venstre er – som før nævnt – den anden begivenhed, der gør 1870 til et skelsættende år. Dermed var angrebshæren opstillet, og den politiske 30-års krig kunne begynde. Det vil af det følgende fremgå, hvordan denne hær havde talrige generaler og et temmeligt udisciplineret mandskab, hvorved strategien ofte blev for-dærvet på grund af indre stridigheder. Det vil derfor være nødvendigt at opridse venstres sammensætning og forudsætninger, navnlig med hensyn til de forskellige gruppers stilling til forsvaret.

Krigen 1864 og særlig kampen omkring den reviderede grundlov havde fuldstændig splittet det gamle bondevenneparti. På samme tid som venstre fik kraftig medvind som følge af den stærke reaktion mod de nationalliberale, der måtte bære ansvaret for ulykkerne, blev venstre splittet op i tre grupper, nemlig det grundtvigske venstre, de gamle bondevenner under I. A. Hansen og endelig den tscherningske fraktion. Hvor meget man end søgte i 1870 at smelte disse grupper sammen i Det forenede Venstre, viste det sig dog, at det eneste virkelige sam-lende punkt mellem dem var, at de var »venner af bondestanden«.

Når det grundtvigske venstre hurtigt efter 1864 viste sig at være langt den største og livskraftigste af grupperne, hænger det utvivlsomt sammen med, at den første generation, hvori Grundtvigs pædagogiske og kristelige tanker blomstrede i fuldt flor, netop på dette tidspunkt var nået til skelsår og alder. Højskolebevægelsens tanker var begyndt at gennemsyre næsten hele bondebefolkningen, og var det end et forholdsvis beskedent antal, der tog den politiske side af sagen op, så besad de grundtvigianske politikere dog den store styrke, at de i givet fald havde en mægtig folkebevægelse bag sig.

Af de tre grupper stod grundtvigianerne så afgang længst til højre. Overgangen fra det nationale venstre, som det kaldte sig, og til de yngre nationalliberale var helt flydende, personificeret i det nære samarbejde mellem hofjægermester Carlsen og Sofus Høgsbro. Med visse forbehold er det slående rigtigt, når Hørup senere karakteriserede det grundtvigske venstre som nationalliberalisme omsat til folkebrug. Fælles for de to partier var det stærke nationale præg og dermed tilknytningen til Slesvigs danske mindretal, samt interessen for skandina-

vismen. I årene op mod 1870 skiltes vandene dog. Forbindelsen mellem Carlsen og Høgsbro ophørte, de nationalliberale gled mod højre, grundtvigianerne mod venstre.

Grundtvigs betydning for det nationale venstres mænd og særlig for dets første leder, Sofus Høgsbro, kan vel dårligt undervurderes. Det var ikke alene Grundtvigs ånd, der svævede over dem, de overtog også i talrige politiske detailspørgsmål hans meninger og rådspurgte ham indtil hans død 1872 om de forskellige sager. Et vidnesbyrd i så henseende er en passus i et brev fra pastor F. E. Bojsen [Budstikke-Bojsen] til Høgsbro fra 1876:

Det har været en umådelig streng rigsdagssession for mig, thi det forsvarsvæsen er mit ømme punkt. Jeg har så ofte tænkt på, hvorledes Grundtvig ville have stillet sig til denne sag. Det har for mig en overordentlig betydning⁹.

Også i forsvarsspørgsmålet var Grundtvigs påvirkning stærk. Til støtte for usikre folk som F. E. Bojsen redigerede Grundtvigs tro discipel, magister Niels Lindberg, en håndbog i Grundtvigs meninger, hvor forsvarsspørgsmålet belyses med følgende karakteristiske citat fra en artikel i »Danskeren« for 1848:

... hvad der skjuler sig under værnepligtens uskyldige og ærværdige navn, den tunge og alle fribårne sjæle uværdige og utålelige byrde, som vor bondestand har trællet og sukket under, det er sessionsvæsenet, garnisonstjeneste og kasernefængsel, med et ord, den unaturlige krigstilstand i fredstid, som vel har været en plage for hele folket, men har dog især været følelig for dem, der har måttet tjene til at føde uhyret, hvis navn er »den stående hær« og hvis eftermæle skal være, at middelalderens trold, alle til hobe, drak ikke nær så meget menneskeblod.

... Derfor Dannemænd, såfremt vi alle udgør et fribårent, kongeligt folk: ingen almindelig værnepligt med trældom, men folkevæbning med frihed¹⁰.

I overensstemmelse med hele Grundtvigs program var frivilligheden det eneste rette middel til at hæve folkeånden. I folkevæbningen så han derfor den rette udvej til forsvar for og opdragelse af den danske befolkning, og dette blev også det nationale venstres program. Folke- eller

9. Sofus Høgsbros brevveksling og dagbøger, udg. af Hans Lund 1923, II, p. 343.

10. N. Lindberg: Grundtvigs politiske stude, 1876, p. 160, jvf. »Danskeren« 1848, p. 644.

almenvæbningsideen går i videste forstand ud på, at hele folket bevæbnes og uddannes i krigersk øjemed. De unge har våbnene hjemme hos sig selv, mødes lokalt med faste mellemrum til øksersits og skydning med frivillige underofficerer og samles en gang årligt til mere omfattende lejrøvelser. I tilfælde af mobilisering forenes de lokale afdelinger til større enheder og udgør hæren. Systemet minder således stærkt om en udvidet form for nutidens hjemmeværn. Ideens opkomst i det 19. århundrede kan antages at hænge sammen med den romantiske filosofi. Man greb tilbage til hæropbudet i hedenold, hvor folk drog af hus for at værgе landet, når baverne lyste. Dette var ganske i pagt med Grundtvigs tankegang. Det forenede hans idé om genopvækkelse af kampånden i Norden med hans dermed beslægtede kamp mod den sorte skole – og samtidig ville det lokale forsvar blive en slags sidestykke, ja måske en udbygning til højskolebevægelsen.

I skytteforeningerne, der efter engelsk mønster allerede før 1864-krigen begyndte at dukke op, så mange en forløber for folkevæbningsindførelse i Danmark. I sin fuldt udviklede form ville alle de lokale foreninger med en effektiv centralledelse jo kunne udgøre en brugelig folkehær. Det var imidlertid grosserere, godsejere og høje officerer, der fik herredømmet i skyttebevægelsen, og venstres indflydelse blev derfor uhyre ringe.

Var det nationale venstre stærkt påvirket af Grundtvig i forsvarsagen, var der dog eet punkt, som ikke blev accepteret af hans politiske venner: Grundtvig ønskede værnepligten afskaffet og afløst af den rene frivillighed, medens det nationale venstre netop så den almindelige værnepligt som en af demokratiets hovedhjørneste, fordi den nu, i modsætning til før 1848, ikke alene omfattede bondestanden, men samtlige samfundsklasser¹¹.

De grundtvigianske politikere udgjorde langt fra nogen sluttet trop. Inden for gruppen kan man tydeligt skelne en højre fløj og en venstre fløj. Nærmest de nationalliberale og mellempartiet, der i disse år voksede op under den mærkelige forretningsmand og nationaløkonom, N. C. Frederiksens ledelse, stod folk som Lars Dinesen, der hurtigt efter 1870 gled ind i højre, samt højskolemanden N. J. Termansen. Termansen stod som eksponent for en stor gruppe inden for højskolen, der i forsvarsspørgsmålet var stærkt højreorienteret og trods sin meget nære tilknyt-

11. S. Høgsbro: Mit forhold til Grundtvig, Tscherning og Monrad, 1902, p. 14.

ning til venstres ideer iøvrigt gled over i højre i løbet af halvfjerdserne. Til venstre for Sofus Høgsbro, der udgjorde partiets midterfigur, stod en række yngre folk med Christen Berg, Frede Bojsen, Johs. Tauber, Thomas Nielsen, Klaus Berntsen m. fl., den generation, der kom til at præge partiet efter 1870. De var i højere grad realpolitikere end de ældre højskolefolk, og dette var måske medvirkende til, at de nok gik ind for folkebevægningens idé, men dog så med noget forbehold på dens praktiske gennemførlighed. For alle afskygninger af det grundtvigianske venstre gjaldt det imidlertid, at forsvarsspørgsmålet spillede en ganske overordentlig stor rolle.

Dette kan i og for sig ikke siges at gælde for I. A. Hansen og hans fløj. Her herskede en betydelig mere materialistisk livsopfattelse, hvor kontante reformer var det vigtigste, især løsningen af spørgsmål som fæstevæsenet, tiendeaflysning o. s. v. Til forsvarsvæsenet indtog I. A. Hansen og hans fæller en ren fornuftpræget holdning, fjern fra grundtvigianernes romantiske sindelag. Folkebevægningen forekom dem at være en utopi, skandinavismen afskyede de, og rent økonomisk var de ret tilbageholdende – således fandt de hærloven af 1867 alt for kostbar.

Det var derfor ikke mærkeligt, at der herskede en vis sympati mellem I. A. Hansens gruppe, det folkelige venstre, og den tscherningske fløj. Medens det førstnævnte parti mest kom fra Sjælland, hørte det sidstnævnte udpræget hjemme i Jylland, nærmere betegnet den nordøstlige del af halvøen. Set fra modstandernes side dannede det tscherningske venstre en helhed; men i virkeligheden udgjorde det to adskilte dele, Tschernings elever og den bjørnbakske bevægelse.

Skønt Tscherning trak sig tilbage fra rigsdagen i 1866, udfoldede han dog en kolossal politisk aktivitet og førte sine meninger frem dels i hundredevis af artikler og dels på rigsdagen gennem sine hengivne elever, der fulgte ham i et og alt. I alle dele af venstre stod megen respekt om den gamle hæderkronede krigsminister fra de store dage i 1848, ham som gennemførte den almindelige værnepligt, og grundtvigianerne agtede ham også som den, der havde bragt folkebevægningens idé frem i Danmark i en række pjecer i 1830'erne. Alligevel stod Tscherning på sine gamle dage temmelig isoleret i dansk politik, på visse områder fordi hans ideer var for yderliggående, på andre fordi han stædigt holdt fast ved meninger, som tiden var løbet fra. Det sidste må siges at gælde hans fastholden ved det lille forbehold i den almindelige værnepligt: stilling og bytning, hvorved velhavende folk

kunne undgå den hårde pligt, så det demokratiske i værnepligten kom til at virke som en illusion.

Et samlet Danmark, frit eller besat, var for Tscherning forsvarets fornemste formål – blev det først delt en gang til, var landets undergang beseglet¹². En ikke for stor, men velorganiseret hær var tilstrækkelig hertil. Men hæren havde samtidig en mission som moralsk skole for ungdommen, og heri var han i overensstemmelse med grundtvigianerne. Men medens disse ønskede at indgive de unge fædrelandskærlighed og folkeånd, var det mandighed og disciplin, Tscherning som gammel officer ville lære de værnepligtige. En af hans kæpheste efter 1870 blev neutralitetsspørgsmålet. Han ønskede, at Danmark skulle erhverve neutralitet anerkendt af stormagterne i lighed med Schweiz og Belgien¹³. Men med dette ønske stod han og hans tilhængere ganske alene på rigsdagen. Det var først, da Frederik Bajer senere tog sagen op, at den vandt nogen genklang, men da var det ud fra helt andre forudsætninger, der stod Tschernings folk fjernt.

Da det radikale venstre i det første årti af det 20. århundrede propaganderede for sit antimilitaristiske program, trak man visse dele af Tschernings artikler frem og gjorde ham til den første »radikaler«. Det er berettiget, for såvidt som Tscherning i sine sidste år udtalte sig pessimistisk om Danmarks forsvarsmuligheder; men ellers må man formode, at han ville have undret sig over sine »nye partifæller«. I virkeligheden var der en afgrund mellem de to opfattelser, ikke blot i tid og forudsætninger, men også i grundsyn. Tscherning anså forsvar mod angreb som en integrerende del af selve statsbegrebet, hvad de radikale netop ikke ville anerkende.

Tschernings meninger deltes i et og alt af hans parti. Dets leder, dr. Gert Winther, var så nært knyttet til mesteren, at man fra 1866–72 bør kalde Tscherning og ikke Gert Winther leder af partiet. Det hedder sig således, at Tscherning tilbragte hver anden dag, mandag, onsdag og fredag hos Winther, som regel fra kl. 10 formiddag til kl. 8 aften¹⁴! Gert Winther udfoldede en rastløs energi på rigsdagen, overalt var han på færde og opstillede utallige forslag og ændringsforslag med sin kampfælle, Søren Kjær.

12. Nørrejylland Tidende 9.1.67.

13. Om Danmarks forsvar, Tschernings udtalelser 1872–73, 1875, p. 9, jvf. Thormod Jørgensen: A. F. Tscherning, 1938, p. 458.

14. Thormod Jørgensen p. 444.

Forbindelsesleddet mellem det tscherningske venstre og den bjørnbakske bevægelse var Den jyske Folkeforening, stiftet i marts 1862. Formand for foreningen var i mange år Gert Winther; men den, der egentlig bar bevægelsen oppe, var den mærkelige stridsmand, Lars Bjørnbak. Medens Tscherning og Winther var stærkt københavnsk præget, var Bjørnbak typisk jysk og selv et udtryk for de stoute, nøgterne og stridbare bønder, der var bevægelsens kerne. I Viby uden for Århus havde Bjørnbak en meget søgt højskole for sine tilhængere – men ikke en højskole i Grundtvigs ånd, tværtimod – for intet var ham mere afskyeligt end grundtvigianismen. I et og alt stred den mod Bjørnbaks jordbundne karakter, hans tunge, gammeltestamentlige fromhed var modsætningen til grundtvigianernes livsglade kristendom. Med stigende fanatisme rasede han mod alt militært ud fra et stadig mere antimilitaristisk synspunkt. Højdepunktet i hans agitation indtraf efter den fransk-tyske krigs udbrud, hvor et citat fra hans avis, Aarhus Amtstidende, vil give en forestilling om hans temperamentsfuldt spruttende pen:

... Vi står kun på civilisationens, humanitetens og menneskelighedens standpunkt, når vi hæver vor svage røst mod fortsættelsen af den galskab, som kaldes krig, og vi vil vedblive at stå fast, urokkelig fast, på dette sandhedens og retfærdighedens standpunkt, trods alle de vanvittige hyl, alle de skændige bagvaskelser, alle de hæse – ikke ugle – nej, *ravneskrig*, der lyder fra den nævnte galskabs værdige prædikanter¹⁵.

Forsvarsvæsenet blev for Lars Bjørnbak det store, mangehovede uhyre, og kampen mod det blev en besættelse hos ham. Det fremgår til fulde af en tale, som hans broder Thomas Bjørnbak holdt ved Viby højskoles 25-års jubilæum i 1882, hvori det bl. a. hedder:

... Men særlig havde han (Lars Bj.) gjort sig til opgave at modarbejde den unaturlige lyst til krigsvæsen og ethvert unaturligt følelsesliv, og skønt han f. eks. erkendte, at et fag som gymnastik i og for sig kunne være sundt og gavnligt, havde han dog ikke villet optage det, fordi han frygtede for, at det ved sin lighed med militærvæsen skulle opildne de krigeriske tilbøjeligheder¹⁶.

15. Aarhus Amtstidende 3.8.70. En lige så fanatisk antimilitarisme finder man i Nakskov Tidende samt i det mærkelige lille blad »Emigranten. Et månedsblad for udvandrere«, trykt i Aalborg. Se særlig nr. 3, marts 1867.

16. Dansk Folketid. 10.11.82.

Det var Lars Bjørnbak, som holdt den vælgerbevægelse oppe, der satte Gert Winther, Søren Kjær, N. Jensen og andre tscherningtilhængere ind i folketinget, men det var egentlig ikke Bjørnbaks meninger og især da ikke i forsvarssagen, som derved blev repræsenteret. Både Tscherning og Winther tog således stærkt afstand fra ideen om en lejet hær¹⁷. Da Lars Bjørnbaks kræfter tog af i midten af halvfjerdserne, sank den yderliggående bevægelse i Nordjylland hen i politisk passivitet, omend den stadig bestod og atter levede op i det 20. århundrede.

Det er nærliggende at trække linien fra Bjørnbaks antimilitarisme til Hørups kamp mod militarismen, en linie, der for så vidt er ubrudt, som Hørup i oktober 1873 var dirigent ved et agitationsmøde, som Bjørnbak holdt i København¹⁸. Fælles for de to var foragten for grundtvigianismen; men ellers var der i virkeligheden en afgrund mellem de to antimilitaristiske bevægelser. Medens Bjørnbak i karakter og opfattelse havde sin oprindelse bagud i tiden i gammel jordbunden, jysk rationalisme, pegede Hørups bevægelse fremad som udtryk for realismen, præget i ikke ringe grad af strømninger udefra, ikke mindst fra Frankrig.

Venstre var og blev sammensat af tre meget forskelligartede partier, og tonen mellem grupperne var langt fra omgængelig. Som uvorne skødehunde snapper og gør de ad hinanden. I Dansk Folketidende og Nørrejdsk Tidende fører Sofus Høgsbro og Gert Winther uendelige skændsmål, der ofte tangerer det perfide. I sit blad, Morgenposten, deltager I. A. Hansen, og her er det interessant at se, hvordan han langsomt bakker ud af Oktoberforeningen og samarbejdet med gods-ejerne og prøver at vende tilbage til venstre. Grundtvigianerne er ham særdeles uvenligt stemt. Derimod sker der en betydelig tilnærmelse mellem I. A. Hansen og Gert Winther, i hvert fald sekunder Morgenposten ofte, når Nørrejdsk Tidende giver Høgsbro det glatte lag.

2. VENSTRES SAMLING

Det grundtvigske venstre var den stærkeste af de tre fraktioner, og det var også i denne gruppe, godsejerne så deres værste fjende. Så tidligt som 1865 kan man spore dette i et brev fra grev Frijs-Frijsen-

17. Nørrejdsk Tidende 12.7.71.

18. Referat i Dansk Folket. 17.10.73, jvf. Hans Jensen: Lars Bjørnbak, 1919, p. 131.

borg få måneder før hans udnævnelse til konseilspræsident. I brevet, der er rettet til biskop P. G. Brammer, Århus, hedder det bl. a.:

Da jeg for øjeblikket har øjet mest åbent for fædrelandets bevarelse i dets stumpede tilstand, følger det af sig selv, at jeg frygter mere professorpartiet end bondevennernes indflydelse; hvad der i de sidstnævnte er det farligste element, det er grundtvigianismen, thi skønt de siger, at de vil give Gud æren, så er de dog i virkeligheden folkesuverænitetens hofjunkere og nedlader sig til den laveste smiger¹⁹.

En af årsagerne til, at det nationale venstre stod så stærkt i 1870 var, at det i løbet af 1860'erne havde fået en fører af de store, Christen Berg, der fra sommeren 1868 begyndte sine omfattende agitationsrejser rundt i landet, hvor han vandt tusinder for venstres sag. Som agitator var Berg uforlignelig ved sin blomstrende, folkelige veltalenhed, sin brede, joviale personlighed og ikke mindst ved et træk, som mange fremhæver, nemlig, at han kunne huske mennesker, han kom i direkte kontakt med; derved fik han et langt intimere forhold til vælgerbefolkningen end andre politikere.

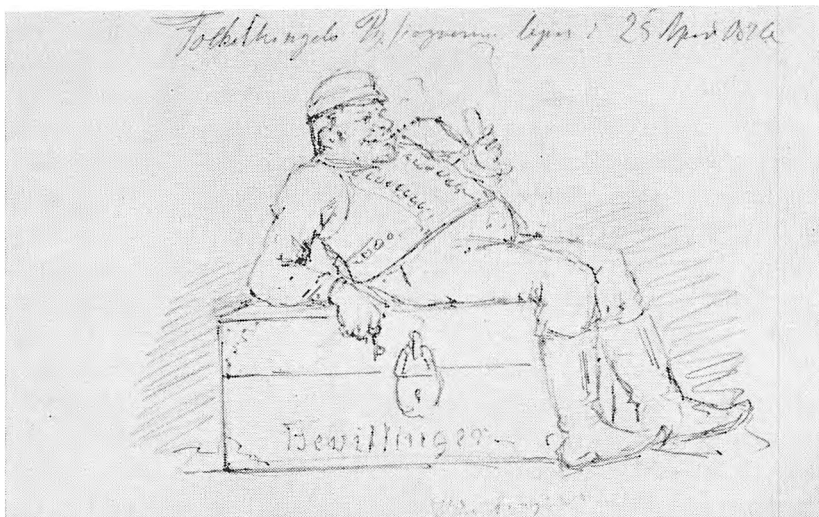
På baggrund af grundtvigianernes styrke i forhold til I. A. Hansens og Tschernings grupper kunne man være fristet til at se det, som skete i foråret 1870 sådan, at det nationale venstre optog de to grupper i sig og skiftede navn til det forenede venstre. Høgsbro ville gerne fremstille sagen på den måde. I 1872 skrev han således i et brev: »Vi tog . . . ikke flere oktobriste med, end vi kunne magte dem«²⁰. Men det er et spørgsmål, om Høgsbro og senere tider ikke har overvurderet grundtvigianernes dominerende stilling i det forenede venstre²¹. I hvert fald viser en analyse af det forenede venstres program en betydelig svagere grundtvigiansk indflydelse, end man skulle vente.

Forholdet til ministeriet Frijs-Frijsenborg blev i løbet af årene efter 1867 stadig køligere. Utilfredsheden i venstre skyldtes ikke mindst forsvarsspørgsmålet. De militære udgifter steg stadig, og hærloven havde vist sig dyrere i udførelse end planlagt. Modsætningsforholdet kom først til udtryk under forhandlingerne om finansloven. Allerede 1867-68 begynder i det små dette uendelige tovtrækkeri om ofte ubetydelige bevillinger, som fra begge sider gøres til principielle spørgsmål. For venstre var besparelser på statsbudgettet og da især på forsvarsudgif-

19. P. G. Brammers arkiv i Rigsarkivet, dateret 1.4. 1865.

20. Høgsbros breve I, p. 250, 23.6.72.

21. A. Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse (disp.) 1958, p. 52.

Allegorisk fremstilling af venstre som en velnæret bondemand, der har sat sig til rette på statskassen.

Usigneret blyantstegning på Det kgl. bibliotek.

terne en hjertesag, og det blev derfor i særlig grad de militære udgifter, som uenigheden koncentrerede sig om. Allerede fra dette tidspunkt skriver sig de årligt tilbagevendende forsøg fra ministeriet på at få bevilling til et panserskib, et forsøg, der gang på gang strandede på venstrepartiernes indædte modstand.

I forhold til senere finanslovskampe var disse kun krusninger på overfladen; men det var dog nok til, at ministeriet Frijs kørte træet og i maj 1870 gjorde sin forbliven afhængig af et ubetydeligt militært spørgsmål. Indledningen til det forenede venstres manifest belyser sagen:

Som udgangspunkt for denne henvendelse skal vi give en fremstilling af de omstændigheder, som har foranlediget, at vi optræder i forening: Regeringen havde på forslaget til finansloven forlangt bevilling til indkaldelse af forstærkningen og af 7. årgangs mandskab. Men finansudvalget indstillede, . . . at tinget skulle nægte sit samtykke dertil. Disse indstillinger vedtog folketinget ved både 2. og 3. behandling med et overvejende flertal. Sagen gik derefter til landstinget, hvor regeringen fandt den søgte understøttelse. Men førsteministeren erklærede for finansudvalget, at da han på disse spørgsmål ikke kunne modtage nogen mægling, måtte han gøre sit ministeriums forbliven afhængigt af, at folketinget nu fulgte regeringen²².

Det er tydeligt, at indkaldelsen af det pågældende mandskab ikke spiller stor rolle for nogen af parterne. Uenigheden ligger i virkeligheden på det rent politiske plan – det er selve det parlamentariske princip, der strides om. Skulle folketinget være tvunget til at bøje sig, fordi landstinget gav ministeriet medhold? Var folketinget ikke den vigtigste af rigsdagens to forsamlinger? I sidste instans var årsagen til misèren at finde i grundloven af 1866, der gjorde rigsdagens ting til to skarpt adskilte lejre bemandet med to helt forskellige samfundsklasser: landstinget med overklassen, folketinget med underklassen; og den gav ingen løsning på problemet om, hvilket af tingene ministeriet skulle rette sig efter, når ja stod mod nej. Tænker man sig derfor, at venstre virkelig havde fået lov at danne regering, ville dilemmaet ikke være blevet mindre; for landstinget, hvor højre havde et sikkert flertal, kunne da i det uendelige have saboteret lovarbejdet og derved fremkaldt nøjagtig de samme komplikationer, som senere optrådte, blot med modsat for-tegn.

Da ministeriet Frijs gik af i forsommeren 1870, troede venstre, at dets ministertid var kommet. De, der havde stemt mod forstærkningens indkaldelse, trådte sammen, åbenbart i den hensigt at forsøge dannelsen af en stærk majoritet, hvorpå en ny regering kunne støtte sig. Allerede under ministerkrisen nedsattes et 11-mands udvalg, der repræsenterede ca. 57 stemmer i folketinget. På det tidspunkt, hvor udsigten til et ikke-konservativt ministerium vinkede forude, deltog en lang række af mellempartiets mænd.

I venstre var man næppe klar over, hvor fjernt det lå Christian IX og hans nærmeste rådgivere at tage et venstreministerium. Det nationalliberale-konservative ministerium, der blev resultatet af krisen, skuffede i høj grad dets forventninger og var utvivlsomt medbestemmende ved udformningen af det foreløbige program af 30. juni. Forhandlingerne om manifestet foregik i dybeste hemmelighed; men Krieger følger naturligvis med og noterer i sin dagbog den 23. maj:

Den, der står bag hele folkesammenrottelsen er vistnok *Tscherning*, der er meget oplivet i denne tid. . . De 57 samle sig på bedste måde; det hedder, at de vil udsende en forklaring til vælgerne²³.

»Forklaringen« fremkom halvanden måned senere i form af et manifest til vælgerne, en slags foreløbigt program underskrevet af 44 folketings-

23. Kriegers dagbøger 1848–80, udg. af Elise Koppel, Aage Friis og P. Munch I–VII 1920–25, IV, 23.5.70.

mænd. Forhandlingerne om affattelsen af det var yderst vanskelige, hvilket tydeligt fremgår af følgende afsnit om forsvarssagen:

Det er bekendt, at vor betragtning af hærloven er noget forskellig. Dette kan imidlertid ikke sættes i forbindelse med nærværende sag; thi vi er enige om, at de krav, hærlovens gennemførelse stiller til os, bør opfyldes. Men vi er ligeledes enige om, at det ikke tilkommer regeringen, støttet af landstinget, ensidigt at bestemme, hvori disse krav består²⁴.

I en nøddeskal har man her forsvarssagens kerne, som den stod i 1870 og i hovedsagen forblev i fremtiden. Det fremgår allerede nu, at sagen består af mere end det allerede omstridte spørgsmål om Danmarks forsvar. Sådant som den her er opstillet og senere udvikler sig, består den så at sige af tre punkter, der godt kunne stå alene hver for sig, men på grund af de politiske forhold blev flettet sammen til en uløseligt sammenfiltret knude, der, som det skulle vise sig, kun kunne løses ved brutalt at klippes over. For det første er der hærloven og dens konsekvenser. Venstre stillede sig her – som det hedder i det politiske sprog – på 1867-lovens grund i følelsen af, at det ikke kunne vente at få nogen bedre og billigere lov, selv om den var blevet dyrere end ventet. Som det fremgår af manifestets videre ordlyd, var det kun småting, venstre ønskede ændret:

Det forekommer os, at jo mere man ønsker ved den forestående revision af hærloven kun at foretage sådanne forandringer, som hverken svækker forsvarrets styrke eller forandrer den lighedsgrundsætning, som er nedlagt i loven, desto mere må der gives en sådan opfattelse medhold²⁵.

Sandsynligvis har det voldt nogen vanskelighed at enes om dette og da særlig at få Winthers gruppe med. I hvert fald er det slående, at folkevæbningstanken slet ikke er luftet i programmet, selvom det nationale venstre var den største af grupperne.

Det andet punkt var de ekstraordinære krav, regeringen stillede til folketinget i retning af krigsmateriel. Her satte venstres sparelyst ind. Hærloven og flådeloven var dyre nok, og når man nåede kravene om bevillinger til nybygning af panserskibe, gik venstre stædigt imod. Det tredje punkt – »at det ikke tilkommer regeringen, støttet af landstinget, ensidigt at bestemme, hvori disse krav består« – var som før omtalt det egentlige stridspunkt. Det er givet, at dette punkt kom til at for-

24. Nørrejylland Tidende 6.7.70.

25. *ibid.*

dærve al saglig forhandling på rigsdagen i det hele taget; men det var dog særlig, når forsvarssagen kom frem, at de store kampe tog fat.

På grund af sammenbindingen med forfatningssagen blev hærlovs-sagen i mere end almindelig grad opfattet som et indrepolitisk anliggende. Udenrigspolitiske betragtninger spillede dog til en vis grad ind, og for det grundtvigske venstre især ønsket om et skandinavisk forbund og specielt en nordisk forsvarsalliance. For I. A. Hansen og Gert Winther var skandinavismen tværtimod et onde efter de sørgelige erfaringer fra krigens tid, og manifestets afsnit om denne sag bærer derfor også præg af dans på en knivsæg:

Med hensyn til den *skandinaviske sag* er vi enige i, at enhver tilnærmelse imellem de tre nordiske lande, som kan fremme folkenes brodersind, deres åndelige og materielle udvikling, fortjener den virksomste understøttelse, og at en kraftig og forenet modstand mod ydre fjender, som de tre riger forfatningsmæssigt kunne enes om, vil være til betryggelse for alle tre riger. Hvor forskellige anskuelser vi *forøvrigt* kan nære om denne sag, kan dette dog såmeget mindre afholde os fra at arbejde sammen med hensyn til vore indre forhold ²⁶.

Med dannelsen af det forenede venstre skabtes for første gang et moderne parti. Medens de enkelte medlemmer før følte sig mere fri og kun ansvarlige over for deres valgkredse, blev de fleste af folketingets medlemmer nu indlemmet i et større system, hvor mottoet var: skik følge eller land fly. Denne selvstændighedsfølelse, som havde været den væsentligste årsag til de udflydende partiliniere forhen, kunne dog ikke tæmmes med et slag – den trivedes fortsat, og det medvirkede utvivlsomt i høj grad til venstres dårlige sammenhold. – Det er først i 90'erne, at nutidens uniformerede partisystem vinder frem.

Overgangen fra det mere individualistiske system til partistyret var besværlig. Lige fra det forenede venstres start meldes om hårde sammenstød, ikke mindst da det gjaldt affattelsen af det foreløbige program af 30. juni 1870²⁷. Vanskeligst var det naturligvis på partiets yderfløje. På venstre fløj stod Gert Winther i begyndelsen, men partiets militære og udenrigspolitiske opfattelse stod ham fjernt, og den 28. marts 1871 noterer Krieger: »Nu har Winther udmeldt sig af det forenede venstre som hærlovsmodstander«²⁸. Det, der hindrede sam-

26. *ibid.*

27. Se f. eks. Aage Duus: *Forfatningskampe*, 1890, p. 24 f.

28. Krieger V, 28.3.71.

arbejdet var ikke alene divergenserne om den militære politik, men hele det svælg i tankegang og ånd, der skilte de romantiske og begejstrede grundtvigianere fra den tørre og jordbundne Gert Winther.

På højre fløj af partiet overgik en række medlemmer til det såkaldte mellemparti, der dermed oplevede en storhedstid med ikke mindre end 27 medlemmer i folketinget under ledelse af N. C. Frederiksen. En særlig stilling som løsgænger fik N. J. Termansen, en fuldblods grundtvigianer i nær tilknytning til Sofus Høgsbro. Det var næsten udelukkende på grund af sin meget positive holdning til forsvaret, at han skilte sig ud fra venstre²⁹. På samme tid foregik Lars Dinesens overgang fra venstre til højre.

Knap 3 uger efter udstedelsen af det forenede venstres manifest udbrød den fransk-tyske krig, og revanche-tankerne kom atter op sammen med det brændende ønske om genforening med de danske dele af Slesvig. I Schultz' Danmarkshistorie beskriver P. Munch stemningen ved krigsudbruddet³⁰, og man får herigennem det indtryk, at begejstringen for krigen og håbet om, at Danmark ville gå med, deltes lige meget af højre og venstre – men mon det ikke er en overdrivelse? Den »offentlige mening« på den tid lå i byerne og ganske særlig i København, der endnu var helt konservativ, og de store konservative blade var fyldt med store ord om de sejre, der nu skulle vindes. Stemningen inden for venstre kan kun måles igennem dets presse, som endnu ikke var ret stor.

I. A. Hansen skrev uden nogen begejstring i sit blad, »Morgenposten« og anbefalede på ingen måde deltagelse i krigen:

Har de, der idelig siden freden 1864 talte for en genobring af Slesvig, tænkt sig den nuværende situation? Vi tror det ikke, og vi håber i alt fald, at de, med den nuværende situation for øje, vil have ladet sig belære om, at der gives ulykker så store, og i deres følger så forfærdelige, at vi vel skal betænke os to gange, før vi fremkalder dem over vort lille, alt tilstrækkeligt ydmygede land³¹.

Allerede ved krigsudbruddet skrev han i sit blad om neutralitet:

At bevare vor neutralitet vil forhåbentlig være målet for regeringens ivrige

29. Se Høgsbros breve I, p. 228–31.

30. Schultz's Danmarkshistorie V, p. 36 f.

31. Morgenposten 31.8.70.

bestræbelser, men om det vil lykkes, er et stort spørgsmål, som ialtfald ingen endnu formår at besvare³².

Nogle dage efter [25.7.] gengiver I. A. Hansen i sit blad nogle lange artikler fra Aarhus Amtstidende, som særdeles indstændigt opfordrer til at holde Danmark uden for krigen.

Når Munch skriver, at Dansk Folketidende ytrede sig i samme ånd som de konservative blade, må det også siges at være en overdrivelse. Bladet indeholdt en række artikler om vort mellemværende med Preussen, som nok giver udtryk for bitterhed og had til dette land; men om Danmarks deltagelse i krigen er bladet forbeholdent:

Om vort hårdt prøvede folks sindelag kan der næppe være tvivl; men vor rigsdag er ikke samlet... Regeringen må da endnu finde det både muligt og rigtigt, at vi holder os uden for kampen³³.

Også i en artikel nogle dage senere giver Høgsbro udtryk for, at det nu er regeringen, der »må lede vore meninger«³⁴, og han må da således siges at være tilbageholdende, selv om han klart erkender, at hans sympati er på Frankrigs side.

På linie med Aarhus Amtstidende lå Nakskov Tidende, hvis redaktør, V. Pedersen, f. eks. skrev:

... Gid disse bønner må blive bønhoerte, og gid forsynet vil give de mænd, som i øjeblikket står for styret i Danmark, visdom til at gøre det så, at de oprørte bølgere ikke vælter ind over vort dyrebare fædrelands grænser³⁵.

I det nydannede forenede venstre var der blevet nedsat et elleve-mands udvalg, som i anledning af krigen offentliggjorde en erklæring om, at det ville holde møde 3 gange om ugen; men man kunne ikke blive enig om en erklæring om Danmarks forhold til krigen³⁶. Først d. 2. september, på et tidspunkt, da man allerede kunne begynde at skimte, hvor sejren kom til at ligge, offentliggjorde udvalget et opråb til vælgerne, hvor det bl. a. hed:

Den kamp, som for tiden føres mellem Frankrig og Tyskland, gælder Preussens magtstilling. Af dens udfald kan det, navnlig gennem Danmarks

32. Morgenposten 18.7.70.

33. Dansk Folket. 22.7.70.

34. ibid. 29.7.70.

35. Nakskov Tidende 16.7.70.

36. Schultz V, p. 42 f.

eget forhold til de kæmpende magter, komme til at afhænge, om det danske folk snart skal blive genforenet i eet uafhængigt rige³⁷.

Erklæringens hovedpunkt er en klage over, at rigsdagen ikke er blevet indkaldt ved krigsudbruddet. De særdeles diplomatiske vendinger, der er anvendt i det ovenstående citat røber måske, at der ikke har været enighed om, i hvilken retning man skulle gå.

37. Dansk Folket. 2.9.70.

II.

DET FORENEDE VENSTRES STORHEDSTID

1872-76

1. INDLEDNING

Årene mellem 1866 og 1872 blev en betydningsfuld tid for partidannelsen på rigsdagen. Det er i denne årrække, at de to hære opstilles, der i de følgende årtier skal levere hinanden slag.

Dannelsen af det forenede venstre i 1870 havde været svær, men i løbet af 1871 får partiet mere og mere karakter af en enig front, der lydigt følger Bergs ordrer. Partiet skaber faste rammer, nogle træder ud af partiet, medens andre indlemmes. Men denne partidannelse må ikke alene ses som et resultat af Bergs dygtighed eller som en følge af det stadig voksende pres på partiet fra ministeriets side. Som et vigtigt moment står den vågnende forståelse af, hvilke konsekvenser den reviderede grundlov af 1866 ville føre med sig i retning af konservativt styre uden hensyn til de mindrebemidlede især inden for landbruget¹. Man forstod i vælgerbefolkningen og på rigsdagen, at der måtte dæmres op for de reaktionære tendenser ved et kraftigt oppositionsparti. Venstres stadig voksende stemmetal må for en stor del ses på baggrund af dette motiv.

Fra 1872 indtrådte forsvarssagen i en ny fase: højre sætter ind med kravet om befæstning omkring København. Indtil da havde dette spørgsmål ikke givet anledning til kampe – det var fra begge sider blevet behandlet ret upartisk, ja, man kan endog i venstre finde røster, der stillede sig sympatisk over for Københavns befæstning fra landsiden. I en artikel, »Året 1869«, beklager Sofus Høgsbro sig over hærloven. En væsentlig brist ved den, mener han, er manglen på en fæstning til

1. Bojsen hævder, at en væsentlig grund til Christen Bergs lyst til kamppolitik kom af det samvittighedsnag, der hvilede over ham, fordi han i 1866 havde stemt for den reviderede grundlov.

beskyttelse af hæren og flåden, medens vi venter på hjælp. Han beklager derfor meget, at salget af det gamle voldterrain i 1860'erne ikke, lige som i Antwerpen, har indbragt så mange penge, at en ny og moderne befæstning kunne rejses omkring hovedstaden².

I 1872 var organisationen af partiet så vidt, at man kunne udstede et program, der gav udtryk for en større enighed end den vage udtalelse af 1870. Man betydede hermed, at man var parat til at optage kampen mod ministeriet, og med valget i september 1872 kom det vendepunkt i partiets historie, der blev begyndelsen til de følgende års kamp: venstre vandt et sikkert flertal i folketinget og kunne nu hejse parlamentarismens fane – kravet om, at det er flertallet i det folkevalgte kammer, folketinget, der bør bestemme ministeriets sammensætning. I de 4 år fra 1872–76 var venstre stærkt aggressivt, benyttede enhver chance til at chikanere ministerierne og lod i visse lovspørgsmål det taktiske moment gå forud for det saglige. Af disse blev militæret langt det værst medtagne, og man kommer således ikke udenom, at det fra begyndelsen var venstre, der gjorde forsvaret til en »sag« bragt ned på det taktiske plan, som Estrup senere overtog og udnyttede i 1880'erne.

Venstre havde i 1867 lagt så megen vægt på at indføje slutningsparagraffen om, at loven skulle revideres efter 5 år, fordi det håbede derved at kunne fortsætte på den vej mod folkevæbningen, der allerede så småt var betrådt. Men her kom partiet til at gøre regning uden vært. Det var jo nemlig regeringen, der havde den udfarende kraft m. h. t. revisionsforslag, og affattelsen af dem havde venstre ingen som helst indflydelse på. Partiet kom derfor gang på gang til at stå som sorteper over for hærlovsrevisionen. Regeringen krævede stadig større ofre på forsvarets alter, som venstre ikke ville gå med til. Denne vægren kunne straks udlægges af højre som bondenærighed og mangel på fædrelandskærlighed. Hørup har vittigt beskrevet dette i et brev til Bjørnson fra april 1900:

Det er til at le af, når man tænker på, hvor andægtigt de [i venstre] stod og drejede huen i hænderne, hver gang man formanede dem om mere krigsvæsen, og hvor de havde ligesom ond samvittighed over for fædrelandet, når de ikke havde bevilget kanonerne³.

2. Dansk Folket. 14.1.70.

3. Bjørnstjerne Bjørnsons brevveksling med danske 1875–1910, 1953, II, p. 349, 28.1.1900.

Som følge af vanskelighederne ved at forene de meget afvigende meninger i et konkret program, var det forenede venstres udtalelse af 1870 betegnet som midlertidig. Det var især i forsvarsspørgsmålet, at meningene var delte fra den mest forsvarsvenlige fløj med f. eks. Termansen og Høgsbro til den nedrustningsvenlige fraktion med Kjær, N. Jensen og Winther. Her måtte selv Berg give op, tilstå de store divergencer og formulere det militære program i brede, almene vendinger. Men man forstod, det var tvingende nødvendigt at have et fast formuleret militært program. Det fremgår af et åbent brev, som det forenede venstre udsendte i november 1870, hvori man indtrængende opfordrer til at holde møder rundt i valgkredsene om forsvarssagen for at komme til klarhed om dette spørgsmål. Det hedder videre:

Umiddelbart før revisionen af hærloven foretages der nye valg til folketinget. – Det var ønskeligt, om man indtil den tid, hvad vi håber, var så vidt fremskreden med sin overvejelse af sagen, at man kunne optage hovedtrækkene af den påtænkte ordning som en del af det fælles valgprogram⁴.

Man var altså klar over, hvor svagt man ville stå over for den stærke regering ved den forestående hærlovsrevision. Den direkte anledning til det åbne brev var den såkaldte Odderadresse, et antimilitaristisk manifest fra Jydsk Folkeforening.

Den 23. marts 1872 udsendte venstre programmet for sin fremtidige politik. Det var undertegnet af 41 medlemmer og vistnok i hovedsagen forfattet af Chr. Berg og Kristoffer Krabbe⁵. Det blev senere sagt, at Berg var meget enerådig og tyrannisk i gennemførelsen af dette program og ikke gav partiets andre medlemmer tid til at gøre indvendinger mod hans udkast⁶. Sandsynligvis var programmet vel også druknet i indre splid, hvis alle partiets meninger skulle være hørt ved affattelsen! Men Berg har forstået at male med den brede pensel, og særligt i de punkter, der angår forsvaret, som lyder:

Ved revisionen af lovene om forsvarsvæsenet iagttages: *at* der sikres landet et efter dets størrelse og forhold afpasset værn;

at den i den nuværende ordning nedlagte lighedsprincip om, at enhver våbenfør mand skal våbenøves, bliver bevaret;

at som følge heraf, såvel af hensyn til forsvarets indre styrke som til

4. Tillæg til Dansk Folket. 18.11.70.

5. A. Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse p.52, fodnote.

6. Aage Duus: Forfatningskampe p. 24.

de uformuende, hvem ellers den personlige byrde væsentlig ville komme til at påligge, stillingsvæsen og vilkårbytning fremtidig forhindres;

at iøvrigt enhver med de nævnte øjemed stemmende forbedringer i det bestående søges indført, under stadigt hensyn til nødvendigheden af, at de nuværende store byrder formindskes⁷.

Etiketten på flasken ser jo lovende ud; men når man smager nærmere på indholdet, opdager man, hvor tyndt det egentlig er. Det første punkt om det »afpassede« værn kan jo dække alt fra en lille lejet hær til en kæmpemæssig feltarmé og kunne altså ikke bringe nogen i venstre i harnisk. Det andet punkt antyder demokratiet i hæren. Men den almindelige værnepligt var også højre som helhed enig om – i hvert fald understregede ministeriet samme år, at en fravigelse fra værnepligten ville være »et meget uheldigt tilbageskridt«⁸. Kun den jyske Søren Kjær, der i lighed med Bjørnbak krævede en hvervet hær, tog afstand fra den. Og hvad det tredje punkt angår, må det undre, at man ofrer krudt på stillings- og bytningsvæsenet; det var endeligt og uigenkaldeligt afskaffet fra 1869, og der var vist kun ganske få, dels blandt de nationalliberale og dels blandt Tschernings folk, der tænkte på at tage det op igen. Når dette punkt alligevel tages med i programmet, er det nærliggende at opfatte det blot som en manifestering af partiets demokratiske hensigter. Stilling og bytning stod nemlig i den brede befolkning som det håndgribelige bevis på overklassens supremati – de »fine« betalte sig fra pligten og lod bondestanden »hvile under åget«⁹. Nu havde partiet venstre fået det afskaffet, og det skulle så sandelig nok vide at holde det væk! Det fjerde punkt om formindskelse af de nuværende byrder skal ses på baggrund af programmets § 3: »En fornuftig sparsommelighed i statshusholdningen søges indført«. Forsvarsvæsenet var det punkt, hvor den »fornuftige sparsommelighed« først og fremmest skulle vise sig, og der var særlig grund til at understrege dette sparekrav, som regeringen forlangte betydelig mere end de i hærloven af 1867 fastsatte beløb, nemlig ialt ca. 5 mill. rdl. Alt i alt må det siges, at det nye forsvarsprogram ikke kunne virke »radikalt« på ministeriets og landstingets medlemmer, heller ikke det

7. Dansk Folket. 28.3.72.

8. Rdt. 72/73 till. A. sp. 2332.

9. Som et kuriosum kan nævnes, at Frede Bojsen selv havde ladet stille for sig, da han blev indkaldt. Da krigen 1864 kom, trådte han dog ind i hæren og lod sig uddanne til befalingsmand.

forholdsvis spage forlangende om, at de nuværende store byrder skulle formindskes.

Hvor meget man altså end havde holdt møder om forsvarssagen ude i landet, og hvor enerådig Berg end havde været, var enigheden dog ikke større i partiet, end at der efter afsnittet om forsvaret i programmet er tilføjet:

Det er, i kraft af den personlige friheds ret, en selvfølge, at en og anden af os har haft en afvigende opfattelse af enkelte af de hidtil behandlede spørgsmål og har et forskelligt syn på enkelte af de her anførte formål¹⁰.

Man var i virkeligheden ikke nået væsentlig videre i tilnærmelsen af de divergerende standpunkter siden 1870. Det er f. eks. værd at lægge mærke til, at folkevæbningstanken, som var knæsat af flertallet af partiet, ikke er nævnt [men måske antydet i den anden sætning om lighedsgrundlaget]. Man kan formodentlig heraf slutte, at folkevæbningen har haft et ikke uvæsentligt antal modstandere i partiet, hvortil bl. andre kan regnes I. A. Hansen og Søren Kjær. Men for den berg-bojsenske del af venstre var folkevæbningstanken lidt af en livssag. For at få praktisk indsigt i systemet foretog Bojsen i 1871 en rejse til Schweiz, folkevæbningens mønsterland¹¹. Hærloven af 1867 var et skridt henimod folkevæbning, men Bojsen var alligevel utilfreds med den, fordi, som han sagde i folketinget:

Den lider netop under den samme skade som alt det andet, nemlig, at den er en mellemting. Det er ingen stående hær, og det er heller ingen væbning, men hvad er følgen deraf? Det er navnlig den, at den får begge disse systemers slette egenskaber, men langt fra alle deres goder¹².

Medens det altså ikke var på forsvarssagens område, det forenede venstre kunne opstille brugelige retningslinier, viste programmets første sætning: »Junigrundloven i dens fulde omfang er folkets moralske ret« tydeligt det vigtigste stridspunkt: folketingets fortrinsret. Kampen om dette spørgsmål var allerede begyndt så småt i 1870 og skulle med stigende heftighed forpeste de kommende 20 års historie og forkludre forsvarssagen. Programmet af 1872 stod ved magt til det store reformprogram af 1889; men i forsvaret sagde det jo heller ikke mere, end at det kunne rumme venstres zig-zag kurs i de kommende år.

10. Dansk Folket. 30.3.72.

11. Se Bojsens rejsebeskrivelse i Høgsbros breve I, p. 234 f.

12. Rdt. F. 72/73 sp. 1368.

Frede Bojsen fotograferet omkring 1870.

2. FORSVARSLOVENE AF 1872-73

De fem år, efter hvilke hærloven af 1867 skulle revideres, var nu forløbne, og i mellemtiden havde situationen ændret sig afgørende. For størstedelen af de højere officerer stod det nu som en nødvendighed, at København blev befæstet til alle sider, dels som en konsekvens af situationen i Europa og dels som følge af den stærke udvikling i militærteknikken, der foregik i disse år især indenfor artilleriet og flåden. Hertil kom det faktum, at Tyskland nu havde fremstillet en krigsflåde,

der langt overgik, hvad Danmark kunne præstere. I regeringskredse var man indstillet på at følge militærets forlangender, men det må dog fremhæves stærkt, at der inden for højre og især blandt nationalliberale var talrige modstandere af Københavns befæstning og af en stigning i de bestående forsvarsudgifter. Også indenfor ministeriet var man betænkelig over for befæstningsudgifterne.

Det forenede venstres program af marts 1872 var udsendt som støtte for agitationen forud for det ordinære folketingsvalg den 20. september. Venstre lagde al kraft i for at hverve nye stemmer. Især Christen Berg kastede sig med al sin pondus ud i agitationen. Ifølge »Fædrelandet« skulle han denne sommer have rejst ca. 600 mil, det vil sige omkring 4.200 km for at holde vælgermøder. Men anstrengelserne kronedes også med triumf. Venstre forøgede sin folketingsgruppe med 11 medlemmer, fra 42 til 53, og fik derved flertal i folketinget.

I april 1870 var general Raasløff gået af som krigsminister, efter at hans plan om salg af De vestindiske Øer var blevet en total fiasko. I det nye ministerium Holstein-Holsteinborg blev hans efterfølger general Wolfgang Haffner, der i 1869 havde afløst Estrup som indenrigsminister. Haffner var besjælet af en stærk forsvarsvilje, og sammen med en kommission af højtstående officerer forberedte han de forslag om hærens ordning og landets befæstning, som forelagdes rigsdagen i januar 1873. Det blev dog ikke Haffner selv, der kom til at forelægge dem. I løbet af efteråret 1872 kom han i stærk opposition til sine ministerkolleger og særlig til sin kones fætter, finansminister Krieger, i hvis dagbog man kan følge slagets gang. Haffner foreslog nemlig sit befæstningsforslag delvis finansieret ved en værneskat, en idé, der et par år senere brugtes af venstre. Haffner så muligvis allerede nu, at befæstningsforslaget på denne måde ville gå glattere igennem folketinget. Men strømmen gik ham for hårdt imod, og den 23. december 1872 måtte han træde ud af regeringen efter at have kæmpet tappert for sin opfattelse. En temmelig voldsom ministerkrise gik forud, men Hall gav parolen: »Serrons les rangs, det har vi før måttet gøre«¹³. Hvordan ministeriet stillede sig til forslaget, fremgår af Kriegers dagbøger:

Da Haffner trængte på, fandt i dag en foreløbig udtalelse sted. Alle (Fonnesbech modstræbende) gik ind på Haffners forsvarsideer i almindelighed, men alle erkendte, at den finansielle grænse, jeg opstillede, måtte iagttages, altså hverken skat eller lån. Holstein ville øjensynligt helst have forslaget

13. Krieger V, 17.11.72.

til Københavns befæstning udskudt; det ville Haffner aldeles ikke høre noget om«¹⁴.

Det er interessant at se, at selv konseilspræsident Holstein ikke havde mod på at lægge ryg til befæstningsforslaget; Fønnesbechs opfattelse afveg meget fra hans kollegers – det var bl. a. dette, der gjorde ham egnet til to år senere at danne ministerium. Også udenrigsminister Rosenørn-Lehn havde diplomatiske indvendinger mod forslaget¹⁵. Selv Christian IX udtalte tilmed kort efter åbent til Haffner, at han ikke ønskede større befæstningsanlæg¹⁶.

Når alle forsvarsforslagene alligevel blev forelagt rigsdagen trods kongens og 3 ministres modstand, skyldtes det vel, at man havde mere tillid til den nye krigs- og [foreløbige] marineminister C. A. F. Thomsen. Denne mand havde allerede fra 1867 spillet en vigtig rolle i sin egen- skab af direktør for krigsministeriet, og han kom siden til at betyde endnu mere. På dette tidspunkt var han selvskraven til krigsminister- posten, da han havde været sjælen i forslagernes udarbejdelse.

Ministeriets forsvarslove bestod dels i forslag til revision af hær- og flådelovene af 1867, dels i forslag om en overordentlig bevilling til befæstning. Hermed istemte ministeriet og landstinget den sang, som det i fremtiden skulle synge for venstre stadig højere og højere, indtil det under Estrup blev et skrål, som venstre ikke formåede at standse. Krigsminister Thomsen forlangte ialt 34,5 mill. kr., der skulle bevilges i årene indtil 1881 efter en stigende skala. Beløbet skulle anvendes til følgende formål:

Københavns landbefæstning	13,8	mill.	kr.
Københavns søbefæstning	6,3	-	-
Udvidelse af flåden	10,0	-	-
Befæstning og flådehavn ved Storebælt (Aggersøund)	3,0	-	-
Befæstning ved Lillebælt	1,0	-	-
Befæstning af Hindsholm og bestykning af Kronborg	0,4	-	- ¹⁷

I en udførlig motivering stilles de forskellige muligheder for et angreb på Danmark op med en overordentlig nøgtern realisme. København vil kunne erobres fra søsiden [d. v. s. af England], men søforterne kan forstærkes, så dette forebygges. Derimod erkender de sagkyndige

14. Krieger V, 11.11.72.

15. *ibid.* 14.11.72.

16. *ibid.* 15.11.72.

17. Rdt. 72/73 till. B. sp. 2906.

rent ud, at et angreb syd fra op gennem Jylland [d. v. s. fra Tyskland] ikke vil kunne standses, og heller ikke Fyn vil kunne holdes. Alt måtte derfor sættes ind på at forsvare Sjælland. Landbefæstningen om København var altså ønskelig, dels for at forebygge, at en mindre, fjendtlig styrke skulle kunne overrumple byen, og dels for at frigøre den egentlige mobile styrke til operationer andetsteds¹⁸.

Endnu tror man altså, at et forsvar af Sjælland er muligt; nogle år senere stillede de sagkyndige sig imidlertid også skeptiske hertil og mente, at et »henholdende forsvar« af København ville være den eneste chance.

På forhånd stemtes venstre til eftertanke, når det videre i motiverne hed, at forslaget var et godt grundlag, »hvis man senere bestemte sig« for et større befæstningsanlæg¹⁹. Stemningen på Christiansborg lovede ikke godt for forslagene. Valget i september havde givet venstre selv-tillid og sat lederne i krigshumør; mildere stemtes man ikke, da ministeriet kort efter valget uden videre udsatte rigsdagen i to måneder. Man var derfor bister i venstre, da møderne begyndte i begyndelsen af december. Man truede med at standse kultusminister Halls skolelovsforslag ved at nægte det overgang til 2. behandling. Men da Hall derpå truede med opløsning, stak venstre dog piben ind, da man i partiet på dette punkt som på så mange andre var indbyrdes uenig. Man kunne derfor have ventet, at venstre ville gå hårdt til værks mod forsvarsforslagene, da de fremsattes den følgende uge. Men 1. behandlingen af de tre forslag fik, som Krieger skriver, »en for adskillige overraskende rolig karakter«²⁰. Befæstningsforslaget fik den hårdeste medfart. Bojsen, der nu var det forenede venstres ordfører i militære anliggender, afviste det pure. Men i hans lange tale lå der en pessimisme, der dels afspejler følelsen af afmagt over for Tyskland, som i disse år stod på magtens tinde, dels røber usikkerheden over for problemet Danmarks forsvar, og endelig viser en vis forlegenhed over for fremsætterne af forslaget. Dette kom f. eks. til udtryk, når Bojsen udtalte:

... Vi famler og famler og kan ikke vælge noget. ... Vi famler efter feltarmé, kystforsvar, kampflåde og kan ingen bestemmelse tage. ... Skal vi da opgive vort forsvar? Det simple svar herpå er: nej, det kan vi ikke, thi det er umuligt. Det, som medfører, at vi må forsvare os er simpelthen det,

18. Rdt. 72/73 till. B. sp. 2914.

19. *ibid.*

20. Krieger V, 23.1.73.

at vi kan ikke andet, så sandt som det er en følelse, der lever i hver dansk mands bryst²¹.

Et af de motiver, som Bojsen fremfører som årsag til venstres afslag, er overordentlig karakteristisk for ham selv og den nationale fløj af venstre:

Dersom hensigten og målet havde været at give den anskuelse våben i hænde, som siger: »Hvad nytter det alt, hvad kan det hjælpe? Vi kan lige så godt opgive sagen først som sidst«, ville dette middel ganske vist have været heldigt valgt; thi jeg tilstår, at det forslag, som her foreligger, er særdeles egnet til at nedslå folkets mod²².

Dette ønske om, at der *skal* være en optimistisk ånd i et forsvarsforslag, selv om der i virkeligheden var grund til det modsatte, åbner døren til noget meget centralt i de nationale højskolefolks forsvarsopfattelse, ja til hele deres livsholdning. Begejstring var for dem midlet til at indblæse folket »kæmpeånden fra hedenold«. Det romantiske drag spiller en fremtrædende rolle, den sangviniske, nationale opfattelse, der uden smålig hensyntagen til sagkundskab og realiteter mente, at den rette nationale begejstring betød lige så meget som udrustning. Det er dette fællespræg, der i større eller mindre grad slår en, når man læser f. eks. Høgsbro's brevveksling med de ledende højskolefolk, Appel, Begtrup, Termansen, Vilh. Birkedal o. fl. De allerfleste af disse folk har utvivlsomt været overbevist om det mulige i et effektivt forsvar af Danmark. At det imidlertid var anderledes for Bojsens vedkommende, skal nærmere omtales i et følgende kapitel.

Det samlede venstres stilling kom til udtryk, da der efter endt behandling skulle tages beslutning om befæstningsforslagets videre behandling. Man valgte nemlig den overraskende udvej at henvise det til finansudvalget, i stedet for til hærlovsudvalget, som også var foreslået²³. Når man valgte denne fremgangsmåde, som selv Krieger må indrømme var »en ganske snild vending af venstre«²⁴, var det for det første for at demonstrere, at sagen i første række var et finansielt spørgsmål, der stemte dårligt med venstres program om, at de nuværende store byrder skulle formindskes. For det andet må det utvivlsomt ses som vejen til

21. Rdt. F. 72/73 sp. 1368–69.

22. *ibid.* sp. 1366.

23. *ibid.* sp. 1422.

24. Krieger V, 24.1.73.

forglemmelsens store mørke at kaste sagen ind i finansudvalgets bjerge af sager.

Det var med større forhandlingsvilje, man gik til behandlingen af hær- og flådelovsrevisionen. I spørgsmålet om hærens ordning understregede venstre lige som tidligere, at man ikke »på nogen måde, skjult eller åbenbart, bør fravige grundsætningen om den almindelige værnepligt og alt mandskabs våbenøvelse«²⁵. Selv om det måske er ud fra forskellig motivering, er venstre og ministeriet her ganske enige. Grunden til venstres vedholdende fremhævelse af værnepligten var bl. a., at man stod over for et dilemma ved hærlovsrevisionen: de rammer – i fagsproget kaldet kadrer – som loven af 1867 havde skabt til at rumme det værnepligtige mandskab, var i mellemtiden blevet for små. Antallet af indkaldte steg år for år i takt med befolkningstilvæksten. Hvordan skulle man udvide hærens kadrer med den dermed følgende forøgelse af materiel, officerer o. s. v. og samtidig overholde 1872-programmets krav om nedskæring af udgifterne til forsvaret? Man mente i venstre, at dette kunne nås ved at gå over til folkevæbningssystemet, i hvilket et af hovedpunkterne var den korte uddannelsestid, hvorved udgifterne ved det forøgede værnepligtige mandskab ville kunne bringes ned. Men som sædvanlig turde man ikke direkte foreslå overgangen til folkevæbningen, der, som det hedder i venstres betænkning, burde indføres »jævnt og gennem vel overvejede skridt«²⁶. Ved enhver given lejlighed i alle årene fra 1870 til 1905 hævdede venstre sin sympati for og tilslutning til folkevæbningstanken; men interessant og afgørende er det, at hverken venstre eller blot enkelte af dets medlemmer nogen sinde nåede til et konkret forslag om overgang til systemet.

Hærlovsforslaget gik i udvalg, og her foretog venstre flertallet nogle væsentlige nedskæringer. Inspirationen til denne bearbejdelse af forslaget havde venstre vistnok overtaget fra oberst E. A. Lundbye, der i en anonym pjece fremsatte forslag til en hærlov med en bekostning på 7 mill. kr., medens den bestående lov kostede knap 9 millioner kr.²⁷. Venstres indvendinger mod forsvarsforslagene var iøvrigt hovedsagelig af finansiel art; men betydningsfuldt er det at opdage, at konsekvensen af valgsejren i september 1872 nu begyndte at vise sig – de politisk-taktiske motiver kommer antydningvis frem – kamppolitikens tid var

25. Rdt. 72/73 till. B. sp. 131.

26. *ibid.* sp. 1320.

27. N. P. Jensens erindringer, 1916, II, p. 37.

begyndt, og Christen Berg var armeens general. Det første »storpolitiske« element i forsvarssagen kom frem i en af Bergs taler:

Kommer man med en bedre anvisning af midlerne og navnlig til en sådan skattereform, at byrderne til forøgede udgifter også i den retning blev lagt mere på skatteevnen, end det nu er tilfældet, så ville der sandsynligvis også være en noget større beredvillighed til stede til bevillinger²⁸.

Berg lufter her den tanke, som i de følgende år skulle blive et af partiets kæpheste og bedste agitationsnumre, især efter at det i 1874 var blevet udformet i et konkret forslag. Også Thomas Nielsen, der få måneder senere kom ind i venstres bestyrelse, antyder noget lignende²⁹. Der er derved så småt gået »politik« i forsvarsspørgsmålet, andre sager er blandet ind i det. Det »politiske« trådte åbent frem, da det i foråret 1873 kom til kamp på finansloven om det stadige stridsemne, panserskibet.

Da Thomsen, der da var både krigs- og marineminister, ikke trods ihærdigt arbejde kunne få gennemtrumfet panserskibet, indgav han sin afskedsbegæring som marineminister. Venstre roste ham iøvrigt for denne handling og kaldte ham den første parlamentariske minister³⁰. Nægtelsen af bevillingen var rent politisk motiveret, og Berg undskyldte det med følgende ord:

Jeg er imidlertid af den anskuelse, at de politiske hensyn i dette tilfælde er fuldstændig berettigede, fordi, som jeg har nævnt, selve forsvarshensynet ikke kan siges at lide ved, at man ser sig nødsaget til også at tage politiske hensyn³¹.

Venstre hvæssede knivene til de følgende års aggressive politik, der havde til formål at skræmme ministeriet bort, og forsvarsspørgsmålet blev sammen med finansloven brugt som politisk våben. Det er således værd at fremhæve, at det altså var venstre selv, der begyndte det taktiske spil, som højre senere overtog og drev med stor virtuositet.

Den gamle drevne politiker, finansminister A. F. Krieger, kendte sine modstandere i venstre tilbunds. I sin dagbog har han karakteriseret venstres stilling til forsvaret i disse år mesterligt med følgende ord:

28. Rdt. F. 72/73 sp. 4542.

29. *ibid.* sp. 1372.

30. N. P. Jensen II, p. 38.

31. Rdt. F. 72/73 sp. 4573.

»Øjensynligt ligger venstres hele styrke i negationen; det positive, det skal frembære, er kun affald fra Tscherning og Grundtvig«³².

3. 1873-74.

Det var Chr. Berg, der var sjælen i disse års kamppolitik. Berg kaldte det den »rene« politik; parlamentarismen skulle ved et stormangreb fremtvinges, og Berg forbeholdt sig utvivlsomt rollen som den sejrende parlamentariker, der som minister skulle gennemføre de store reformer. I foråret 1873 tog venstre fat på angrebet.

Man vedtog i folketinget en adresse til kongen med krav om parlamentarisme; men ministeriet negligerede den nærmest. Berg, Bojsen og I. A. Hansen var derfor stemt for at gribe til det hårdeste middel: at nægte finansloven. Men ved den endelige afstemning i salen kom spliden i partiet, der ellers havde været holdt inden for det såkaldte buntmagerlofts fire vægge, frem for offentligheden: 17 venstremænd faldt fra, og loven blev vedtaget med 61 stemmer mod 39. Inden sommeren samledes dog det splittede parti igen og udstedte truslen om, at hvis der ikke inden næste session kom et nyt ministerium, ville venstre nægte finanslovens overgang til 2. behandling. Men ministeriet blev stædigt siddende, et træk, som Bojsen senere kaldte en kapital brøler, idet et ministerium Fonnesbech på dette tidspunkt sikkert ville have kunnet få en overenskomst med folketinget, der havde ført uden om konflikten. Venstre var nu tvunget til kampen. For første gang gjorde højre en indsats i valgagitationen, og resultatet blev da også, at venstre kom tilbage to mandater fattigere; tonen i partiet var nu betydelig spagere. I. A. Hansen og Bojsen indså, at Berg var løbet løbsk, og at man måtte gå over til en mindre voldsom taktik. For første, men langt fra sidste gang havde venstre prøvet, hvor håbløst det var at løbe panden mod porten til ministeriet. For hver gang det prøvede at sprænge den, satte højre en ekstra slå for.

Samlingen 1873-74 blev derfor forholdsvis rolig. Det eneste tidspunkt, hvor bølgerne gik højt, var i begyndelsen af januar i anledning af den kongelige skrivelse, som opfordrede ministeriet til at forblive. I protest imod, at Christian IX indblandedes i partikampen, gik venstre så at sige i strejke. Da hærloven kom for den 8. januar, deltog det for-

32. Krieger V, 23.1.73.

enede venstre derfor overhovedet ikke i forhandlingen, fordi partiet fandt det »mindre passende at forhandle med regeringen«³³.

Man brugte altså her noget svarende til den senere anvendte visnepolitik og lod forslaget forsvinde i et udvalg³⁴. Også dele af højre var utilbøjelige til at tage fat på hærloven, men ud fra en ganske anden motivering, idet Scavenius erklærede, at forslaget jo i virkeligheden intet var værd, så længe det ikke ledsagedes af et befæstningsforslag³⁵; en tale af højremanden højesteretssagfører Bagger er iøvrigt værd at bemærke³⁶. I fortsættelse af en pjece, han udgav i 1871, [Danmark og Tyskland, Fremtidsbetragtninger] fremhævede han betydningen af et godt forhold til Tyskland og udtrykte i det hele en opfattelse, der stod venstre nær. Bagger var heller ikke velset i højre, og i 1880 blev han ekskluderet af partiet for urent trav³⁷. I et svar på Baggers tale fik venstre en forsmag på militaristisk tone. Kaptajn Kofod fra Bornholm udtalte nemlig bl. a.:

Det folkefærd (preusserne) ... skal vide, at der ved den første gunstige lejlighed fra os af skal føres et dolkestød imod det³⁸.

I finanslovsbehandlingen er det tydeligt at spore, at venstre er bange for at blive »politisk« igen. Loven gik forholdsvis glat igennem, og selv de ekstraordinære udgifter på § 26 kom man overens om³⁹.

Under forhandlingen herom opstod iøvrigt en ganske pudsigt situation, da Søren Kjær i en forholdsvis spag tone henstillede at anvende nogle af de militære millioner til civile formål⁴⁰. Dette fik atter den krigeriske Kofod til at fare op som en trolde af en æske og affyre følgende bredside:

Jeg skylder at give den højtærede formand og det ærede ting den oplysning, at jeg med den slags politik, som det ærede medlem (Kjær) vil følge, kun mente en smålig, snæversynet, lavpandet politik ... i modsætning til krigspolitik, som der altid er noget storslået og højhjetet ved ...⁴¹.

33. Dansk Folket. 17.1.74.

34. Det viste sig senere, at dette udvalg overhovedet ikke trådte sammen, endside holdt møde. Rdt. F. 74/75 sp. 3026 ff, jvf. Krieger VI, 21.1.75.

35. Rdt. F. 73/74 sp. 385.

36. *ibid.* sp. 363 ff.

37. H. Wulff: Den danske Rigsdag, 1880.

38. Rdt. F. 73/74 sp. 372.

39. Venstre strøg dog endnu en gang forslaget om panserskibet, hvad der satte Thomsen og Ravn i en pinlig situation og udløste en ministerkrise. Krieger V, 11., 19. og 20.3.74.

40. Rdt. F. 73/74 sp. 2334.

41. *ibid.* sp. 2337.

Denne militaristiske tone blev mere og mere almindelig i den ultra-konservative del af højre, efterhånden som ministeriets krav til venstres offervillighed voksede. Venstre måtte uvilkårlig reagere mod den, og der skabtes herved en voksende basis for antimilitaristiske tendenser.

4. VENSTRES STORE FORSVARSLAG

Efter samlingen 1873-74 var stillingen den, at begge de kæmpende partier egentlig var lige matte. Venstre stod svagt efter det mislykkede felttog, og i ministeriet vågnede, særlig hos Krieger, forståelsen af, at der måtte friske folk til roret. Kriegers motiv var, at et nyt ministerium ville lette en vending til det blidere for venstre ⁴². Men ministerskiftet voldte store vanskeligheder. Bl. a. tilbød man Haffner ministeriet, og denne havde også et program klart: han ville gøre venstre indrømmelser i kirke- og skoleforhandlingerne for at sætte sine store militærplaner igennem ⁴³. Haffner måtte dog give op, og så prøvede man en rekonstruktion af Holsteins ministerium med Monrad, en kombination, der måske kunne have bragt afspænding på grund af dennes forbindelse med venstre. Men Monrad ville ikke, og det blev derfor den hidtidige indenrigsminister, C. A. Fønnesbech, der kom til at danne et ministerium, som skulle varsle blidere vejr på den politiske himmel. Ganske særlig på det militære område måtte et ministerium Fønnesbech virke som et imødekommende skridt, da han var kendt som modstander af for høje forsvarsudgifter ⁴⁴. En konsekvens var, at krigsminister Thomsen måtte fjernes, selv om kongen, som Thomsen helt havde charmeret, kun nødigt slap ham ⁴⁵. Halvanden måned senere udnævntes general P. F. Steinmann til krigsminister, en mand af Fønnesbechs støbning.

Alt blev nu lagt til rette for at få borgfred i rigsdagen. Fønnesbech indledte underhåndsforhandlinger med Holstein-Ledreborg, der nu stod som en af venstres ledere. I et brev til Høgsbro fortæller Holstein, hvad de drejede sig om:

Af Steinmann mener man vist at kunne have nytte. Han skal være imod Københavns befæstning og for en befæstning af »de danske indvande, inclusive

42. Krieger V, 2.6.74.

43. *ibid.* VI, 29.6.74.

44. Se p. 38-39.

45. Krieger VI, 13.7.74.

Øresund«. Jeg er blevet gjort opmærksom herpå som ækvivalent for den *faste pengeløn*, men svarede naturligvis straks, at det intet ækvivalent var, eftersom opgivelsen af K.'s befæstning ingen garanti afgav, og desuden allerede af den grund var betydningsløs som *indrømmelse til venstre*, at dette også meget let, uden Steinmanns hjælp, kunne sætte en pind for samme, nemlig ved en ganske simpel afstemning. Løfter om at *lade noget være* betyder jo efter sagens natur intet ligeoverfor et flertal⁴⁶.

Fonnesbech-Steinmann foreslog, at regeringen stillede Københavns befæstning i bero, mod at venstre ikke skulle fremsætte forslag om fast pengeløn til præsterne i stedet for den gamle kornudmåling, et punkt fra venstres program af 1872. Holstein-Ledreborg er ganske klar over, hvor billigt Fonnesbech ville slippe fra den handel; men venstre kendte vistnok ikke til den særdeles væsentlige side af konseilspræsidenten: at han var fæstningsmodstander og derved ganske »gratis« kunne få venstres »æquivalenter«. Forhandlingerne gik derfor i stå få dage efter, også fordi den excentriske københavnske bankier, baron Gedalja begyndte at blande sig i sagerne på en meget taktløs måde⁴⁷.

Var ministeriet Fonnesbech tænkt som et dulmende plaster, så blev det tværtimod kun salt og peber i såret, ouverturen til den store konflikt. I sit velmenende forsøg på mægling blev Fonnesbech kastebold mellem højre og venstre, fordi han ikke havde den nødvendige prestige og tillid i højre til at forhandle med venstre.

I januar 1875 fremsatte general Steinmann sine forslag⁴⁸. De bestod af de sædvanlige udkast til revision af hær- og flådelovene plus et befæstningsforslag, der var betydelig billigere og anlagt efter en helt anden forsvarsplan end forgængerens. Princippet var nu, at man i modsætning til forslaget 1872-73 ikke ville koncentrere styrkerne på Sjælland alene, men udvide forsvaret til også at gælde Jylland og Fyn. Derfor måtte overgangsstederne fra den ene landsdel til den anden skærmes mod bombardement, d. v. s. befæstes, for at forbindelsen per skib kunne holdes vedlige. Med hensyn til København blev der ikke foreslået nogen landbefæstning, men derimod en forstærkning af søforterne. Spørgsmålet om landbefæstning skydes ud: »da den eventua-

46. Høgsbros breve II, p. 19, 2.9.74.

47. *ibid.* p. 339-40.

48. Rdt. F. 74/75 till. A. sp. 2241 f. N. P. Jensen fortæller, at Steinmann mødte op i folketinget til samtlige møder, altid i fuld uniform, og sad »som på forundringsstol«. Da han selv skulle tale, var han så nervøs, at »guldtresserne på hans benklæder rystede«. N. P. Jensen II, p. 41.

litet [landgang på Sjælland] antages for mindre sandsynlig, må dette og andre anlæg stå tilbage for ovennævnte«. Steinmann ønskede dog udarbejdet planer til en feltbefæstning omkring hovedstaden, som hurtigt skulle kunne rejses i tilfælde af krigsfare.

Regnskabet for de befæstninger, som regeringen foreslog, så sådan ud:

Udvidelse af Københavns søbefæstning	ca. 12 mill. kr.
Forter ved Store- og Lillebælt	- 4 - -
Aggersø Sund flådestation	- 5 - -
	<hr/>
	I alt ca. 21 mill. kr.

Det var tydeligt, at det var ment som en imødekommenhed; men venstres kampløst og uvilje mod ministeriet Fønnesbech var stor, også mod dette forslag, der var en betydelig nedsættelse fra forslaget i 1872-73, hvor der krævedes 35 millioner. Morgenbladet skrev straks efter, at de to første poster var blevet forelagt:

Dette, at de foreslåede anlæg »ikke ligger i vejen for nogetsomhelst fremtidigt«, var i grunden den eneste oplysning, som hr. Steinmann fandt sig beføjet til at give som begrundelse for kravet om de 17 millioner, men denne oplysning var ganske oplysende, fordi det giver forvisning om, at meningen med de foreslåede befæstningsanlæg egentlig er den at få folketinget til at sige A, uden at det har nogen forestilling om det B, hr. Steinmann eller fremtidige krigsministre vil foresynge. At folketinget under sådanne omstændigheder betænker sig to gange, er en selvfølge⁴⁹.

Man fristes til at tro, at det i grunden var ligegyldigt, hvad regeringen havde forelagt; venstre ville alligevel forkaste det. Men dermed være ikke sagt, at det var uvilligt til at forhandle om forsvarssagerne overhovedet. Tværtimod var der en stærk vilje i venstre til at få overstået den forsømte hærlovsrevision og komme forbi det penible spørgsmål om fæstning, som landstingets højre øjensynlig var meget ivrig for at trumfe igennem.

Den ledende i dette stort anlagte forsøg på fra venstre at løse forsvarsspørgsmålet blev Frede Bojsen. Fra hans hånd foreligger der nogle højst interessante og indgående erindringer skrevet mellem 1890 og 1900, hvori han giver udtryk for sin egentlige opfattelse af forsvarssagen, da han i foråret 1875 beskæftigede sig dermed:

49. Morgenbladet 20.1.75. Sikkert skrevet af Hørup.

Min stilling til sagen var allerede 1872-73 bestemt ved en stærk uvilje mod Københavns befæstning. Jeg så ikke i nogen ordning af forsvarsvæsenet en betryggelse for landets selvstændighed – dertil var vi for små. Men min interesse var knyttet til det levende forsvar, fordi deltagelsen i dette kunne være en løftestang for den hele landet omfattende nationale følelse, medens det stod mig klart, at Københavns befæstning måtte til slutning medføre forsvarrets indskrænkning til en knugende fæstningskrig, som snarere måtte blive en tyngsel for nationalfølelsen. Forsvarsvæsenet har aldrig kunnet stille sig for mig som andet eller mere end en følelæssag⁵⁰.

Her kommer man direkte ind til kernen af Bojsens, ja måske hovedparten af det grundtvigske venstres standpunkt afklædt al politisk indpakning, som det fra rigsdagens talerstol måtte være iklædt. Der er vistnok ingen grund til at drage Bojsens vidnesbyrd i tvivl eller tage hans ord fra 1890 for bagklogskab. Når man har studeret Bojsens udtalelser fra halvfjerdserne uden at kende erindringerne, mangler man ligesom det sidste led i hans tankerække. Dette led forklares i de ovenstående linier; men det lå i sagens natur, at man måtte vogte sig vel for at tale højt om disse tanker, fordi de ville rive grunden væk under »den hele landet omfattende nationale følelse«. Man opfattede altså i virkeligheden ikke forsvaret som udfyldende et konkret formål – det havde man opgivet – men udelukkende som et middel til folkelig, national begejstring, altså en udvidelse af ideen i skytteforeningerne, som efter 1866 skød op overalt i landet. Så forstår man bedre, at størstedelen af venstre fandt det tåbeligt at anvende $\frac{1}{3}$ af statens samlede indtægter til noget, der i virkeligheden kun var en »følelæssag«. Det forklarer også Bojsens stadige krav om, at forsvarslove ikke må være pessimistiske: »Det vi trænger til, er en plan fremgået af en stærk overbevisning«⁵¹.

Midtpunktet i debatten om Steinmanns forslag ved 1. behandling i folketinget er afgjort Bojsens store tale. Han opstiller tre krav til ministeriet, som alle af venstre, også Winther og Kjær, siden bifaldt.

Det første er, at krigs- og marineministeriet slæses sammen til eet forsvarsministerium, et krav, som venstre allerede i 1868 havde rejst⁵². Dette ønske opfyldtes først i 1905, måske, som Krieger skriver, fordi Christian IX var imod det⁵³. Det andet krav er noget så afgørende,

50. Bojsen p. 26.

51. Rdt. F. 74/75 sp. 2854.

52. Se folketingets adresse til kongen derom, Rdt. 67/68 till. A. sp. 2634.

53. Krieger VI, 10.10.74.

som at hovedvægten i fremtiden skal lægges på flåden, og Bojsen præciserer dette ved at foreslå, at der oprettes et aktivt kystforsvar af torpedobåde, et system, som gik tværtimod ministeriets kæphest: panserskibet, der allerede adskillige gange havde sat en forrygende uenighed i gang under finanslovsbehandlingen. Ganske vist syntes Bojsen, at torpedobådssystemet var »uridderligt« – et ganske morsomt udtryk for grundtvigianernes gammeldags syn på forsvar. Det er i øvrigt ikke usandsynligt, at der bag Bojsens fremhæven af flåden lå et ønske om at udnytte rivaliteten mellem hæren og marinen.

Det tredje krav, Bojsen stiller, er dog det mest afgørende, og det viser, hvordan venstre har gjort op med sig selv og er blevet sig en bestemt forsvarsopfattelse bevidst: han kræver opgivelse af Københavns landbefæstning baseret på *et venligere forhold til Tyskland*. Tanken om en tilnærmelse til Tyskland blev ikke udtrykt i venstres betænkning; men at Bojsen ikke stod alene, fremgik af Berg, som dertil føjede, at prisen måtte være opfyldelsen af Pragerfredens § 5⁵⁴. Også Frederik Bajer er inde på tanken⁵⁵. At ideen langtfra var ny i ministeriet, vidste venstre vistnok ikke meget om. Så tidligt som 1866 havde ministeriet Frijs på den franske udenrigsministers initiativ påbegyndt hemmelige forhandlinger med Tyskland gennem G. J. Quaade, gesandten i Berlin. Man forhørte sig om, hvad Tysklands betingelser for en opfyldelse af § 5 måtte være; men efterhånden som Preussens magt steg, sank også håbet om en løsning. Netop i efteråret 1874 begyndte tyske og danske aviser at omtale forhandlingerne med antydninger om, at Bismarck ønskede Danmark ind i et tysk forsvarsforbund mod en tilbagegivelse af Nordslesvig⁵⁶. Det er sandsynligt, at Bojsens tale i januar er inspireret af dette forlydende, som forøvrigt kun var en avisand.

Men venstre havde en anden inspirationskilde: det var Bjørnstjerne Bjørnson, der i 1872 holdt en tale, hvori han opfordrede til at ændre signalerne: »I stedet for hadets signaler må vi hejse vennesignalerne«⁵⁷. Bjørnsons mål var Nordens forening med Tyskland i en samlet front mod Rusland, germanere mod slaver. Ifølge Krieger var Bjørnson her under indflydelse af de norske og svenske venstrepartiers ledere, Sverdrup og Hedlund⁵⁸. Talen, der blev holdt ved et vennemøde

54. Rdt. F. 74/75 sp. 2920.

55. *ibid.* sp. 2941.

56. Krieger VI, 25.9.74.

57. Dansk Folket. 20.9.72, jvf. 11. og 18.10.72.

58. Krieger V, 11.10.72.

kort efter Grundtvigs død, vakte en kolossal opsigt. Bojsen og Høgsbro, hvem Bjørnson på denne tid stod nær, stillede sig positivt til hans idé, medens størstedelen af højskolens folk rasede mod denne »landsfor-ræderiske« tanke. Kristian Appel, Ryslinge, skrev f. eks. til Høgsbro:

Deres røst er bleven mig fremmed. Jeg er en dansker, hvis sjæl brænder for om muligt at få fjenden ud over vore grænser og at få oprejsning for nederlaget i 1864⁵⁹.

At Bjørnsons kampagne satte sig dybe spor i vide kredse fremgår af, at Krieger 2¹/₂ år senere skriver: »Det er sært nok, hvilken rolle Bjørnsons optræden den 12. september 1872 [spiller]«⁶⁰.

Det er ud fra denne tale, at Bojsens udtalelse i rigsdagen 1874–75 skal ses. De »politiske« grundtvigianere havde gjort sig fri af den allermest fædrelandssindede del af højskolen og gik nu deres egne veje med en selvstændig opfattelse af forsvaret.

Bojsen giver i sin tale tre grunde imod Københavns befæstning, der som argumenter stadig går igen i fremtiden. Den første er, at byen er residensstad, og hele Danmark derfor står på spil, hvis den angribes. Hvis den er omgivet af forter, bliver den en yderligere fristelse for fjenden. Den anden er, at København er en handelsby og derfor slet ikke egner sig til at være en fæstning, som skal kunne isoleres helt fra omverdenen; endelig er hovedstaden oplagsstedet for hærens og flådens materiel, og en belejring af byen vil derfor udelukke, at hæren kan kæmpe andre steder i landet, fordi den bliver afskåret fra alt krigsmateriel. Til støtte herfor citerer han en udtalelse af A. F. Tscherning fra 1858 om, at en befæstning af København ville være at lægge Holger Danskes sværd i en svæklings hånd. Til sidst erklærer han, at venstres basis for videre forhandling om befæstning overhovedet er, at udgifterne fremskaffes fra en indtægts- og formueskat, da de ordinære indtægter ikke skal røres til ekstraordinære forsvarsforanstaltninger⁶¹. Her satte taktikken ind: skattespørgsmålet var nemlig et ømt punkt hos højre, der til en vis grad nød godt af det ældgamle grundskattesystem. Efter førstebehandlingen samledes alle forsvarsforslagene i et udvalg, der som sædvanlig bestod af 15 medlemmer. De 8 venstremænd i ud-

59. Høgsbros breve I, p. 269, 24.10.73.

60. Krieger VI, 5.2.75.

61. Rdt. F. 74/75, sp. 2854 f.

valget og særlig Bojsen gjorde dette forår et mægtigt arbejde for at stable et modforslag på benene. Bojsen skriver senere derom:

I Amaliegade [hvor Bojsen boede] blev venstres standpunkt i denne sag støbt. Berg og hærudvalgets øvrige venstremedlemmer samledes flere gange hos mig og enedes endelig om forslaget ⁶².

Bojsen skriver videre, at medens betænkningen i 1872–73 næsten udelukkende var hans eget værk, fremkom denne betænkning som et kompromis mellem Bojsen og Berg, og han tilføjer følgende overordentlig væsentlige oplysning:

Skønt han [Berg] for tiden af politiske grunde modsatte sig Københavns befæstning, tænkte han sig dog, at dette ville blive den endelige udgang og havde derfor ikke særligt imod at give hæren en sådan ordning, som uden meget store ændringer kunne passe til fæstningen ⁶³.

Det ovenstående udsagn, som bekræftes, når man ser på Bergs militærpolitiske linie både før og efter, stiller unægtelig hele venstres stilling til forsvarsspørgsmålet i et nyt lys. Man har nemlig i eftertiden haft tendens til at se Bergs forsvarsopfattelse i lyset af provisoriet og fæstningsbyggeriet, en situation, hvor han nødvendigvis måtte stå som en kategorisk modstander af Københavns befæstning. Men når man ser bort fra alle de politiske masker af både smilende og truende udseende, han jævnlige iførte sig, mente han utvivlsomt ud fra sin ægte og positive forsvarsvilje, at det yderste burde gøres for at forsvare landet, uanset hvad midlerne dertil end måtte være.

Grundtanken i Berg-Bojsens kompromisbetænkning var denne:

Vore forberedelser [bør] gå ud på at gøre et angreb fra en hvilken som helst modstander *så farligt for denne som muligt* og derved så vidt muligt forhindre, at det overhovedet bliver ført mod os . . .

Man må derfor fastholde som grundlag for vort forsvar, at *Sjælland er Danmarks naturlige fæstning*.

. . . Det er vor overbevisning, at *vore kræfter bør koncentreres på at gøre forsvaret i første linie så stærkt som muligt* ⁶⁴.

Bojsen fralægger sig udtrykkeligt i sine erindringer ansvaret for den »berømte sætning« om Sjælland som Danmarks naturlige fæstning.

62. Bojsen p. 26.

63. *ibid.*

64. Rdt. 74/75 till. B. sp. 1023.

Tanken var dog ingenlunde ny i venstre; højre havde længe hævdet synspunktet, og i en artikelrække, »Om vort søforsvar«, som Høgsbro bragte i foråret 1870, skrev han bl. a.:

Folketinget har fulgt regeringen i det håb, at vi i Sjælland skulle have en slags naturlig fæstning⁶⁵.

Efter at have udtalt sin opfattelse af forsvarets forudsætninger stiller betænkningens venstre flertal følgende forslag til befæstning:

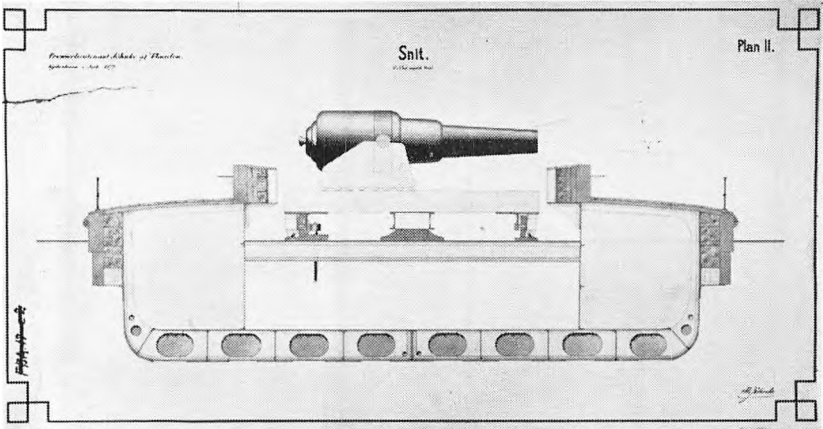
1. Til udvikling af flåden	15,0 mill. kr.
2. Flådestation ved Aggersøund	5,0 - -
3. Dennes befæstning mod landsiden	1,5 - -
4. Et flydende fort	1,8 - -
5. Søminemateriel	1,8 - -
6. Kystforsvar på Sjælland	2,0 - -
7. Et batteri ved Nyborg	0,7 - -
8. Befæstningsanlæg på den jyske kyst	2,0 - -
9. Prøver og forsøg	0,2 - -

I alt . . 30,0 mill. kr.

Betingelsen for disse forslags bevilling er, at pengene skal indkomme ved en indtægts- og formueskat. Det første år skal rigsdagen bevilge 3 mill. kr., og over de følgende 9 år skal de øvrige beløb komme til udbetaling efter særlig bevilling på finansloven⁶⁶. Som man kunne vente, var Københavns landbefæstning fuldstændig udeladt i forslaget, for, som flertallet udtaler, at »åbne udsigt til en frugtbar forhandling«. Iøvrigt fulgte venstre faktisk de linier, som regeringen havde opridset i 1872-73 og gik på de fleste punkter endog videre: dengang krævedes 10 mill. til flådens udvikling – venstre tilbyder 15. Aggersøund-stationen behøvede dengang 2 mill., nu giver venstre 5, som ministeriet samme år havde krævet, og oven i købet tilbyder partiet 1½ mill. til yderligere befæstning af flådestationsøen mod landsiden. Med hensyn til punkt 4 og 5, flydende forter og søminer var disse venstres specielle kæphest som supplement til Københavns søforter. Højres militære eksperter ville på ingen måde gå ind for dem, fordi de mente, at kanonerne på flydende forter ikke kunne ramme deres mål, når hele fortet gyngede på Øresunds bølger. Ideen, som venstre havde fået af orlogskaptajn Jöhncke, der igen havde den fra England, viser, hvor-

65. Dansk Folket. 18.3.70.

66. Rdt. 74/75 till B. sp. 1041.

Tværsnit af senere marineminister Jönckes udkast til et flydende fort efter engelsk forbillede. Fortet var forsynet med 3 kanoner.

Originaltegning fra 1871 i Rigsarkivet.

dan venstre trods alt giver sin skærv til Københavns søbefæstning. Som sagkyndig rådgiver til hele befæstningsforslaget havde venstre vistnok generalstabens chef, general F. C. Stjernholm⁶⁷.

Umiddelbart synes det mærkeligt, at Berg-Bojsen kunne få partiet, der siden 1870 havde hævdet kravet om nedgang i forsvarsudgifterne, til at fremsætte et tilbud, der overgik ministeriets forslag med 9 millioner kroner. Officielt motiverede partiet sin rundhåndethed med, at da regeringens forslag kun var brudstykket af et større mønster, kunne venstre lige så godt tage skridtet en gang for alle og få problemet af vejen.

Men bagved lå utvivlsomt grunde, der var betinget af den øjeblikkelige stilling. I efteråret 1874 var den politiske situation blevet tilspidset. I spørgsmålene om dyrtidstillæg til embedsmændene og præsternes lønning var venstre og højre stødt voldsomt sammen. Steinmann, som skulle være ministeriets »garant« over for venstre, kom i klemme mellem landstinget og folketinget i et ubetydeligt forslag om de meniges lønninger⁶⁸. Kort efter kompliceredes forholdet stærkt ved den såkaldte Keldernæs-sag, en i sig selv ubetydelig affære om en skolelærer i Keldernæs, der var blevet afskediget, fordi han af vanvare i en tale

67. Bojsen p. 26.

68. Krieger VI, 3.11.74.

De flydende Forter.
under Københavns Bombardement.
(Et Fremtidabillede.)

»Punch« gør nar ad venstres forslag om flydende forter til Københavns søbefæstning.

Punch 1876, 24. maj, p. 165.

var kommet til at sige: »den, der kalder sig konge«, da han skulle udbringe et leve for samme. Berg lagde op til kamp ved at stille forespørgsel efterfulgt af forslag til en dagsorden; men da ministeriet satte hårdt imod hårdt og truede med opløsning, hvis dagsordenen vedtoges, måtte Berg trække sig tilbage og dermed lade ministeriet stå med sejrens palmer.

Keldernæs-sagen blev et knusende nederlag for Berg og røbede også, at han ikke havde sit parti sikkert bag sig. Der var megen uenighed i venstre, og finansloven gjorde sit til at øge den. Det gjaldt særlig panserskibet, som Ravn støttet af Fønnesbech insisterede på og ikke ville have strøget. Adskillige venstremænd var indstillet på at hjælpe ministeriet dertil og derved undgå opløsning. Krieger skriver således:

Adskillige er ikke tilbøjelige til at tro, at folketinget bøjer sig på alle nødvendige punkter. Winther beretter, at Berg er mismodig og taler om at trække sig tilbage: »Folket må først vokse« ... Villads Holm kan vel ikke selv stemme på panserskibet, men det går vel nok, siger han; han og nogle andre venstremænd kunne jo lade være at stemme⁶⁹.

Kort efter, den 23. februar, fortæller Carlsen, der endnu stod i kontakt med Høgsbro og Bojsen, at venstre »i følelsen af sin vanskelige situation vil gøre store militære indrømmelser imod en indkomstskat«⁷⁰. Det er sandsynligt, at venstre nu ønskede at komme på forhandlingsfod med højre igen for at bringe politikken ind i smult vande; og derfor hægtede man formue- og indtægtskatten på – den skulle være højres indrømmelse til gengæld for det store »befæstningsoffer«. Der var også tilløb i højre til at anerkende »handelens« betingelser og stille sig velvilligt til skatteforslaget. Godsejeren Jacob Scavenius udtalte sig f. eks. i den retning. Men flertallet af højre anklagede venstre for at inddrage uvedkommende sager i forsvarssagen. Bojsen forsvarede dette med, at så store finansielle byrder måtte bæres af alle uden standsforskel⁷¹. Ministeriet afviste imidlertid indkomstskatteforslaget kategorisk, skønt justitsministeren, C. S. Klein, gjorde energiske forsøg på at få ministeriet til blot at lade, som om man godtog forslaget⁷².

69. Krieger 14.2.75.

70. *ibid.* 23.2.75.

71. Rdt. F. 74/75 sp. 2848.

72. Krieger VI, 28.1.75, jvf. 30.9.75. I folketingets højre var man vistnok fra begyndelsen klar over, at venstres forslag i første række havde agitatorisk sigte. N. P. Jensen II, p. 50.

Ministeriets afslag på venstres tilbud den 15. marts blev et afgørende øjeblik. Ved denne lejlighed fødtes det uvorne drengebarn med det vildledende navn »Forsvarssagen«, og man er stærkt fristet til at udlægge konseilspræsident C. A. Fonnesbech som barnefaderen. Det stakels barn blev i de næste årtier kastebold mellem de stridende forældre, forkælet fra den ene side og mishandlet fra den anden.

Venstre stod stærkt i forsvarssagen efter at have fremsat sit forslag, og især, da ministeriet nægtede at antage det på grund af den finansielle betingelse. Oppositionen behøvede nu ikke at frygte den stadig truende opløsning af folketinget, som venstre hidtil havde veget for. Sagen var nemlig, at forslaget var et uovertræffeligt agitationsobjekt. Tonen i venstrepressen var da også betydelig mere kry efter den 15. marts. Morgenbladet skrev f. eks.:

Befolkningen ser, at venstre er villig til at yde betydelige midler til landets forsvar, og at det er de andre, dem med de store formuer, som sætter sagen på spil, fordi de ikke vil tage deres del af forpligtelserne. Kommer det til opløsning på dette punkt – vi håber, at folketinget står fast – vil strids-spørgsmålet være så klart, som man nogensinde kan ønske det ⁷³.

I sessionen 1874–75 kom venstres forsvarsforslag ikke til at stå sin prøve som agitationsobjekt; men året efter blev det valgets løsen, da Estrup opløste folketinget, og her viste det sig, hvor godt det egnede sig til at skaffe vælgere.

Imellem de demokratiske partier i Norden var der en udstrakt forbindelse, og det er sandsynligvis gensidig påvirkning, når det svenske lantmannaparti omtrent samtidig krævede forsvarsudgifterne dækket med ekstraordinære indkomstskatter ⁷⁴. I modsætning til venstre herhjemme lykkedes det lantmannapartiet at gennemtrumfe sagen. Med triumf kan Dansk Folketidende meddele i 1881, at den svenske konge i sin trontale den 18. januar formelt havde godkendt princippet ⁷⁵.

Jævnside med befæstningsforslagene arbejdede man med hærlovsrevisionen, som venstre behandlede i overensstemmelse med 30 mill.-forslaget. Udvalgsflertallet [d. v. s. Berg og Bojsen] udarbejdede et forslag til hærens ordning, der i mangt og meget ligner et forslag, som Balthazar Christensen opstillede i den store forsvarskommission af 1866 ⁷⁶.

73. Morgenbl. 9.3.75, jvf. 21.3.75.

74. Dansk Folket. 30.7.75.

75. *ibid.* 11.2.81.

76. Forsvarskommissionens betænkning 1866 I, p. 181 ff.

Hæren skulle deles i to lige store dele, et mobilt og et lokalt forsvar, og det nærmede sig altså stærkt til systemet i folkevæbning. Det skulle koste 7 mill. kr. Under hærlovsdebatten kom Søren Kjær iøvrigt ind på en motivering for sin modstand mod folkevæbning og harcelerede over Bojsens standpunkt:

Jeg kan forstå, når man går over til en militshær, der ikke kan betragtes som en hær, der skal slås, men som er en skole- og opdragelsesanstalt for vore unge mænd . . . Kan det ærede medlem bevise mig . . . at vi på een gang kan skabe en militi med en dygtig soldat og finansielle besparelser, så Gud velsigne ham ??!

I vinteren 1874-75 lurede krigsfaren atter over Europa. Bismarck truede med at overfalde Frankrig igen. Stemningen herhjemme ved disse udsigter var, at Danmark burde gøre sig så ubemærket som muligt blandt de store kæmper. Dermed kom tanken om en garanteret neutralitet op med fornyet kraft, ikke alene blandt Tschernings tilhængere, men også i ministeriet. Krieger skriver således den 3. december 1874:

Steinmann begynder nu (ligesom i sin tid Thomsen) at snakke om, at Danmark skulle erklære sig neutral. Som om det gik på den måde!
Fonnesbech finder det jo skønt?⁷⁸!

Men resten af højre – og da særlig den nationalliberale Krieger – syntes nærmest, at tanken var lidt komisk, så fra højre fremkom ingen forslag i den retning. Derimod kom der mange fra venstres side, hver for sig ud fra forskellige forudsætninger og motiver. Idealisten Fredrik Bajer ønsker kun neutraliteten, hvis den omfatter alle de nordiske lande under eet⁷⁹ og helst udviklet til et tysk-nordisk forbund – Bajer er heri meget påvirket af Bjørnson. Bojsen anså neutraliseringen for ønskelig, da vort forhold til stormagterne var så uklart og hentyder hermed til det dunkle punkt i samtlige befæstningsplaner, nemlig *hvem* det var, der skulle komme ilende til hjælp, når fjenden stod foran vore fortifikationer, et punkt, som vist ikke mange rigtig havde gjort sig klart.

Efter at Gladstone i 1872 havde ladet den såkaldte Alabamasag afgøre af en voldgiftsdomstol, kom der en europæisk bevægelse i gang for at oprette internationale aftaler om afgørelse af tvistigheder ved

77. Rdt. F. 74/75 sp. 2037-38.

78. Krieger VI, 3.12.74.

79. Rdt. F. 74/75 sp. 5988.

voldgift. Herhjemme var det Winther og Kjær, der tog sagen op, fordi de deri så et håb om at holde Danmark ude af storpolitiske kriser. I en adresse med 11.744 underskrifter indbragte de sagen for folketinget. Et udvalg formulerede også en dagsorden, holdt i meget vage vendinger, som folketinget siden vedtog⁸⁰. Punch benyttede lejligheden til en tegning, hvor den trinde Søren Kjær ser Bismarck prygle paven og råber: »Gå hen, I skabhalse og forliger sagen«⁸¹!

Under indtrykket af de truende forhold i Europa og trykket af fornemmelsen af Danmarks magtesløshed efter nederlaget 1864 gav den 30-årige Klaus Berntsen sikkert udtryk for en stemning i tiden, da han under næste hærlovsbehandling udtalte:

Jeg tror ikke, mine herrer, at man kan undgå at føle det tryk, som hviler på det danske folk, når man taler om vort forsvarsvæsen, så man hører det spørgsmål blive fremsat: »Hvad kan det hjælpe,« og jeg tror, at dette spørgsmål stærkest har ytret sig efter de store skuffelser, som den sidste krig førte med sig⁸².

5. MINISTERIET ESTRUPS FØRSTE ÅR

Ministeriet Fonnesbech fik en krank skæbne. Den politiske stilling blev forkludret og fremtiden tegnede til nye og hårde kampe. Fonnesbech fik dog mod et løfte om at demissionere en antagelig finanslov igennem og opnåede også, at venstre endnu en gang ved den endelige afstemning viste sin store svaghed: 30 af partiet med Bojsen, Høgsbro, Villads Holm og Th. Nielsen i spidsen gik på forlig om bl. a. panserskibet, medens de resterende 22 med Berg gik imod. Efter en sommer, hvor de to venstrefraktioners presse hældte hinanden skraldespanden over hovedet, lykkedes det dog, ligesom i 1873, at lappe revnerne, og genforeningen besegledes ved, at Bergs 22 hjalp Høgsbro til at blive ordfører for finansudvalget. Det var for en stor del synet af det nye ministerium, der fik partiet til at løbe sammen igen.

Estrup havde hidtil holdt sig tilbage, dels på grund af sygdom, og dels fordi han først ville træde til, når regeringen virkelig trængte til et håndfast styre for at holde venstre i ave. Hans stærke vilje kom til udtryk, da han kort efter sin udnævnelse i juli 1875 uden videre udsatte

80. Rdt. 74/75 till. B. sp. 1511.

81. Punch 1875, p. 96.

82. Rdt. F. 74/75 sp. 2033.

rigsdagens møder i to måneder. Men i virkeligheden var det så som så med hans kampmod. Den kommende samlings hovedemne måtte uvilkaarlig blive forsvarssagen; men Estrup og hans ministre stod vaklende over for den fremgangsmåde, man skulle vælge i denne sag og ganske særlig over for venstres påfund: indkomstskatten. Hos Krieger forlyder det i oktober, at Estrup og hans kolleger Haffner og Nellemann er indstillet på at acceptere skatten⁸³, men omkring den 5. november vender stemningen, og den 2. december giver Krieger et indblik i Estrups stilling:

Estrups udtalelse i dag viser klart, hvor vanskelig den stilling er, hvori han har bragt sig . . . *Enten* må han overvinde sig selv og gå ind på en indkomstskat, hvis han vil sætte noget igennem, *eller* han står ligeoverfor et kompakt flertal i folketinget. Han har da to alternativer: et afgjort brud eller en ynkelig afgang⁸⁴.

I sidste instans havde Estrup valget mellem en ministertid med en frodig reformpolitik i lighed med den, der var resultatet af hans virke som indenrigsminister 1865-69 eller en ren kamppolitik i fortsættelse af det afgåede ministerium. Men Estrup var nu fast besluttet på at afvise tanken om indkomstskat. Det valg, han stod overfor, var af uoverskuelig betydning. På den ene side var der krigsminister Haffner og hele den militære etats påtrængende krav om befæstning. Han kunne komme et skridt i denne retning ved at acceptere venstres forslag og måske tilmed få mere end 30 mill. kr. bevilget. Adskillige, især nationalliberale, støttede ham heri. På den anden side stod hans dybe uvilje mod venstre og hans ønske om at føre kampen mod disse »opkomlinge« til sejr. Dertil kom hans ulyst til at anerkende princippet indkomstskat, en uvilje, som alle hans godsejerfæller i landstinget delte. Den udvej han valgte blev nøglen til forståelsen af Estrups 19-årige regime og var meget simpel og effektiv: både forsvarssagen og venstres nedkæmpelse skulle gennemføres, og de to formål blev egentlig to alen af eet stykke: livssagen. Samtidig med at gennemføre forsvarssagen, d. v. s. hærlovsrevisionen og befæstningen, kunne den bruges som politisk kampvåben: det var jo tydeligt, hvor splittet venstre stod i det spørgsmål. Og samtidig kunne han stadig føre oppositionen over i defensiven og få den til at stå som sorteper, fordi de modargumenter, venstre kunne opstille mod

83. Krieger VI, 12., 19. og 30.10.75.

84. *ibid.* 2.12.75.

de tårnhøje krav til befæstning, let kunne stemples som mangel på »fædrelandskærlighed«; på den måde blev venstres forfatningskrav stadig holdt nede.

Den nærmeste vej til at komme ind på denne taktik var kategorisk at nægte indkomstskatteforslaget – han vidste jo, at det var det, der holdt venstre samlet. På den mest udæskende måde kasserede han straks ved samlingens begyndelse venstres forslag og forelagde et nyt; han så at sige tændte ild til luntten og kastede forsvarssagen ind i folketinget. Venstre var ikke klar over den nye taktik, som det fremgår af en tale af Bojsen fra 1882:

Efter at jeg nu har gennemlæst forhandlingerne, er det mig meget mere tydeligt end dengang [1875–76], at det var kamppolitik, der med den hele forhandling tilsigtedes⁸⁵.

Haffners forslag var ikke så beskedent som Steinmanns fra forrige samling. Han krævede ialt 71 mill. kr., d. v. s. mere end tre gange så meget som hans eget forslag fra 1872–73. Af de 71 mill. skulle de 28 bruges til Københavns søbefæstning, medens kun 14 mill. var afsat til landbefæstningen. Han lagde dog ikke skjul på, at yderligere krav derom ville fremkomme senere. 5½ mill. skulle bruges til Aggersøund flådehavn og 20 mill. til udvidelse af flåden⁸⁶.

Ved tredje behandling holdt Berg en tale, der rummede den sætning, som skulle blive et bevinget ord:

Vi vil arbejde hen til et mål, som er vigtigere end Københavns befæstning, det nemlig, *at skabe et Danevirke i enhver dansk mands bryst*⁸⁷.

Disse patetiske ord affødte følgende digt i det højreorienterede »Punch«. Man ser Berg klædt ud som en stor frodig bondekone med to små bønderbørn i favnen:

Vesselolle Haans aa Pier!
Fræd aa engen Faare hier!
Hva' ska' vi mæ Baaterier?
Kommer Tøsken, ræd han blier,
Saa han taver løsterne,
Nærenstid han foer a se,
A vi haar et løvende
Dane-Verke i Brøsterne⁸⁸.

85. Rdt. F. 82/83 sp. 1041.

86. *ibid.* 1875/76 till. A. sp. 1211–26.

87. *ibid.* F. sp. 1518–19. Kursiveret her.

88. *Punch* 1876, p. 80, 8.3.76.

N. J. Larsen fortæller i sine erindringer, at denne udtalelse om »Danevirke i hver mands bryst« stod for den tids konservative tankegang som noget rent fantasteri. Han tilføjer et lille træk, der viser, hvordan den blev gjort til et våben rettet mod venstre, hvor man kunne komme til det. Da professor Edv. Holm og kunsthistorikeren Philip Weillbach havde oversat og bearbejdet Cantus' verdenshistorie, opdagede Larsen, at der under omtalen af den amerikanske frihedskrig stod, at Washington ikke var som disse folkeførere, der ville nøjes med Danevirke i brystet; han ville have et ordentligt forsvar⁸⁹!!

Den »frafaldne« godsejer, Holstein Ledreborg, stod nu som en af venstres ordførere, og i denne debat viste han for første gang sin forsvarsopfattelse. Den er tydeligt langt mere »radikal« end Bergs og Bojsens, nærmer sig snarere til den senere hørupske, som når han f. eks. siger:

Jeg kan ikke se, at et lille folk er berettiget til, eller handler klogt i at bilde sig ind, at dets liv er afhængigt af dets forsvar⁹⁰.

Disse ord leder tanken hen på det senere samarbejde mellem Holstein og Hørup. Søbefæstningen om København, som Berg og Bojsen anerkendte, var Holstein stærkt imod, fordi han fandt det inkonsekvent på den ene side at støtte søbefæstningen og på den anden side at modsætte sig landbefæstningen. Et par år senere kan man dog se ham skifte standpunkt i denne henseende, da det blev opportunt⁹¹.

Ved tredje behandling vedtoges venstres gamle forslag med 71 stemmer mod 10, et overraskende flertal i betragtning af, at venstre kun talte 53 medlemmer. I landstinget talte Andræ meget stærkt imod forslaget, men anerkendte heller ikke venstres forslag. Hans tale blev iøvrigt med glæde gengivet af Gert Winther i Nørrejdsk Tidende i sin fulde udstrækning⁹².

I landstinget udtalte Estrup kategorisk:

Selv om det skulle lykkes at tilvejebringe enighed om selve forsvarsforanstaltningerne, så vil regeringen dog ikke kunne gå ind på, at iværksættelsen af disse forsvarsforanstaltninger gøres afhængig af vedtagelsen af en denne sag uredkommende lov⁹³.

89. N. J. Larsen: Erindringer fra kamppolitikens dage, 1923, p. 43.

90. Rdt. F. 75/76 sp. 497.

91. ibid. 77/78 sp. 1587.

92. Nørrejdsk Tidende 11.3.76.

93. Rdt. L. 75/76 sp. 678.

Landstinget førte derfor forslaget tilbage til regeringens oprindelige form og sendte det den 23. marts tilbage til folketinget. En lille uge senere kom det til eneste behandling her, hvor det efter udvalgets anbefaling endnu en gang førtes tilbage til venstres 30. mill.-forslag. Dette vedtoges først i salen med 56 stemmer mod 39, idet Winther, Kjær og en del af mellempartiet stemte sammen med det forenede venstre. Men overraskelsen kom ved den umiddelbart påfølgende afstemning ved navneopråb om det samme forslag, hvor det *forkastedes* med 47 stemmer mod 47. Grunden hertil var, at Winther og Kjær nu stemte imod sammen med 4 utilfredse af det forenede venstre plus lederen af mellempartiet, N. C. Frederiksen, der hidtil havde talt imod, men stemt for de 30 millioner.

Man stod nu helt på bar bund. Ikke alene var regeringens forslag blevet eftertrykkeligt afvist af folketinget, men flertallets eget modforslag var forkastet, og det var derfor ikke mærkeligt, at der rådede stor forvirring inden for partiet. Winther og hans gruppe var blevet de udslaggivende. Skønt de i begyndelsen havde sluttet sig ivrigt til venstres forslag, kølnedes deres iver sidenhen.

En redegørelse i Aarhus Amtstidende for Winthers stilling forklarer til en vis grad hans afstemninger:

§ 2 [Om dækning af befæstningsudgifterne ved formue- og indtægtsskat] forekom ham [Winther] at være en besynderlighed i dette lovforslag; men da det var dette bånd, som bandt flertallet sammen og forhindrede nogle (de krigslystne grundtvigianere) fra at gå med regeringen, og da der var håb om, at lovforslaget ikke udkom, når denne § fastholdtes, ville han ikke være imod, at denne § beholdtes. Dette forslag forekom ham at være et monstrum (uhyre) af et lovforslag, som han derfor ville stemme imod⁹⁴.

De forklarende parenteser ( ) er Bjørnbaks, han har ikke villet have, at nogen skulle misforstå meningen! Straks efter den overraskende afstemning opløstes folketinget, og den næste dag, den 30. marts, udsendtes et kongeligt åbent brev. Det hed deri, at opløsning var foretaget, da man ikke mente mere at kunne udsætte forsvarssagens ordning, som forhindrede ved det »i og for sig uantagelige vilkår, at en af disse uvedkommende og under nuværende finansielle forhold unødvendig lov om en ny skat forud er vedtaget og trådt i kraft«⁹⁵.

Nu fulgte 4 ugers hidsig valgkamp, og her viste det sig, hvor

94. Aarhus Amtstidende 6.3.76.

95. Lovtidende 1876, p. 92.

glimrende venstres befæstningsforslag egnede sig til agitationsobjekt, og da ganske særlig efter at Estrup havde afvist indtægts- og formueskatten; nu kunne man se, sagde man, at godsejerne satte deres personlige velvære over den befæstning, de ellers råbte så højt om⁹⁶. For Bojsen og hans meningsfæller, for hvem forsvarssagen var en slags katalysator for nationalfølelsen, var det en gru at skulle træde rundt i det delikate spørgsmål. »Hvor meget godt blev der ikke nedtrampet i denne valgkampagne!« udbryder Bojsen i sine erindringer⁹⁷. Men agitationens virkninger udeblev ikke. Ved valget den 25. april 1876 vandt venstre den største sejr i partiets historie: partiet vandt 16 mandater og besatte nu 71 af folketingets 102 pladser foruden Winther og hans drabanter Kjær og M. C. Christensen. Højre og mellempartiet tabte 15 mandater og var nu kun 28.

I 1907 skrev rådmand Gustav Philipson i »Det ny Århundrede« en artikel: »Estrups første tiår, 1875-85«, hvor han skriver:

Valget 1876 var et meget kraftigt antimilitaristisk votum fra vælgerne, stærkere end måske venstre i sin daværende sammensætning ønskede det; efter dette valg har modstanden mod overhovedet at bygge Danmarks fremtid på en udvikling af dets militærvæsen fået et grundlag, der aldrig siden er gået tabt; Hørups politik blev her født⁹⁸.

Det er måske rigtigt, at der var skabt en vis animositet mod forsvaret og specielt imod landbefæstningen, men de senere radikale har haft en stærk tendens til at se antimilitarisme overalt. Valget i 1876 drejede sig jo ikke om afvæbning contra oprustning, men om 30 millioner uden Københavns befæstning fra landsiden eller 71 millioner med den.

Når regeringen roligt blev siddende trods den store valgsejr, tjente det naturligvis yderligere til at tilspidse situationen og øge venstres uvilje mod højres befæstningsforslag, som atter blev forelagt folketinget kort efter valget i den skikkelse, som landstinget havde vedtaget det før valget. Hvor vaklende man stod i venstre nu, ses af partiprotokollen. Ved et bestyrelsesmøde den 17. maj bestemte man med 5 stemmer mod 4 at lade forslaget overgå til 2. behandling. Men I. A. Hansen, der

96. Grev Frijs øjnede denne fare og »prækede« allerede i januar for Estrup om ikke at udtale sin modvilje mod indkomstskatten før opløsningen og valget. Krieger VI, 6.1.76.

97. Bojsen p. 28.

98. Det nye århundrede 1906-07, II, p. 143 ff.

ikke var til stede ved afstemningen, sluttede sig til de 4, og overgangen vedtoges nu ved et nyt møde. På partimødet den følgende dag skifter man beslutning for tredje gang, idet man vedtager med 28 stemmer mod 25 at standse 1. behandling af forslaget⁹⁹. Det endelige resultat blev at standse det midt i 1. behandling og nedsætte et udvalg, da det forlød, at højre i folketinget var tilbøjelig til forhandling om indkomstskatten. Men hverken dette forsøg eller underhandlinger med Estrup selv førte til noget, begge partier stod stejlt, og venstre standsede derfor forhandlingerne med en dagsorden, der som et ultimatum en sidste gang tilbød ministeriet venstres befæstningsforslag¹⁰⁰. Bagefter vedtoges enstemmigt, medens højre udvandrede af salen, et forslag til beslutning, der i hårde toner anklagede Estrup som »ude af stand til at lede løsningen af de opgaver, der er af største og mest indgribende betydning for samfundet«.

Når Bojsen senere så tilbage på den dramatiske ekstraordinære samling 1876, indrømmede han, at han og venstre havde handlet forkert som en konsekvens af valgsejren:

En overenskomst om et søfort og en formue- og indtægtsskat ville have afværget hele konflikten og medført en ny regering, hvilket tydeligt fremgår af højres betænkning. Men venstre var ikke manøvreedygtigt; det ville gå i stykker på enhver positiv afgørelse, og der var ingen enkeltmand, der enten kunne eller turde skabe en ny situation. Netop da viste sig adskillelsen mellem en positiv og en negativ side. Denne spalte ville Berg dække over ved at stille kampen ene på storpolitisk grund¹⁰¹.

Det kom som et chok, da Estrup den 18. maj i landstinget pludselig erklærede, at da forsvarssagen øjensynlig ikke lod sig gennemføre i sin helhed, ville han nu lade hele sagen falde. Så meget pinligere virkede Estrups ord, som det en og en halv måned før havde heddet i det kongelige åbne brev, at folketinget opløstes, da man »ikke anså det forsvarligt længere at udsætte påbegyndelsen af de nødvendige foranstaltninger til forsvarets fremme«¹⁰². Denne udtalelse blev endnu et redskab i venstres agitation, og i flere år efter blev den citeret i venstrebladene. Den skarpeste kommentar var Hørups:

99. Venstres forhandlingsbog p. 307.

100. Rdt. 1876 (overord. saml.) Till. A. sp. 171-72.

101. Bojsen p. 30.

102. Lovtidende 1876, p. 92.

Hr. Estrup har vist sig som en va banque-spiller, der ikke viger tilbage for noget. Den mand, der har kastet fædrelandets forsvar i grams på en valgdag, som man kaster en håndfuld skidne penge på et spillebord, for derefter at drive over til en anden sport, da han havde tabt indsatsen, den mand, der med en alvorlig patos har fortalt os om, hvad han som ærlig mand ville svare til, og som derefter, da han havde tabt slaget, fortalte os, at så kunne det også være ligemeget, så kunne han også svare til, at der ikke blev noget ud af livssagen, den mands fædrelandskærlighed mistænker vi, den mands sædelige alvor har vi ingen tillid til, en sådan mand forekommer os at være upålidelig og uvederhæftig som en spiller af dem, overfor hvem man helst selv bringer kortene med ¹⁰³.

»Hr. Estrup« tålte ikke denne artikel, domstolens hammer faldt, og i 4 måneder sad Morgenbladets i og for sig uskyldige ansvarlige redaktør, N. J. Larsen bag tremmerne.

Allerede i løbet af de 9 år, der var gået, siden man i 1867 tog forsvaret op til debat, havde sagen undergået en forvandling, som først og fremmest må ses på baggrund af den skærpede politiske udvikling, hvor de to partiers standpunkter fjernede sig mere og mere fra hinanden. Men det egentlige ophav til den tiltagende kamp om forsvaret var ifølge sagens natur militæret selv. Fra omkring 1872 rejste der sig i officerskredse, særligt i hæren, en bølge af misfornøjelse med de bestående tilstande. Det skabte et pres opefter for at få gennemført forbedringer, et pres, der gennem krigsministeren kom til udtryk i forslagene dels til befæstning og dels til ændring af hærloven af 1867, der havde vist sig alt andet end god i praksis. Men da det efterhånden stod klart, at rigsdagen ikke var den side, hvorfra man kunne vente noget gennemført, tog officererne selv fat for at skabe den stemning af offervilje over for fædrelandet i befolkningen, der kunne fremme deres planer. Forsvarsagitationen blev fra omkring 1874 en såre energisk bevægelse, som regeringen og højre regnede for et tungtvejende argument i forsvarssagen ¹⁰⁴. Så godt som alle de sagkyndige syntes at stå bagved, og for at understrege dette nedsattes stadig sagkyndige udvalg til at udarbejde forslag. Haffners forslag i 1876 udgik af et sådant udvalg med kronprinsen som formand; det havde forlangt 115 mill. kr. til befæstning, hvilket dog nedsattes til 71 mill., før det forelagdes rigsdagen.

103. Morgenbladet 26.10.76.

104. N. P. Jensens erindringer II, p. 38 f.

Det er kun naturligt, at man i venstre reagerede stærkt over for denne militære agitation, der har efterladt sig spor i en syndflod af pjecer og artikler ofte holdt i et overdådig patriotisk og hastemt sprog. Regeringens krav på offervilje til forsvaret steg i takt med, at officerernes planer voksede, og det er naturligt, at venstre i den kampsituation, hvori det stod, måtte sætte sig lige så langt ud på vippen som højre for ikke at blive vippet op og sidde dér som den, der var blevet vejet og fundet for let. Der er ikke tvivl om, at venstres stilling til forsvaret var blevet mere yderliggående i de forløbne år og særlig måtte blive det i de kommende.

På den anden side er det et slående træk, at de få virkelige antimilitaristiske tendenser så at sige dør hen i slutningen af halvfjerdserne. Det var særlig i årene omkring 1870, at disse stemmer kom tydeligt frem på den politiske skueplads. Der var først og fremmest Lars Bjørnbak, der i forbindelse med den fransk-tyske krig førte en fuldstændig fanatisk antimilitaristisk kampagne i Aarhus Amtstidende og på talrige møder. Efter 1872 er brodden imidlertid gået af bevægelsen, og ved Lars Bjørnbaks død i januar 1878 var den bjørnbakske bevægelse faktisk gået i opløsning. Søren Kjær, der i halvfjerdserne virkede som en rød klud på højre, bliver i firserne en af de ivrigste i forligsforsøgene, og Lars Bjørnbaks søn, Viggo Bjørnbak, var en af Bojsens støtter ved det store forlig i 1894. Kaptajn Michael Roving, der i 1867 vakte opsigt med sin antimilitaristiske pjece, »Danmark som krigsmagt«, vendte i halvfjerdserne helt om og blev en glødende forsvarsven¹⁰⁵. D. G. Monrad, der i to forelæsninger i december 1869 om »Politiske drømmerier« talte for fuldstændig afvæbning, gik snart efter bort fra disse tanker og blev folkevæbningstilhænger.

Den »gamle« antimilitarisme var således forsvundet og den nye, der dukker op med Viggo Hørup i firserne havde nok rødder i den gamle, men voksede frem på et helt nyt grundlag og med andre forudsætninger.

105. Forslagene om forsvarsvæsenets ordning af: En gammel militær, 1873.

III.

DET FORENEDE VENSTRES SAMMENBRUD 1876–1880

1. INDLEDNING

I den almindelige politiske historie danner året 1877 med det første provisorium et vendepunkt. Når det gælder forsvarssagen, ligger det store vendepunkt et år før, i 1876. Forsvarssagen var da bragt til det punkt, hvor ingen løsning ad fredelig vej syntes mulig, og fortsat forhandling om spørgsmålet ville kun gøre ondt værre. I første række gjaldt dette befæstningssagen – forhandlingerne om hærlovsrevisionen var for en stor del blevet forplumret eller negligeret på grund af den. Men først og fremmest var både befæstningen og hærlovsrevisionen indtil 1874 blevet et offer for kampen om parlamentarismen og Bergs »rene« politik.

I overensstemmelse med Estrups ord lod regeringen nu forsvarssagen falde; men pressen beskæftigede sig fortsat med den, og det er karakteristisk, at det ikke så meget er selve forslagene, man skændes om, som om indkomst- og formueskatten. Ved denne taktiske manøvre havde venstre egentlig skabt sig et udmærket ståsted i diskussionen. At det også delvis var af taktiske grunde, at venstre fremhævede flådens betydning fremfor hærens, må anses for givet; derved borede det en kile ind mellem hæren og flådens officerer og kunne måske opnå, at få flådens »sagkyndige«, der ikke var ubetingede tilhængere af Københavns landbefæstning, over på sit parti¹. Når venstre samtidig med at fastslå Sjælland som det eneste mulige forsvarspunkt, forlangte et befæstet punkt i Jylland, har mange i partiet måske inderst inde set det unødvendige heri; men af hensyn til de jyske vælgere, der naturligvis beklagede sig over deres vanskæbne i tilfælde af krig, måtte man have de 2 mill. kr. med.

1. Se f. eks. Morgenbl. 21.4.76, hvor Chr. Berg kraftigt understreger, at venstre og flåden egentlig altid har været enige.

I begge lejre var man nu rustet til den kommende forfatningspolitiske strid. Højre havde mobiliseret ved at skabe en fast partiorganisation og indsætte kampministeriet Estrup, og i venstre var tropperne fornyede og forøgede ved valget i april 1876. På grundlovsdagen 1875 holdt de to partier for første gang møder hver for sig. Der er ingen tvivl om, at Estrups forsvarspolitik 1875–76 var ment som en direkte provokation, en krigserklæring til oppositionen, men i grunden endte det med et nederlag for Estrup – han havde intet gennemført og heller ikke splittet venstre, snarere tværtimod. Derfor lod han sagen falde. I de følgende sessioner gjaldt kampen finansloven, og her lykkedes det til overmål at give det forenede venstre ulivssår. Ved sin hårde fremfærd kløvede Estrup så at sige partiet i to dele, som aldrig siden virkelig forenedes. Det sørgelige ved denne spaltning var, at den ikke blot vedligeholdtes af uenighed om den politiske kurs, men også af personligt nag mellem partiets førere. Allerede i ministeriet Fønnesbechs tid skrev Morgenbladet: »Bør partiet fremtidigt organisere sig kraftigere eller skal vi fremdeles lunte af på den samme vaklevorne måde som hidtil?«² Den løse partiorganisation var og blev akilleshælen. Man må her huske, at det forenede venstre faktisk var det første forsøg i danmarkshistorien på at skabe en partiorganisation i moderne forstand. Forhen bestod rigsdagsgrupperne mere af en eller flere fremtrædende personligheder og dissers tilhængere.

I en karakteristik af tiden fra 1877–80 bliver ledemotivet »den 8. november«, dagen i 1877 for forliget mellem Bojsen og højre om den første provisoriske finanslov, hvorved venstre deltes i en bojsensk gruppe på 40 medlemmer og en bergsk på ca. 30. Resultatet heraf blev en frygtelig broderkrig mellem de to adskilte dele af venstre, en krig, der så godt som standsede venstres kamp mod højre. Man skyede intet middel for at sætte hinanden mat, og denne tid blev derfor Estrups gyldne år. Intet var ham lettere end at spille de stridende ud mod hinanden; han hængte sine lovforslag på krogen og kunne glæde sig ved synet af de to partier, der kappedes om at bide på først. Talrige lovforslag fik han gennemført på den måde. Ja, spørgsmålet er, om Estrup ikke havde kunnet få gennemført næsten ethvert befæstningsforslag, hvis det var blevet forelagt på det rigtige tidspunkt, f. eks. i samlingen 1878–79, hvor Berg var mere end indladende over for ministeriet.

2. Morgenbl. 20.5.75.

Det var kun tilsyneladende, at Estrup havde ladet befæstningssagen falde – han indledte bare en anden taktik for at gennemføre sine planer. Før 1877 havde finansloven været et effektivt redskab i hænderne på venstre. Det kunne af hjertens lyst stryge de militære bevillinger, der ikke passede det, og kom som regel godt fra det. Ministerierne havde søgt at komme uden om denne knibe ved så vidt muligt at søge alt gennemført på selvstændige, faste love. Efter det første provisorium gik Estrup den modsatte vej. Da han ikke kunne få gennemført de faste love, klemte han bevillinger til alle mulige militære formål ind på finanslovens § 26, hvor ekstraordinære udgifter indsattes. Nu var det ham, der havde krammet på finansudvalget, efter at man havde opdaget, at Estrup ikke veg tilbage for provisoriske love. Det er typisk for Estrups styre, at medens han på det militære område boltrede sig i alle former for politisk taktik, overholdt han samvittighedsfuldt den civile del af finansloven.

Tiden efter 1876 formede sig som en tragedie for venstre, der dog som udgangspunkt havde så gode kort på hånden. Spaltningen i de moderate og de radikale i november 1877 var nok den største misère, men dertil kom andre svækkelser. En rigsretsanklage mod ministrene Krieger og Hall, hvor Hørup indlagde sig stor fortjeneste som anklager, blev et nederlag for venstre, og dertil kom yderligere den kompromitterende meddelelse om J. A. Hansens store bedragerier og påfølgende død. Det var da ikke mærkeligt, at vælgerne gav deres mistillid mod partiet til kende ved valget i januar 1879, hvor venstre tabte næsten alt, hvad det havde vundet i 1876.

2. VIGGO HØRUP I HALVFJERDSERNE

Hos ingen af de daværende politikere finder man en større personlighed og en større tankens klarhed end hos Viggo Hørup. Der er noget dragende ved denne mand, noget mystisk ved hans fremfærd, som gør det svært for eftertiden at trænge helt ind i hans motiver og handlinger. I mange forhold er der ved Hørup noget dobbeltbundet, der tydeligst kommer frem i forskellen mellem den stille og indadvendte privatmand og den hvasse, fremstormende politiker. Men hvad der især lokker til studium af Hørup, er hans strålende bedrifter som journalist: sprogartisten, der ved et slående argument og en rammende satire tvinger læseren til at smile overbærende ad den, han angriber.

Hørups politiske karriere begyndte før hans journalistiske. Allerede i 1872 forsøgte han at komme ind i folketinget. Ved valget i september dette år stillede han sig i sin hjemegn, Frederiksværk, mod malermester P. E. Olsen. Det er meget sparsomt, hvad man kan finde om hans forsøg; men i »Morgenposten«, I. A. Hansens blad, finder man følgende notits:

Ifølge Frederiksborg avis afholdtes der i mandags et vælgermøde i Lyngby kro, på hvilket hr. Balthazar Christensen anbefalede kandidat Hørup som en sand venstremand og en meget lovende kandidat, som venstre kunne prise sig lykkelig ved at få ind i rigsdagen. Malermester Olsen, som modtoges med bifald, erklærede, at han ikke foreløbig ville melde sig ind i det forenede venstre. Også I. A. Hansen talte for Hørup³.

Frederiksborg Amtstidende var temmelig fornærmet over Hørups opstilling, og skoleforstander Larsen erklærede muggent, at han slet ikke havde fattet, at Hørup anmeldte sig som venstremand, da han stillede sig som kandidat⁴. Malermesteren er gnaven og spørger i avisen: »Er jeg måske ikke en god venstremand«? Det viste sig iøvrigt kort efter valget, at særlig »god« var han ikke: han gik med flyvende faner over til højre⁵. Men Hørup havde ingen succes. Hr. Olsen valgtes med 480 stemmer mod Hørups 162.

I 1884 skrev Hørup på Georg Brandes' tilskyndelse⁶ et politisk tilbageblik, hvori han beskriver sit forsøg således:

I min første valgkampagne (1872) slog jeg hårdt til militarismen, jeg blev anmeldt som Bjørnbakker. Men strømmen gik for højt, der var ikke noget at stille op. Partiet vendte den lodne side ud mod militarismen ved valgene, men i den virkelige politik var der et kapløb med de nationalliberale om at komme længst frem i soldatervæsenet. Jeg stak piben ind og begyndte at søge fast fod i partiet⁷.

Hørups sympati for den bjørnbakske »radikalisme« fremgår af, at han var ordfører ved et med politi tæt besat møde, som Lars Bjørnbak holdt i Casino i København i oktober 1873⁸. Umiddelbart kan det selvfølgelig ikke undre, at Hørup, der senere blev Danmarks antimilitarist par excellence, allerede på dette tidspunkt viser sådanne tenden-

3. Morgenposten 6.9.72.

4. Frederiksborg Amtstidende 5.9.72.

5. Elberling: Rigsdagens medlemmer II, p. 106.

6. Erik Henriksen: Viggo Hørup, 1910, p. 22.

7. Hørup i skrift og tale, 1902-04, I, p. 10.

8. Se p. 23.

ser. Men i virkeligheden er disse to vidnesbyrd de eneste, der i tiden fra 1872 til 1882 antyder hans antimilitarisme. I de hundreder af artikler, han leverede i dette tidsrum, er der intet ord, der røber uvilje mod militæret i tiden omkring 1880 snarere det modsatte. Her er denne dobbeltbund i Hørups færd. At »stikke piben ind« betød for ham at gøre gode miner til slet spil. Hans personlige meninger spillede for ham ingen rolle, når blot han kunne nærme sig det store og fjerne mål, han havde sat sig.

I begyndelsen af halvfjerdserne var Hørup stærkt påvirket af I. A. Hansen, der kom i hans hjem, anbefalede ham ved valget i 1872 og sikkert er den, der har introduceret ham i den politiske verden og dens ideer. N. J. Larsen skrev således:

Hørup var i disse år [halvfjerdserne] stærkt påvirket af I. A. Hansen, så stærkt, at han begyndte at tale langelsk . . .⁹.

Hørup har utvivlsomt hentet mange synspunkter fra I. A. Hansen. Om antimilitarisme kan der dog sandsynligvis ikke være tale; derimod ligger det nær, at I. A. Hansens stærke modvilje mod de nationalliberale er den samme som den, der kommer til udtryk i utallige af Hørups artikler. Kampen mod dem blev et vigtigt led i det fjerntliggende mål, hvor den enkelte sag ikke spillede nogen rolle:

Politikken i snævrere forstand, hele rumlen om ministre, love, reformer og sådan noget interesserede mig kun i anden række, jeg ville en anden rangforordning i folket – de nye ministre kun som symbol på den fuldbragte omvæltning¹⁰.

Det var en social revolution, han ønskede – ikke i socialistisk forstand, men en hævelse af bondestanden, så den blev sig bevidst, at den var »den offentlige mening«, der bestemte farten. Han ønskede at opelske et realistisk venstreparti, der ikke fremtrådte som en undskyldning for sig selv og blev behandlet »en canaille« af de nationalliberale. Til dette mål havde han en detaljeret slagplan, og det er ud fra denne, man må se alle hans artikler og hans arbejde i rigsdagen. Det første måtte

9. N. J. Larsen p. 13. Bojsen påpeger det samme i Rdt. F. 78/79 sp. 269, jvf. Skrift og tale I, p. 123. Krieger skriver [VII] 19.10.78: »Hørup optrådte i dag à la I. A. Hansen«.

10. Skrift og tale I, p. 5.

være at udrydde den gamle kultur, der fik befolkningen til at leve i en virkelighedsfjern verden:

I ¾ århundrede havde vi arbejdet i en eneste evne, havde ikke dyrket andet menneskeligt end fantasien, al vor dannelse var litterær og hele vor litteratur fantastisk. Vi havde fortsat dette i en politik, der ikke var andet end et eventyr og en illusion. Det begyndte med slaget på Reden, det endte med flugten fra Als. Efter dette stykke danmarkshistorie var faldet sammen i det store brud 1864, var bonderealismens tid kommen, det brede, materielle folk op imod det spinkle, udpinte åndsaristokrati, politik i stedet for æstetik, rent borgerlige interesser med smør, jernbaner og skadeligt vands afledning i stedet for tynde noveller og afsindigt postyr over en ny skuespiller¹¹.

Bærerne af den »fantastiske kultur«, de nationalliberale, og den åndsretning, som Hørup anså for en direkte aflægger af disse, grundtvigianismen, var altså de retninger, der først og fremmest måtte bekæmpes for at lokke realismen frem. Men:

I det øjeblik vi skulle bruge bonderealismen, fristede vi den komiske vanskæbne, at samme realisme forvandlede sig til idealisme. Pumpende efter sund sans og rent materielle interesser fik vi spandene fulde af den gamle fantastiske kulturs spildevand¹².

For at give menigmand selvtilid måtte man fortælle ham, at hans parti ikke blot var en samling bønder, men desuden en kreds af intellektuelle ligesom den, de nationalliberale havde haft monopol på hidtil:

Som parti måtte vi have vore digtere, vore professorer, vore jurister, journalister, studenter ligesom de andre¹³.

For at afhjælpe dette savn knyttede Hørup en nær forbindelse med den litterære realisme, der med Georg Brandes i spidsen var ved at bane sig vej frem. Det var mere end en almindelig politisk og litterær bevægelse, der var ved at blomstre op, det var den intellektuelle reaktion mod nationalliberalismen og tiden før 1864, der her groede frem, båret af den nye generation.

Den unge Hørups politiske program var af en vidtskuende storhed, der adskilte sig fuldstændig fra hans partifællers ofte meget snæversynede meninger. Men en anden side viser sig, når man vil se, hvordan

11. Skrift og tale I, p. 8.

12. *ibid.* p. 9.

13. *ibid.* p. 8.

De fire politikere, der udgjorde Morgenbladets redaktion. Fra venstre
I. A. Hansen, Horup, N. J. Larsen og Christen Berg.

Fotografi fra ca. 1875.

han søgte at gennemføre dette program i det daglige politiske liv. Man vil da finde den mand, for hvem hensigten helliger midlet, og som boltrer sig i taktik og manøvrer, der ikke kalder billedet af idealisten frem.

Hørups journalistiske løbebane begyndte, da han i 1873 sammen med Berg og N. J. Larsen startede »Morgenbladet«. Fra første færd rettede han alt sit skyts mod de nationalliberale, der, som han skrev, ikke rummede andet end »vrøvl og tevand og gammelkloge mandslinger, vissen politik og pjattede fruentimmer«¹⁴. Fra 1873-77 hamrede han uophørligt på dem, hudflettede de politiske veteraner med sin ironiske snerten. Men fra efteråret 1877 lader han dem i fred og kaster sig med fornyet energi over de moderate og Bojsen. Han var anstifteren og opretholderen af denne broderkrig, fordi han mente, at intet rent og realistisk venstre kunne dannes, før alle »moderate« tendenser var udryddet. Desuden ville krigen mod højre være formålsløs, hvis halvdelen af venstre hjalp Estrup ud af kniben, hver gang man havde trængt ham op i en krog, Denne udryddelsesagitation vedblev han med helt til 1882. Hans metode var betydelig mere radikal end hans meninger i disse år. Antimilitarisme kan stadig ikke spores. Tværtimod stemmer han for venstres 30 mill. forslag og bidrager senere til adskillige store bevillinger på finansloven til forsvaret. Set udefra kunne det altså – bortset fra de svage antydninger i 1872 – se ud, som om Hørup først er blevet antimilitarist i 1880'erne som følge af, at Estrup blev militaristisk.

Når han i 10 år holdt tand for tunge, skyldtes det i første række hans nære samarbejde med Chr. Berg og dennes yndling N. J. Larsen.

Senere kom vanskelighederne, og det var især Hørups stærkt antigrundtvigianske holdning, der nærrede striden¹⁵,

skrev N. J. Larsen, og atter her ser man Hørup som taktikeren: ikke med en linie gav han offentligt udtryk for sin modvilje, så længe han arbejdede ved Morgenbladet. Ved et suppleringsvalg i Køge, Københavns amts 3. valgkreds, blev Hørup i marts 1876 valgt ind i folketinget. Inden valget holdt han den traditionelle valgtale og kom også herunder ind på forsvar, der jo var højaktuelt på den tid:

14. Skrift og tale I, p. 30.

15. N. J. Larsen p. 13.

Med Estrup har vi sagtens nået den yderste grænse på den kant. Det er et ministerium, der ikke vil andet end 100 millioner til Københavns befæstning m. m.; men folket vil sikkert, når det bliver spurgt, betænke sig og bede om at fare i mag. Det ofrer allerede meget på forsvaret, en trediedel af samtlige udgifter, thi intet punkt er udført med mere lemfældighed end det om sparsommelighed til forsvaret; og folket vil, når der nu igen kræves en stor befæstning, mindes, hvad vi fik for den store befæstning, Danevirke – måske endog den anden slesvigske krig. En ny stor fæstning ville måske atter give os stormagtsnykker . . . ¹⁶.

Dette er Hørups stilling udadtil 1876–80. Der er ikke noget usædvanligt yderliggående ved den, særlig ikke, når man sammenligner den med de andre venstreføreres udtalelser fra samme tid.

I den første trediedel af sin politiske karriere holdt Hørup sig trolig i Bergs kølvand, hvor meget zig-zag, der end var i kursen, og hvor store modsætninger de to mænd end repræsenterede. Men mange politikere var klare over, at Hørup skjulte noget, der en dag ville bryde frem. I 1878 udtalte Bojsen f. eks. i folketinget, at når folket først for alvor fik øjnene op for, hvad Hørup førte i sit skjold, »ville klapp-finalen blive til forskrækkelse« ¹⁷.

3. VENSTRES SPLITTELSE 1876–79

Kampen om forsvarsspørgsmålet i årene 1874–76 havde gjort sagen til en øm byld på det politiske liv. I de følgende år undgik man fra begge sider at røre for meget ved den, men såret heledes ikke af den grund. For Estrup og krigsminister Haffner var sagen gemt, men ikke glemt. De undgik foreløbig de direkte forslag om befæstning, men fortsatte presset på venstre fra en anden kant: finanslovens § 26, kontoen for ekstraordinære udgifter. Et diagram illustrerer, hvordan denne paragraf på finansforlaget stiger til ukendte højder straks efter Estrups tiltrædelse i 1875:

Finanslovsforslagenes § 26 (før 1874 § 25) afsnit IV og V.

Forslag behandlet i:	kroner
1873–74	958.000
1874–75	1.723.000
1875–76	1.902.000

16. Morgenbl. 11.3.76.

17. Rdt. F. 78/79 1. afd. sp. 264.

1876-77	3.117.000
1877-78	4.840.000
1878-79	4.784.000
1879-80	3.027.000
1880-81	4.097.000
1881-82	4.486.000
1882-83	4.213.000
1883-84	4.101.000
1884-85	3.373.000
1885-86	4.576.000

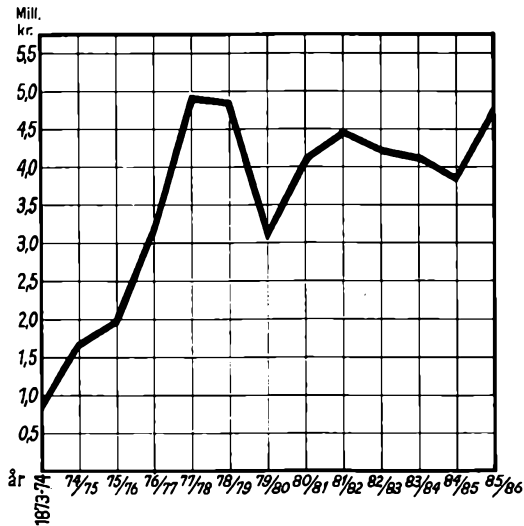

Diagram I.

For Estrup blev § 26 et politisk våben, og kurvens bevægelser giver også antydninger af de kommende års politik. I årene fra 1876/77-78/79, da venstre var mest i opløsning, stillede han tårnhøje krav. I 1879-80 ønskede han en afgørelse på hærlovsrevisionen og satte derfor kravene betydeligt ned. Sidenhen begynder visnepolitikken og ministeriet må derfor atter op på de høje beløb for dog overhovedet at få noget igennem nåleøjet.

Som det ses, stillede Estrup i 1876-77 krav om over 3 mill. til ekstraordinære forsvarsforanstaltninger. Da tingene ikke kunne blive enige om bl. a. disse 3 millioner, brugte han provisoriet – ikke for at gennemtrumfe bevillingen, for den provisoriske finanslov indeholdt kun

udgifter vedtaget i begge ting, men for at vise sin magt over oppositionen. At Estrup vovede så yderliggående midler, havde været et chok for venstre. Ministeriet kunne derfor siden kræve ind af hjertens lyst. Det krævede i 1877-78 ikke mindre end 4,84 millioner, det højeste beløb inden højre tog »uden forlov« efter 1885. Men kampen mellem de to venstrefraktioner var i fuld gang, og krigsminister Haffner kunne derfor glæde sig ved en god høst på § 26. De moderate bevilgede bl. a. 1,8 millioner til Københavns søforter på grundlag af nogle mere end løse rygter om, at dette ville udløse ministeriets afgang¹⁸. Men ministrene sad alt for behageligt på stolene til at tænke på at flytte sig. Venstres stilling til disse søforter var lidt uklar. Principielt var linien den, at man anerkendte deres berettigelse i modsætning til landbefæstningen; men nu skiftedes Bojsen-Holsteins og Berg-Hørups grupper til at forsvare og angribe dem. Da Bojsen i 1877-78 bevilgede de 1,8 millioner, var Berg en rasende modstander af Københavns søbefæstning. Det følgende år er det næsten komisk at se, hvordan rollerne er byttet om. Nu var det Berg, der var ivrig for en styrkelse af søforterne og ændrede sine synspunkter overraskende for at kunne gøre denne kolbøtte. Ganske vist skar finansudvalgets 11 venstremænd Estrups krav på 4,79 mill. på § 26 ned til 1,05 mill. kr. Men afgørende blev den bevilling, som Berg hjalp ministeriet med til 6 store 35½ cm kanoner til Københavns søbefæstning, i alt 2,4 millioner, som skulle udbetales over tre år. Bevillingen var i øvrigt led i en stiltiende handel mellem Berg og krigsministeren, general W. Kauffmann, der var blevet udnævnt i januar 1879. Til gengæld for kanonerne indskrænkedes varigheden af den årlige lejrøvelse ved Hald fra 45 til 30 dage, en besparelse, der svarede til venstres program¹⁹. Bergs tilnærmelse til højre gik videre, idet han ikke alene beviste sin fulde anerkendelse af søbefæstningen; også landbefæstningen syntes han ikke utilbøjelig til at ville forhandle om, når han f. eks. udtalte:

Når der har været tale om at gøre København til en åben by, da har jeg forstået det således, at man har villet holde dette spørgsmål åbent sammen med spørgsmålet om at afvæbne fuldstændigt, så at vi slet ikke noget krigsvæsen skulle have²⁰.

18. Albert Olsen: Rigsdagen og finanslovene 1849-94. Den danske rigsdag 1849-1949, V, p. 121.

19. N. P. Jensen II, p. 74.

20. Rdt. F. 78/79 sp. 2071.

Men Berg kom til at lide meget for disse 6 kanoner. Bojsen og Holstein håned ham for at have »stjålet« de moderates politik fra foregående år, og Søren Kjær kaldte ham »højres nye ven«. Meget værre blev konsekvensen i Bergs eget parti. Ved afstemningen den 12. juni 1879 faldt 12 af hans tilhængere fra. Ganske vist gik bevillingen alligevel igennem ved højres hjælp, men af de 12 trådte 9 definitivt ud af Bergs parti og dannede deres egen gruppe, »de udtrådte«, og dermed var højre det største parti i folketinget. Den nye gruppes ledere var C. C. Alberti, Tauber og Rasmus Claussen; med dem mistede Berg på grund af sin tilnærmelse til befæstningstilhængerne sine hovedstøtter på Sjælland: Alberti i Sorø, Rasmus Claussen i Nykøbing F. og Tauber i Slagelse. Men Berg beholdt sin støtte i Køge, Hørup, der med ildhu forsvarede de 6 kanoner på linie med sin herre og mester.

Bojsen skriver i sine erindringer, at årsagen til Hørups mærkelige forhandlingsiver i disse år skulle ligge i, at det netop var på det tidspunkt, hans samarbejde med brødrene Brandes begyndte²¹. Hvad der menes dermed er uklart – måske antyder det, at Hørup »gjorde sig lækker« for at hjælpe Georg Brandes til professoratet i litteratur, som var ledigt efter Carsten Hauch.

Bag såvel Bergs som Bojsens politik lå tilsyneladende den bagtanke, at man ved at vise tilstrækkelig stor forhandlingsvenlighed, ikke mindst på forsvarrets område, håbede at indynde sig hos højremedlemmerne i lands- og folketinget i håb om, at disse så ville lade Estrups kampministerium falde. Håbet om et ministerium med medlemmer fra venstre vinkede derved forude, og Berg troede ustandseligt, at dette var umiddelbart forestående. For Bojsen var det en livssag at undgå, at radikalismen i højre og venstre fandt sammen og skyllede hen over hovedet på hans moderate linie. Hver gang der var tilløb til et sådant samarbejde, søgte Bojsen forhandling med højre for at forpurre samarbejdet med de radikale. I øvrigt var direkte kamp mod ministeriet en umulighed, da der ikke eksisterede noget venstreflertal i folketinget til at føre den, og man mente derfor, især i Bergs lejr, at forfatningskampen først kunne genoptages, når den anden venstre fraktion var uskadeliggjort²². Det værste, der kunne ske, var, at den anden part kom i højres nåde og derved kom nærmest til ministerposterne. For at undgå dette, måtte man byde over og derved gøre sig fortjent til nåden

21. Bojsen p. 36.

22. Skrift og tale III, p. 362, 4.1.1901.

og de andres forflyttelse til skammekrogen. Venstres politiske effektivitet var derved næsten helt stækket.

Også valget den 2. januar 1879 bidrog til at svække venstre. Det havde i det vestindiske spørgsmål ikke været muligt for Estrup at få nogen af venstres fløje med sig, og derfor opløste han tinget. For det første så vælgerne med mistillid på den indre splid i partiet, og for det andet var valg midt om vinteren ikke fordelagtigt for venstre, hvis vælgere, bondestanden, havde langt til valgstederne. Resultatet var også derefter. Venstre tabte 9 pladser, og højre steg fra 27 til 35 medlemmer. Inden for venstre var det de moderate, det gik ud over, idet de skrumpede ind til 32, medens de radikale gik frem fra 32 til 35. Denne forskydning skyldtes ikke mindst, at medens Bojsen og Høgsbro ikke var anlagt for vælgermøder og kun nødigt gik i gang, var Hørup og Berg utrættelige i agitationen og supplerede tilmed hinanden fortræffeligt. Berg gav fylden og bredden, Hørup viddet og den snærende pointe. At det ikke morede Hørup at rejse rundt, fremgår af en passus i et brev fra ham, der må være fra sommeren 1879:

... for det er rasende kedsommeligt i år, disse 6 kanoner og dette elendige dyrtidstillæg er til at forgive rotter med, og rotterne er kloge dyr, de ved ikke, om de skal tage det eller lade det ligge²³.

I løbet af årene mellem 1876 og 1879 var Københavns søbefæstning blevet forbedret i ikke ringe grad gennem de omstridte bevillinger på finanslovene. I det foregående er der gjort rede for den partipolitiske side, men sagen havde imidlertid også et andet, ikke mindre væsentligt aspekt, det udenrigspolitiske. I de nævnte år kom det til voldsomme kriser mellem England og Rusland, og en krig mellem de to magter truede flere gange. Til sikring af Danmarks neutralitet i en sådan krig, hvor gennemgangen fra Nordsøen til Østersøen ville blive et meget udsat punkt, ville en forstærkelse af Københavns befæstning fra søsiden være formålstjenlig, for at en af de stridende magter ikke uden videre skulle kunne bruge Københavns red som flådebase²⁴. Efter Berlinerkongressen i sommeren 1878 var imidlertid faren for en engelsk-russisk krig drevet over, og Bergs seks store kanoner til søforterne kan altså ikke siges at have nogen direkte udenrigspolitisk anledning.

23. Brev til en veninde, Det kgl. bibliotek, Ny kgl. samling 3703, 4°.

24. Sml. Troels Fink: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864, 1958, p. 24, jvf. Thorsøe: Den danske rigsdag og udenrigspolitikken 1866-1908, 1909, p. 25 f.

Når Berg og Bojsen hver for sig bidrog til søbefæstningen, men ikke til landbefæstningen, var begrundelsen også den, at Københavns befæstning mod søen var påbegyndt i 1858 med venstres billigelse, og så måtte man tage konsekvensen heraf. Hertil kom et rent sagligt argument, nemlig at kystbefæstning stod som forsvarets første linie, der skulle forhindre landsætninger; landbefæstning derimod var hele forsvarets sidste skanse – vor selvstændigheds grav.

4. HÆRLOVSREVISIONEN 1880

Venstres egen paragraf fra hærloven af 1867 om revision stod stadig ved magt, og endnu var intet resultat nået. Året efter den store forsvarskamp 1875–76 forelagdes et nyt forslag; men Estrup gik denne gang vejen om ad landstinget, hvor det forelagdes først og efter en ganske kort behandling overgik til folketinget. Her foresloges allerede ved første behandling overgang til næste sag ved følgende dagsorden:

I erkendelse af, at der, efter regeringens optræden i den foreliggende sag, ikke er udsigt til, at den påbudte revision af hærloven kan gennemføres under det nuværende ministerium, går folketinget over til dagsordenen²⁵.

I de to følgende sessioner, 1877–78 og 78–79, syltes forslagene grundigt ned. Begge årene er 1. behandlingerne særdeles korte, det første år på een spalte – hvorpå det sendes i udvalg, der ikke afgiver nogen betænkning²⁶.

Men da et hærlovsforslag forelagdes for syvende gang i samlingen 1879–80, var man i begge venstres lejre bestemt på, at denne gang skulle der ske noget i sagen. Det lykkedes også endeligt at få has på hærlovsstridighederne; men intet sted finder man tydeligere vidnesbyrd om det parlamentariske virvar, som splittelsen i venstre havde skabt. Ingen af venstrefraktionerne skyede noget middel til at dukke modparten, og nok har det rent saglige spillet en rolle, men der er klare beviser for, at det taktiske til overmål fik fortrinet fremfor det saglige. Endelig er en indgående behandling af disse forhandlinger berettiget derved, at de fik en overordentlig stor betydning for venstres sammensætning og især blev skelsættende for de to mest markante typer i partiet: Christen Berg og Viggo Hørup. De 1.235 spalter i rigsdagstidende,

25. Rdt. F. 76/77 sp. 956–57.

26. *ibid.* 77/78 sp. 47 – 78/79 sp. 307.

som hærlovsforhandlingerne fylder, kan imidlertid ikke vise, »wie es eigentlich war«, men kun give et billede af de agerendes stilfulde optræden på scenen. Man må om bag scenen og se efter i kulisserne. Netop i dette spil om hærlovsrevisionen summede det af intriger i kulisserne, og her har man en storartet observatør i A. F. Krieger, der har nedfældet sine iagttagelser i sine minutiøse dagbøger.

Fra venstres side havde man de foregående år afvist hærlovsrevisionen med den motivering, at så længe der ikke forelå en samlet forsvarsplan, ville der ikke blive bevilget noget. Denne mulighed for at slå befæstningstanken grundigt fast lod regeringen sig denne gang ikke gå forbi. Til det formål havde krigsministeriet nedsat to på hinanden følgende militære kommissioner fyldt med »sagkyndige« officerer, og det var utvivlsomt for at gøre indtryk på venstre, at man havde indsat kronprins Frederik som formand. I den ene forberedtes den samlede forsvarsplan, som venstre så længe havde krævet, så man ikke dette år igen skulle risikere, at partiet afslog at forhandle, fordi der ikke forelå en samlet plan. Men man havde vel at mærke erkendt, at da der ikke var udsigt til, at en permanent fæstning om København kunne gennemføres for tiden, måtte man lægge an på et feltbefæstningssystem sådan, at der ved det mindste varsel om krig skulle graves volde og skanser rundt om hele København i største hast. Yderligere motivering til Københavns befæstning gives i den lidet opmuntrende erfaring, som kommissionen drager, at siden dampkraften var taget i brug i flåden, var intet landgangsforsøg mislykket²⁷.

Hvad udkastet til hærloven angår, fraveg det det princip, som venstre havde klynget sig så stærkt til: den almindelige værnepligt. Da hærloven blev ført ud i livet efter 1867, passede rammerne så nogenlunde til antallet af de indkaldte. Men i løbet af halvfjerdserne steg de værnepligtiges antal så meget, at de slet ikke kunne rummes. Lovforslaget 1879 beregner ca. 450–500 mand pr. bataljon, medens den, hvis alt mandskabet skulle indkaldes, måtte vokse til 600. Differencen måtte altså fritages for tjeneste. Men uanset den almindelige værnepligts mangler holdt folketingets flertal så fast på dette gamle programpunkt, at intet blev ændret.

Ser man nærmere til, opdager man imidlertid, at det kun var så som så med værnepligtens praktiske gennemførelse. Fra 1874 foregår

27. Rdt. 79/80 till. B. sp. 955.

der nemlig en forbløffende nedgang i antallet af rekrutter [1873: 9.553, 1874: 7.770]²⁸, skønt tilgangen til sessionerne var i stærk stigning. Forklaringen på denne nedgang finder man i en fortrolig skrivelse fra krigsminister Thomsen til 1. og 2. generalkommando af 8. sept. 1873, hvori det bl. a. hedder:

Ulemperne ved den store rekruttilgang, som fodfolket årligt har, vil ikke i nogen særdeles betydelig grad kunne formindskes, sålænge den nuværende lov om hærens ordning består; men noget vil man dog kunne bidrage til at formindske denne tilgang, når der ved sessionerne gåes frem med passende strengthed ved bedømmelsen af det værnepligtige mandskabs tjenestedygtighed²⁹.

Gennem instrukser til sessionslægerne havde ministeriet altså en ventil, hvorved det kunne regulere gennemførelsen af den almindelige værnepligt udenom lovgivningsmagten. Ifølge oberst N. P. Jensen var venstre klar over forholdet, men lukkede af sparelyst øjnene for det³⁰.

1867-loven havde også vist sig at være dårlig, fordi man ikke kunne få de nødvendige frivillige befalingsmænd. Dette forbedredes ved 1879-forslaget, hvor der foresloges en forøgelse af fastansatte underofficerer³¹.

Hærlovsforslaget fremsattes af den i januar 1879 udnævnte krigsminister Kauffmann, der i 11 år før sin udnævnelse havde været chef for Københavns søbefæstning. Det lød derfor ikke rigtig sandsynligt, når han udtalte, at hans forsvarsplan aldeles ikke ville medføre noget forslag til Københavns befæstning³². På forespørgsel fra de moderate veg han udenom og svarede, at regeringen ikke havde fremlagt et befæstningsforslag, fordi et sådant ville standse det, som var vigtigst nu: at få hærlovsrevisionen overstået³³. Det var delvis denne holdning, der fik de moderate til at stille sig meget stejlt imod forslaget. Særlig Holstein angreb det hårdt og angreb ikke mindst Berg for hans valne indstilling. Allerede tidligt var det nemlig klart, at der var stærke tendenser hos Berg til samarbejde med Kauffmann, og hans udtalelser viser også, at han gerne vil forberede jordbunden for den kommende Berg-Kauffmannske hærlov. For eksempel udtalte Berg om forsvarsplanen:

28. Falbe Hansen & Scharling: Danmarks statistik, 1885 ff. I, p. 507.

29. Krigsministeriets 1. kontor, kopibog for fortrolige skrivelser, jour. nr. A. 2151/1873. Rigsarkivet.

30. N. P. Jensen II, p. 85.

31. Rdt. 79/80 till. B. sp. 955.

32. *ibid.* sp. 771, jvf. sp. 5131.

33. *ibid.* sp. 772.

Det ærede medlem [Bojsen] sagde til os: vogt Eder for det forslag, bagved ligger Københavns permanente befæstning . . . Jeg for mit vedkommende lader mig ikke afskrække hverken af den ene eller den anden form for advarsel fra at gå med til at overveje dette lovforslag, thi vil det danske folk gennem dets rigsdag engang gå til en permanent befæstning af København, bliver det dets sag, ikke min ³⁴.

På denne måde kommer Berg udenom befæstningsspørgsmålet. Den tidligere opfattelse, at vægten skulle lægges på flåden, modererer han betydeligt med den motivering, at dengang tanken blev fremsat [i 1874], var der chance for, at vi kunne blive herre til søs [?]; men det er der ikke mere nu efter Tysklands store flådeudvidelse ³⁵. I denne tale skabte Berg i øvrigt endnu engang et bevinget ord, da han med et citat fra Bjørnsons »Fiskerjenten« sagde:

Jeg vil med den begejstrede ungdom i Danmark og Norge sige: »Jeg vil værge mit land« ³⁶.

Snart efter blev det travesteret af Holger Drachmann, der vrængede: »Jeg vil ærgre mit land«³⁷!

Krieger skriver i sin dagbog under 21. december om, hvad der foregår i udvalget:

. . . I hærudvalget har man tvunget Kauffmann til en opgørelse af udgifterne. Først *nu* kom han efter, at hærforslaget ville kræve omtrent 10,7 mill. kr. årligt. Han må lade sig nøje med 9 mill., siger Berg. Nu gælder det, om Kauffmann eller udvalgets militære kan blive enige med Berg og trække ham til sig ³⁸.

Dette spil mellem Berg og Kauffmann var meget dramatisk, og det kompliceredes yderligere ved, at Kauffmann stod sig dårligt med højres medlemmer i udvalget og med sine kolleger i ministeriet. I dette indviklede spil steg og faldt chancerne for gevinst på hærlovsrevisionen. Den 12. januar er Krieger pessimistisk og anklager Kauffmann for at ødelægge mulighederne; men den 24. er han blevet lidt mere optimistisk:

Efter Klein er der nu ligesom en forandret stemning med hensyn til spørgsmålet om hærlovens gennemførelse. Berg har fået mere vind i sejlene;

34. Rdt. F. 79/80 sp. 851.

35. *ibid.* sp. 842-43.

36. *ibid.* sp. 839.

37. Vogel-Jørgensen: Bevingede ord.

38. Krieger VII, 21.12.79.

men højre ved ikke, hvad det tør indlade sig på, da det ikke med tillid kan forhandle med Kauffmann og frygter, at Berg skal tage både hans og deres indrømmelser til indtægt ³⁹.

Heller ikke Estrup stolede på sin krigsminister og kanøflede ham derfor: Krieger skriver f. eks.: »Estrup tog i dag Kauffmann alvorligt i skole« ⁴⁰. Senere begynder Kauffmann så småt at give efter for Berg:

Nu vil man slå af på fæstningsartilleriet, så længe Københavns befæstningsspørgsmål ej er afgjort ...; derved skulle forsøget gøres, om ikke til sidst i fællesudvalg enighed kunne opnås med Bergianerne ... eller dog et brugeligt grundlag for opløsning kunne nås. De moderate rykker op med de gamle forslag for at standse alt ⁴¹.

Man er altså i regeringen begyndt at spekulere på den samme fremgangsmåde som i 1875-76, at true med opløsning for at lægge en klemme på venstre. Senere optegner Krieger rygter om, at Bergs tilslutning til hærloven skal vindes ved at »ofre« de kirkelige indtægters selvstændighed på præstelønningsloven ⁴², men senere dementeres rygten. Kauffmanns indrømmelser er ikke Berg nok – det afspejler sig også hos Krieger, der den 16. marts skriver:

Jeg fik hærudvalgets aktstykker fra Thomsen. Denne erkender nu, at der er mindre chancer for et udbytte, end han tidligere troede ⁴³.

Da udvalget sluttede den 7. april 1880, var Berg endnu ikke tilfreds, hvilket ses af hans betænkning:

Et andet mindretal [Berg + 3] havde ønsket, at en større enighed indenfor en i finansiel henseende forsvarlig grænse havde været at opnå i udvalget, inden sagen indstilledes til tinget, men da det har opfattet krigsministeren således, at han endnu ikke er tilbøjelig til at gøre de indrømmelser, han mulig på senere stadier af forhandlingerne kunne bevemme sig til, synes der ikke med nytte for tiden at kunne fremsættes yderligere forslag i retning af en udjævning af de tilstedeværende afvigelser ⁴⁴.

Krigsministeren havde nemlig kun kunnet gå med til en nedsættelse på 300.000 kr., og Krieger giver udtryk for, at nu er der tegn til,

39. Krieger VII, 24.1.80.

40. *ibid.* 12.11.79.

41. *ibid.* 25.2.80.

42. *ibid.* 27.2.80.

43. *ibid.* 16.3.80.

44. Rdt. 79/80 till. B. sp. 916.

at moderate og radikale nærmer sig hinanden. Den 29. marts skriver han i dagbogen:

Også han [Scharling] mener, at Berg nu vil opgive enhver tilnærmelse i *hærloven*, da der ej vises den eftergivenhed, han fordrer i *skole- og kirkeloven*⁴⁵.

Som man ser, er der megen handel med lovene, og behandlingen af den ene afhænger af den anden.

Samtidig med at de moderate rasede over hærlovsforslaget og især angreb Berg for hans tilnærmelse til Kauffmann, var de selv ved at gennemføre det tilsvarende forslag til revision af søværnets ordning ved en overenskomst med højre. Denne enighed kom til veje under rolige former, idet Holstein-Ledreborg allerede ved første behandling udtalte, at han ikke fandt udvidelsen af søværnet for stor, ja han var endog tilbøjelig til at gå noget videre⁴⁶. De moderate og ministeriet forhandlede derom i skøn forening. Motivet til denne iver fra de moderates side kan man ikke tvivle om, og Bojsen lægger da heller ikke skjul på det, da han i 1892 skrev, at Holstein af taktiske grunde havde gennemført søloven i maj med en væsentlig udvidelse, da dette ville vanskeliggøre Bergs forsøg på en udvidelse af landhæren⁴⁷!

Taktikken var såre simpel: var flådens budget ved den nye lov steget med adskillige millioner, måtte Berg holde sig på måtten for at ikke forsvarsbudgettet skulle flyde over alle bredder! Imidlertid gik hærlovsforslaget videre og nåede til 2. behandling midt i april, og den 23. skriver Krieger:

De ultraministerielle er nu helt fortrøstningsfulde og venter ej blot søværnslovens, men *hærlovens* gennemførelse; så meget virker Bergs skønne ord i går. Selv om blot søværnsloven vedtages, bortfalder vistnok al tanke om opløsning⁴⁸.

De »skønne ord« fra Berg var udtalelser om, at flertallet af befolkningen efter hans mening ville glæde sig meget over en overenskomst, og han fortsatte:

45. Krieger VII, 29.3.80.

46. Rdt. F. 79/80 sp. 1060.

47. Bojsen p. 36.

48. Krieger VII, 23.4.80.

Når jeg har deltaget i en række indstillinger til 2. behandling, må jeg erkende, at disse for mit vedkommende ikke er det sidste ord i denne sag⁴⁹.

Dette med »Bergs sidste ord« bliver en slags motto for de følgende forhandlinger, fordi Berg stadig kræver, at sagen skal gå helt ud i fællesudvalg, da han ikke har sagt sit sidste ord. Ved 3. behandling havde Berg opstillet et helt nyt forslag til et beløb af 7,9 mill. kr., som altså foreløbig var hans sidste ord; og for at give ham chancen for at komme i fællesudvalget skete det usædvanlige, at højre stemte for hans forslag, så det vedtoges med 52 mod 32 – ikke fordi højre godtog det, men for ikke helt at standse sagen. Derefter gik forslaget til landstinget, der vedtog regeringens udkast med en lille nedsættelse, og man stod nu over for 5 forslag:

1) Krigsministerens sidste tilbud	9.594.000 kr.
2) Landstingets forslag	9.252.000 kr.
3) Folketingets højres forslag	8.977.000 kr.
4) Bergs ved 3. behandling vedtagne forslag	7.996.000 kr.
5) De moderates forkastede forslag.....	7.436.000 kr. ⁵⁰

Holstein protesterede på de moderates vegne ved 3. behandlingen ved at sige:

Jeg ser ikke rettere, end at der kun er een ting at gøre, når man vil undgå usaglige konsekvenser af loven, ... nemlig at standse nu og fri sig for ansvaret ved at stemme *imod* loven, og det vil jeg gøre af den grund ... at det skal være en eftertrykkelig protest fra vor side mod, at vi skulle være med til at godkende den forsvarsplan, som den ærede minister har fået tilslutning til fra forskellige sider⁵¹.

og ved eneste behandling stillede de moderate i tinget følgende dagsorden for at standse sagen:

Eftersom regeringen for tiden ingen imødekommenhed har vist overfor folketinget ved hærlovens revision,

og da man anser det for konstitutionelt urigtigt at henskyde hovedbehandling af en så vigtig sag til et fællesudvalg;

da tinget endvidere ingen tillid har til den forsvarsplan, der danner forudsætningen for regeringens hærlovsforslag, og hvis hovedpunkt er den ved valget i 1876 forkastede befæstning af København,

49. Rdt. F. 79/80 sp. 5033.

50. *ibid.* till. B. sp. 1643-44.

51. *ibid.* F. sp. 5670.

og da man endelig finder det rigtigst, at befolkningen adspørges, forinden denne sag under de forhåndenværende omstændigheder endelig afgøres på det foreliggende grundlag,

går folketinget over til næste punkt på dagsordenen⁵².

Som man ser, er de moderate parate til at gå til valg igen. De forstod måske, at her havde de agitationen på deres side. De kunne fortælle om den »nye« Berg, der drev maskepi med højre, bevilgede store kanoner og nu var i færd med at arrangere en meget dyr hærlov. Det er ikke umuligt, at de moderate ville have haft fordel af et valg – ikke mindst, fordi de radikale jo var blevet splittet ved kanonbevillingen året før. Også i højre taltes der om opløsning. Krieger skriver f. eks. den dag 3. behandling sluttede:

Men hvor skal flertallet findes til hærlovens gennemførelse i rigsdagen? Altså opløsning!⁵³

Imidlertid var man kommet ind i juni måned og gik til eneste behandling som forberedelse til fællesudvalg. Men man tænkte stadig på opløsning i ministeriet, for Krieger noterer den 16. juni:

Estrup, for hvem jeg udviklede mine betæneligheder ved at medvirke til en opløsningspolitik, viser i sit svar, at han havde ikke lidet tilovers derfor. Han gik ud fra, at venstre i folketinget *frygtede* en opløsning; udfaldet var altid usikkert, men de to venstregrupper, der så mere på det indbyrdes forhold end på forholdet til os andre, var mistroiske.

[I fodnote til 17. juni]: Til Estrup har Berg sagt, at befolkningen endnu ikke forstod hærlovsspørgsmålet, derfor kunne det endnu ej afgøres⁵⁴.

Bergs udtalelse kunne jo tyde på, at han ikke var ivrig for en opløsning; i hvert fald lader det til, at han stadig har gjort nye tilbud til krigsministeren. Sandsynligvis er Kauffmann blevet næsten enig med Berg, men krævede dog endnu nogle indrømmelser, som Berg først måtte forhandle om med sit parti:

Efter Topsøe har Berg i de sidste dage holdt møde med sine mænd, men har ikke fået mere end 8 med sig til yderligere indrømmelser⁵⁵.

Mange år senere gengiver Høgsbro i sin dagbog en hændelse fra hærlovsforhandlingen 1879–80. Han fortæller, at Klaus Berntsen på

52. Rdt. 79/80 till. B. sp. 1648.

53. Krieger VII, 20.5.80.

54. *ibid.* 16.–17.6.80.

55. *ibid.* 25.6.80.

storebæltsfærgen havde mødt Bahnson, der på forespørgsel havde meddelt følgende:

Han og Berg var truffet sammen hos Fischer, der lige som Bahnson var lærer på officersskolen, en aften efter indbydelse af F., og at de, medens koncerne var i et andet værelse, havde forhandlet om den nye hærlov ... (Fru Berg har bekræftet sammenkomsten, men vidste ikke noget om, hvad herrerne havde talt om for sig). Berg havde da erklæret sig villig til at gå ind på Kauffmanns forslag, kun med en nedsættelse af 10 nye liniebataljoner til 8, som dog i fællesudvalget kunne forøges med 1, så hans »sidste ord« blev 9 liniebataljoner. Københavns befæstning skulle han heller ikke have noget imod, når der først var dannet et nyt ministerium med fornødent hensyn til folketinget⁵⁶.

Skønt det er nedskrevet 13 år senere og jo ikke just er et vidnesbyrd på første hånd, giver det trods alt et begreb om, hvordan forhandlingerne foregik.

Tilsyneladende var forhandlingerne altså gået i hårdknude igen, fordi Berg ikke kunne skaffe stemmer nok i sit parti. Men nu begynder slutfasen, hvor kulisseforhandlingerne tages i brug. Højre i tingene havde opgivet Kauffmann som håbløs til at trække Berg til sig og sendte derfor den dygtige tidligere krigsminister Thomsen ud for at prøve, om nogen i venstre havde lyst til forhandlinger i hyggeligere omgivelser end Christiansborgs højtidelige sale. Af et senere offentliggjort brev til Morgenbladet fra den radikale folketingsmand K. L. Fogtmann fremgår det, at general Thomsen den 30. juni havde opsøgt Christen Berg i hans hjem for at tilbyde hemmelige forhandlinger, der kunne føre til en hærlov. Berg sagde nej med den motivering, at han ikke gav sig af med sådanne metoder og viste på den måde Thomsen direkte til Frede Bojsens dør⁵⁷.

Thomsen traf Frede Bojsen, der netop var kommet hjem efter en længere rekreatjonsrejse til syden. Årsagen til Bojsens sygdom var iøvrigt ganske pudefuld og næsten symbolsk: han var blevet syg under en prøve-sejls med panserskibet »Helgoland«, som for en stor del skyldte Bojsen sin eksistens, da denne havde accepteret bevillingen ved forliget

56. Høgsbros breve II, p. 183, 20.5.93. Den senere krigsminister Jesper Bahnson bekræfter Bergs standpunkt i 1880 i sin pjese Forsvarsvæsenets udvikling i den sidste menneskealder: »Det skal iøvrigt som en mærkelighed tilføjes, at folketingsmand Berg... ikke stillede sig så absolut afvisende ligeoverfor tanken om hovedstadens befæstning som han gjorde senere« (p. 28).

57. Se Morgenbl. 18.7.80.

på finansloven i foråret 1875. Den samme dag, som Thomsen mødtes med Bojsen, nedsattes endelig det fællesudvalg, som Berg ventede sig så meget af. Krieger var formand og kan derfor berette om de interne forhold i venstre:

Hvorledes forholdet er, fik jeg et levende indtryk af, da Berg på min anmodning om at sørge for, at de valgte medlemmer samlede os på mandag formiddag, tilstod, at han ikke, om han end blev først valgt, ønskede at sige det til Holstein⁵⁸.

Splittelsen i venstre kom netop for en stor del af forholdet Berg-Holstein. Holstein hadede fede ord og derfor Berg, og Berg anså Holstein for en fremmed i venstre.

I udvalget fremkom Berg med sit såkaldte »næstsidste ord« for at nærme sit forslag til Kauffmanns. Ved nogle ændringer forhøjedes hans forslag med ca. 400.000 fra 7,99 mill. til 8,4 mill. kr. På den anden side havde Kauffmann nedsat sit med 155.000 kr. – men enighed nåedes alligevel ikke⁵⁹.

Bojsen var nu indstillet på at forhandle sig til en sejr over Berg. Da han luftede tanken for C. C. Alberti, lederen af de »udtrådte« fra året forud, sagde denne straks:

Ja, det militære væsen forstår jeg mig ikke på; men kan De sætte hr. Berg på sin bare rumpe, så skal jeg nok støtte Dem deri⁶⁰.

Om selve sine samtaler med Thomsen skriver Bojsen:

Forhandlingen med højre måtte være i høj grad hemmelig, indtil det viste sig, om en overenskomst kunne nås. General Thomsen kom til mig på Dosseringen nr. 32, og der var vi indespærrede i 3 dage eller næsten døgn, han kom om morgenen og spiste hos os og blev til sent på aftenen. Denne forhandling var for mig uhyre spændende og anstrengende – thi medens Th. stadig kunne støtte sig til sit indgående kendskab til alle detaljer som mangeårig direktør i krigsministeriet og minister og tillige kunne konferere med de andre militære medlemmer, måtte jeg udelukkende stole på mig selv og min lægmandskendskab gennem hærlovsforhandlingerne. I hele venstre var der dengang overhovedet ingen andre end Berg og jeg, der var nogenlunde inde i hærordningen⁶¹.

58. Krieger VII, 3.7.80.

59. Rdt. 79/80 till. B. sp. 2134.

60. Bojsen p. 37.

61. *ibid.*

Hele registret af intriger bag kulisserne kommer til syne, når man ser, hvordan Krieger, selv efter at aftalen på Dosseringen er underskrevet, lader Berg slide i det i fællesudvalget for at nå et mål. Berg blev på den måde holdt for nar fra den 9. til den 15. juli. Den 9. kan Krieger notere aftalen mellem Bojsen og Thomsen:

Hovedindholdet var, at han vel kun havde bemyndigelse til at forhandle på grundlag af de nuværende udgifter, men han troede, at han kunne få gruppen op til 200.000 kr. over – (højere, hvis Berg gik længere op). Desuden krævede Bojsen formelt hærforslagets forkastelse og nyt lovforslags indbringelse af fællesudvalgets folketingsflertal som protest mod fællesudvalgspolitikken og systemet Berg-Kauffmann⁶².

Med en fuldstændig foragt for økonomiske eller saglige aspekter skalter og valter Bojsen her med en af landets mest vitale love. I et glimt afslører den lille parentes hans hensigt: (højere, hvis Berg gik længere op) – man merkt die Absicht und wird verstimmt. I højre var man næsten målløs over det uventet gode resultat. Krieger udbryder:

Indholdet af det forslag Bojsen gik ind på var vidunderligt, – men omkostninger!!⁶³

og da han den 13. juli kan meddele Estrup, som hidtil havde holdt sig i baggrunden, at Bojsen nu havde stillet 40 stemmer til rådighed, udbrød Estrup:

Jeg havde tænkt mig mange muligheder, men ikke den – det er jo en ny 8. november⁶⁴.

Estrup havde iøvrigt allerede i maj 1879 spået, at samlingen 1879–80 nok ville bringe en ny hærlov⁶⁵.

Den 15. juli sprang bomben i fællesudvalget. Bojsen fortæller selv herom:

Aldrig glemmer jeg det øjeblik, da udvalgets formand Krieger i henhold til overenskomsten meddelte, at flertallet ville indstille alle tidligere forslag til forkastelse, efter at et nyt forslag af mig var indbragt i folketinget. Det syntes at komme ganske bag på radikalerne – Bergs røde og Hørups grøngule ansigter står endnu for mig⁶⁶.

62. Krieger VII, 9.7.80.

63. *ibid.* 11.7.80.

64. *ibid.* 13.7.80, se s. 69.

65. *ibid.* 30.5.79.

66. Bojsen p. 37.

Berg og hans parti, der først opdagede Bojsens forhandlinger i fællesudvalgsrådet, hvor denne beslutning blev taget, indgav dagen efter en særbetænkning, hvori han bittert beklagede sig over de moderates adfærd, men erkendte, at der intet var at gøre.

Det forslag, Bojsen og Thomsen i forening indgav til folketinget under titlen: »Forslag til lov om tillæg til lov om hærens ordning af 6. juli 1867«, lignede faktisk krigsministerens temmelig meget. Til gengæld for en nedsættelse af fæstningsartilleriet, som jo for de moderate stod som symbolet på Københavns befæstning, og en lille nedsættelse af antallet af tjenestedagene, gav Bojsen en ret væsentlig forøgelse af de faste befalingsmænd. Forslaget blev budgetteret til 8.750.000 kr., d. v. s. lidt over 200.000 over de bestående udgifter og ca. 350.000 over det højeste, Berg havde strakt sig til.

Bojsens intrigante forlig med højre 1880 blev et klassisk eksempel på den type kulisseforhandlinger, han ved en lang række eksempler viste sig så kyndig i. Ved sin tendens til at søge samarbejde med konservative kredse, så snart radikale elementer i højre og venstre syntes at nærme sig hinanden, fik Bojsen en uoverskuelig betydning og indflydelse i den politiske udvikling i årene mellem 1875-94.

Sommeren 1880 blev ikke alene et afgørende år for hæren og flåden, men også for venstre. Spirerne til de ændringer, som venstre undergik i løbet af 1880'erne, lagdes nemlig ved det fællesudvalgsråd den 15. juli, hvor Berg blev overrumplet af Bojsen. Det var til overmål lykkedes at sætte Berg på den bare rumpe, som det var sagt af Alberti, der iøvrigt fik skruper og udeblev ved de afgørende afstemninger.

Berg stod over for sit livs største nederlag, et slag, som han i realiteten aldrig rigtig forvandt; hans selvrådighed var i alt fald blevet tæmmet, og dette blev afgørende, da Hørup nu blev den stærke mand, der kunne trække Berg over i den virkelige radikalisme, som Hørup så længe havde ladet ligge. Der var to muligheder for Berg for at komme ud af dilemmaet, og det interessante er, at man i Kriegers dagbøger kan følge, hvordan han i tre dage vakler frem og tilbage under indtryk af nederlaget. Den 16. juli skriver Krieger:

Det skal endnu være usikkert, hvorledes han [Berg] vil stemme⁶⁷,

og fortæller yderligere, at Berg og Hørup i et ligegyldigt ærinde om en lotterikollektion samme dag havde indfundet sig hos Estrup uden

Delaroché's berømte billede af Napoleon efter Waterloo har fået Christen Bergs ansigtstræk for at antyde Bergs store nederlag ved hærlovsforhandlingerne i 1880.

Punch 1880, 29. juli, p. 248.

dog at vove at begynde konkrete forhandlinger. 3 dage senere hedder det:

Berg skal først have villet slutte sig til de moderates forslag; men Hørup har i sin lidenskab bragt ham ind på andre veje ⁰⁸.

68. *ibid.* 19.7.80.

Berg har altså overvejet, om det kunne betale sig at dække over sin fallit ved at lade som ingenting og gå sammen med Bojsen. Men i øjeblikkets hede var Bergs trang til at få luft for sit raseri over dette forræderi større end hans politiske manøvredugtighed, og han fulgte derfor Hørup over i radikalismen. Ved behandlingen af det bojsenske »tillæg« prøvede Berg derfor at være så ondsksfuld som mulig; men hans timelange taler virkede i grunden kun til at svække hans stilling⁶⁹. Der var noget stakkels ved ham i de dage, som Hørup senere beskrev i et brev til Bjørnson:

Det er umuligt ikke at smile, når man tænker på den stakkels Berg, som aldrig fik sagt sit »sidste ord«; men der er noget symbolsk i det; hele denne generation var slappet i forsætningen og har ikke fået talt ud⁷⁰.

Det er utvivlsomt også rigtigt, når N. J. Larsen senere udtalte:

Havde formålet alene været at skabe landet et effektivt værn, om ganske vist med andre midler end Københavns befæstning, må man atter udbryde: det dumme højre, der holdt Berg nede⁷¹!

I de sidste to år havde Berg stået på sin magts højdepunkt. Han havde gennemført kanonbevillingen med hård hånd trods det, at hans parti splittedes, og fået Hørup og resten af partiet til at følge trit op gennem alle behandlingerne af hærlovsforslaget 1879–80. Vendepunktet i Bergs politiske magtstilling indtraf med den skuffelse, han led i hærlovsrevisionen dette år. I hans samarbejde med Hørup de tre næstfølgende år, inden han dannede »det danske venstre« med Bojsen, var det i virkeligheden ikke ham, der førte, men Hørup.

Hans nederlag følte af partifællerne som et prestigetab, og den antimilitarisme, der havde ligget latent, men var holdt i tømme af hensyn til Berg, begyndte at rejse hovedet. Og det er overraskende at se, hvordan den kommer frem straks efter Bergs nederlag. Der er først og fremmest Hørup. Man må virkelig sige, at han havde været kollegial, så længe Berg havde nogen chance for at gennemføre sit forsæt. Ved eneste behandling holdt han en tale [på 12 spalter i Rigsdagstidende], der udelukkende hudflettede de moderate for deres negative forsvarsstandpunkt og krævede det fællesudvalg, som var Bergs håb⁷². Men

69. se f. eks. Rdt. F. 79/80 sp. 7803.

70. Bjørnsons breve til danske II, p. 352, 28.4.1900.

71. N. J. Larsen p. 42.

72. Rdt. F. 79/80 sp. 7236.

da Bojsens hærtillæg 3 uger efter nåede til 1. behandling, kom den antimilitarisme for dagen, som siden skulle blive Hørups kendemærke. Denne tale er meget interessant, dels fordi den gør op med de stemninger, der råder i befolkningen, og dels fordi den viser det udgangspunkt, hvorfra Hørups antimilitarisme bevæger sig og gennemgår flere stadier:

Eet resultat er vist, een virkning er der af dette forslag, som jeg ikke tvivler om ... og det er, at det nødvendigvis vil og må styrke den modstand, der allerede nu er i befolkningen, og den uvilje, der allerede nu er imod krigsvæsenet overhovedet ... Nu skal jeg for resten gerne tilføje, at hver ting har sin gode side, og denne virkning hører ikke til dem, som jeg mest beklager, fordi jeg endnu står på det standpunkt, jeg stod på, dengang jeg var i parti sammen med det ærede medlem (Bojsen), ... nemlig, at de udgifter vi anvender på vort hærvæsen er alt for høje, og jeg tror, at den tid må komme, da vi her i landet vil begynde at arbejde på nedsættelse af de nuværende udgifter. Den tid ligger dog ikke nær, dertil er der for mange interesser knyttet til hærvæsenet.

... Så længe [regerings] modstandernes standpunkt var det, at de ville bort fra det bestående, og ned derunder, så længe havde regeringen en fast og en uovervindelig stilling. Hertil kom endnu, at den var støttet af en stemning i folket, som heller ikke bør overses. Det er noget, der er klart for os alle, at der i en ikke ringe grad hos mange mennesker i landet er en stemning af blødagtighed ligeoverfor forsvarsvæsenet, som det vil være vanskeligt at overvinde.

Jeg tror ganske vist, at det ville være ulige mere mandigt, om vort folk så sin virkelige stilling klart i øjnene og erkendte, at det, om vi anvender nogle hundrede tusinde kroner mere eller mindre på vort forsvar, sandelig ingen som helst større styrke vil give os imellem Europas andre stater, end den, vi har i forvejen⁷³.

Sammenlignet med Hørups forudgående taler og artikler er tonen ganske ny. Formen er Hørups sædvanlig snertende, men ånden er den bjørnbakske. På denne måde står talen som et vendepunkt i hans udvikling; den betegner overgangen fra de første otte års ubetingede lydighed til det næste trin, hvor Hørup efterhånden arbejder sig ud af afhængigheden og op til den store antimilitaristiske kampagne, der kulminerer med slagordet: »hvad skal det nytte« i 1883. Men endnu er han ikke begyndt på anvendelsen af antimilitarismen som politisk taktik. Derved bliver denne hans tale fra 1880 dobbelt interessant, fordi man her har lejlighed til at se, hvad han egentlig mener om sagen. For det karakteristiske ved Hørup er netop, at man som oftest ikke er i stand

73. Rdt. F. 79/80 sp. 7557-58.

til at se, hvad der skjuler sig bag ved agitatorens maske; men sikkert er det i alt fald, at såvel hans egen mening som hans politiske udtalelser om forsvarsvæsenet undergår en meget væsentlig forandring i løbet af hans liv under indtryk af den øjeblikkelige situation på rigsdagen og i befolkningen. Først det sidste trin i denne udvikling i tre stadier udtrykker det standpunkt, som for senere slægtled er blevet hans kendemærke, og som tillod det radikale venstre af 1905 at kalde Hørup for sit forbillede.

Der er så meget mere grund til at fremhæve dette, som ingen af de to nyere biografier om Hørup, Erik Arups fra 1941 og Arvid G. Hansens fra 1952, har klargjort dette udviklingsforløb. Arups bog bærer i mange henseender præg af at være et mindeskrift over de radikales koryfæ. I behandlingen af Hørups stilling til forsvarssagen er han tilbøjelig til at se den som en ubrudt linie af radikal antimilitarisme. Arvid G. Hansen begår den samme fejl, når han skriver, at kampen mod militarismen allerede fra 1870'erne stod for Hørup som hovedopgaven⁷⁴.

Men under forhandlingen om Bojsens »tillæg« i sommeren 1880 var Hørup ikke alene om at vise en antimilitaristisk tendens. Fra flere sider kom der udtalelser, der viser, at en ny antimilitarisme er ved at gro frem, således fra den moderate Søren Jørgensen⁷⁵, fra prokuratøren Christian Juel⁷⁶, fra præsten P. C. Zahle⁷⁷ og fra Bergs nære ven, J. A. Haastrup⁷⁸. Der er ingen tvivl om, at de fleste af dem havde impulser fra Lars Bjørnbak, men tonen er en helt ny – det er antimilitarisme i moderne forstand. Det er tydeligt og flere siger det direkte – at den antimilitaristiske bevægelse har bredt sig, fordi forsvarssagen er blevet storpolitisk.

74. Arvid G. Hansen: Viggo Hørup og hans samtid, Oslo 1952, p. 37.

75. Rdt. F. 79/80 sp. 7235.

76. *ibid.* sp. 7324.

77. *ibid.* sp. 7294.

78. *ibid.* sp. 7559.

IV.

FORSVARSKAMPENS KLIMAKS

1880–1888

1. INDLEDNING

Politisk set ligger den naturlige grænse mellem halvfjerdserne og firserne faktisk i 1881, fordi de to valg dette år og indvarslingen af visnepolitikken danner udgangspunktet for den kamp, der førte til provisoriet. Når skellet alligevel her er sat ved 1880, skyldes det, at den nye antimilitaristiske bevægelse tager sit udgangspunkt fra dette år og med centrum i Viggo Hørup begynder at gro under indtrykket af Estrups forsvarspolitik.

Perioden 1880–88 er en højdramatisk tid i indrepolitisk henseende. Den gør kløften mellem højre og venstre som i den foregående periode syntes at skulle udfyldes, uoverstigelig og giver anledning til en bitter strid mellem politikerne, som breder sig ud over landet, og som »syntes for bestandigt at skulle oprive og splitte det hidtil så fredeligt levende folk«¹. Forfatningskravet, som var den egentlige årsag til al denne strid, havde fået venstre til at gå fra den ene taktik til den anden. I halvfjerdsernes første halvdel havde man håbet på at kunne kyse ministerierne bort med finanslovsnægtelser og en stadig gentagelse af kravet om parlamentarisme. Dette havde kun haft den virkning på højre, at det havde samlet sig om et kampministerium Estrup. Af uenighed om den fremtidige politik revnede venstre i to dele, og det forårsagede næste taktik. I tiden fra 1877–80 kunne man se de to venstregrupper skiftes til at hjælpe ministeriet for at gøre sig »de patria bene meritis«. Da Berg i 1880 led den skuffelse at blive svigtet totalt af højre, lagdes spiren til den tredje taktik, visnepolitikken, der blev den herskende kampmåde i den nærværende periodes første

1. Henrik Pontoppidan: *Skyer*, 1890, p. 11.

halvdel. Man var altså vendt tilbage til metoden fra før 1877. Højre skulle trænges bort med magt. Man bibeholdt visnepolitikken indtil provisorierne begyndelse, og dermed var venstre kommet til det punkt, hvor alle magtmidler var frataget det. Derfor vendte man om i 1886 og indledte igen en forhandlingspolitik, der blev fulgt af hele venstre indtil 1887 og fuldført af de moderate med det store forlig i 1894.

Midt i dette virvar blev forsvarssagen atter kastet ind som stridens æble og bidrog til at skærpe kampen yderligere. Som tidligere omtalt var det nødvendigt for Estrup at have en »livssag«, for at hans forbliven ikke skulle synes en formålsløs sidden på taburetten. Under provisoriekampene trådte selve kravet om parlamentarisme til en vis grad i baggrunden, og indstillingen til befæstningen blev i vid udstrækning det skillemærke, der delte højre og venstre. Hærens organisation var overstået med Bojsens hærtillæg. Tilbage stod nu afgørelsen, om man skulle have København befæstet eller ej. I sig selv har spørgsmålet jo ikke den betydning og rækkevidde, som det fik på grund af den principielle stilling, som begge parter indtog, fordi den mindste eftergivenhed på dette punkt ville betyde, at kampen var tabt. Som befæstningsspørgsmålet blev stillet op, blev det en kamp mellem to forskellige livsopfattelser. Ved at forenkle sagen var spørgsmålet faktisk: skal hovedforsvaret stå bag skanser eller i åben mark? Kampen i åben mark var venstres ideal, og man forstår denne indstilling, når man sætter sig ind i venstres tankegang. Den allerstørste del af partiet stod i nær tilknytning til højskolen og hentede derfra den livsholdning, der var så karakteristisk for Berg, Bojsen, Klaus Berntsen og mange flere. Det var fædrelandsfølelsen, der var den alt afgørende, og de stillede sig høje idealer om, hvorledes fædrelandets tarv skulle varetages.

Man kan godt, uden at virke subjektiv, sige, at mange af datidens højskolefolk så meget lidt realistisk på forsvaret – de havde temmelig gammeldags synspunkter i den henseende. For dem var det vigtigste, at der blev kæmpet heltemodigt, – »folkeåndens kamp med åben pande« – så ville sejren nok komme dermed. Deres følelser sagde dem, at kamp skulle være ridderlig; ellers ville folkets fædrelandskærlighed og begejstringen gå tabt, og derved var nederlaget sikkert. Derfor bekæmpede de så kraftigt fæstninger. De anså dem for musehuller, som kun de fejge ville ty til.

I gruppen omkring Frede Bojsen er denne urealistiske opfattelse fuldtud forklaret ved Bojsens egen udtalelse om, at forsvaret for ham

udelukkende var en følelæssag, der kunne bruges som »en løftestang for den hele landet omfattende nationale følelse«². Man må unægtelig indrømme, at det var en dyr »løftestang«. Den kostede omkring 40 % af statens udgifter!

Men der var en stor del af højskolefolkene, der mente, at det »levende forsvar« virkelig kunne nytte, og allerede i begyndelsen af halvfjerdserne var der sket et brud i højskolen på dette spørgsmål. De mest forsvarsivrige gled mod højre, ud af det forenede venstre, i folketinget således Lars Dinesen og N. J. Termansen. Den ivrigste var den indremissionske pastor Johs. Clausen fra Ryslinge, der blev sjælen i de store adresser og forsvarsforeningerne. En fremtrædende skikkelse i bevægelsen var desuden pastor Wilhelm Birkedal, som før havde været stiller for Sofus Høgsbro, men som ved valgene 1876, 79 og 81 blev hans modkandidat³.

Inden for højre var der, ligesom i venstre, store variationer i de enkeltes stilling til befæstning. En stor del af de nationalliberale var således ikke begejstret for sagen, og spørgsmålet er, om Estrup selv var overbevist om befæstningens hensigtsmæssighed. I hvert fald er der et mærkeligt paradoks i, at han udenrigspolitisk arbejdede stærkt for et tillidsfuldt forhold til Tyskland og samtidig af al magt ville gennemføre Københavns befæstning fra landsiden, en foranstaltning, der åbenlyst var rettet mod Tyskland. Men for Estrup og den »hårde kerne« i højre gik forfatningskampen frem for alt, og når det gjaldt om at holde venstre nede, var alle i højre hjerteligt enige om befæstningens fortræffelighed.

Som helhed må det siges, at højres indstilling til forsvaret udsprang af en lige så varm fædrelandskærlighed som grundtvigianernes; men i modsætning til disse nærede det ingen som helst illusioner med hensyn til Danmarks chancer i en eventuel krig. Målet måtte være at gøre den sejst mulige modstand. Højres støtte i befæstningssagen var de »sagkyndige«, de højere officerer, der gang på gang i 70'erne var indkaldt i kommissioner, som alle udtalte sig for en befæstning af København fra landsiden. Men ser man nærmere til, opdager man, at syntes de sagkyndige udadtil som en enig front, var de i virkeligheden indbyrdes uenige. Generalerne Thomsen og Haffner stod som landbefæstningens stærkeste forkæmpere. General Steinmann holdt derimod i over-

². Se p. 49.

³. Se Høgsbros breve I, p. 246, 244.72.

ensstemmelse med hans forslag i 1874-75 på et »spredt forsvar« med faste punkter både i Jylland og på Fyn, medens general Tvermoes holdt på det såkaldte tværforsvar over linien Fredericia-Nyborg-Korsør. Endelig fremhævede kommandør I. C. Tuxen flådens betydning og ønskede befæstede havne⁴.

Alligevel blev »sagkundskaben« trukket frem som højres stærkeste argument for landbefæstningen, og højre brugte officerskorpset som et virksomt agitationsvåben især som foredragsholdere. Medens hærlovens revision endnu ikke var overstået, holdt ministeriet igen på de mere end ivrige officerer. I et fortroligt cirkulære fra krigsministeriet af 26. oktober 1877 hedder det således:

Krigsministeren ønsker, at hærens officerer og med dem ligestillede afholder sig fra offentligt at udtale sig om militære lovforslag og bevillinger, der er under behandling i rigsdagen⁵.

Senere hen lagde man ingen dæmper på agitationen, ja, man instruede direkte foredragsholderne om, i hvilken retning agitationen burde rettes. Det fremgår til fulde af et brev fra den senere krigsminister Jesper Bahnson, dengang direktør i krigsministeriet. Det hedder heri, at krigsministeren ikke har noget imod, at officerer ved foredrag om militære emner søger at »oplyse befolkningen og påvirke stemningen til fordel for en kraftig udvikling af forsvarsvæsenet«, og det tilføjes udtrykkeligt: »når disse bidrag går i den samme retning som nærmere præciseret i de af ministeren i rigsdagen fremsatte forslag«⁶.

Efter 1878 forværredes vort forhold til Tyskland af flere grunde. Som et resultat af en tysk-østrigsk traktat af 11. oktober 1878 slettede Bismarck § 5 i Pragerfreden, en handling, der rejste en storm af protest og vrede i Danmark. I Tyskland opstod en tilsvarende vrede og mistillid på samme tid mod Danmark, da Christian IX's yngste datter Thyra blev gift med den stærkt tyskfjendtlige hertug af Cumberland, en søn af den detroniserede konge af Hannover, Georg V. Endelig kom hertil den hårdhændede fortyskningspolitik, som Tyskland i disse år førte i de afhændede sønderjyske landsdele.

Det er ikke usandsynligt, at det ikke mindst er det forværrede for-

4. Haugner p. 46.

5. General V. H. O. Madsens privatarkiv, Rigsarkivet, afl. 1958.

6. *ibid.* Brev fra kaptajn Th. V. Schou dateret 13.6.1881. Citeret med tilladelse af hofjægermesterinde Elsebeth Tesdorpf, Gjorslev.

hold til Tyskland i sidste halvdel af halvfjerdserne, som har fået Estrup til at lade befæstningssagen hvile indtil 1882. På dette tidspunkt var krisen nok stilnet af, men forholdet til Tyskland var stadig ikke så lidt truende. Når Estrup på trods af dette og sit udenrigspolitiske syn alligevel pressede Københavns landbefæstning igennem ad provisorisk vej, synes det meget nærliggende at fortolke dette paradoks således, at Estrup kun i meget begrænset omfang har beskæftiget sig med spørgsmålet om Københavns befæstning i dets udenrigspolitiske aspekt, men næsten udelukkende set det indenrigspolitisk som et middel til at tage brodden af venstres angreb⁷.

Hele spørgsmålet om højre og venstre udtrykt i befæstningen kan også ses som en kamp mellem land og by, og i det øjeblik venstre accepterede København som centrum i landets forsvar, havde man så at sige anerkendt hovedstaden, højres højborg, som landets behersker.

2. VIGGO HØRUP 1880-88

Medens man kan sige, at Bergs store tid nu er forbi, er perioden til 1888 toppunktet i Viggo Hørups liv. Hans første mål var nået: de nationalliberale var nu så godt som forsvundet. Han havde ikke formået at eliminere det gamle slægtleds politiske indflydelse, men han havde nået sit mål, for så vidt som han og omstændighederne i forning havde fjernet muligheden for en ung generation af nationalliberale. Samtidig var hans fjende nummer to, de moderate, blevet kraftigt dukket ved valget 1879. Det gjorde for ham ikke så meget, at højre gik frem ved samme lejlighed – han var sikker på, at det tabte ville blive vundet tilbage senere⁸. Yderligere var Berg blevet så grundigt desillusioneret ved hærloven, at han lod Hørup føre sig bort fra al videre forhandling og over i en politik, der i grunden ikke huede ham, men som han dog lagde navn til, så længe Hørup ikke kunne stå alene.

Hørup var selv klar over den betydning, hærloven havde for forholdet mellem ham og Berg. Han skriver mange år senere derom:

... og hærloven af 1880 foranledigede en forskydning inden for venstre, som har øvet den største indflydelse på den følgende tids politik. De ivrigste modstandere af militarismen havde til en vis grad *ligget død* i venstre. Den konstitutionelle konflikt overskyggede alle sager⁹.

7. Sml. Troels Fink: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik p. 26.

8. Skrift og tale III, p. 363, 4.1.1901.

9. *ibid.* III, p. 79, 26.2.94.

Allerede 1874 havde han taget det første skridt imod sit mål. »Morgenbladet« var det middel, som skulle vinde »intelligensen« for venstre og splitte højres sikre tag i byerne:

Man satte det første dagblad op i København og begyndte at samle mandskab til den anselige og, som omstændighederne var, ganske dristige gerning, der kaldtes Københavns erobring. Belejringshæren var snart talt, det var utrolig få mennesker, man havde ved kanonerne, men de red i passelig afstand og synede som et helt regiment¹⁰.

Dette formål var der kæmpet for gennem halvfjerdserne, men først efter 1880 står det store hovedslag, og ved valget 1884 kunne man notere de første sejre. Men man må ikke ensidigt se dette resultat på baggrund af den ihærdige propaganda fra Hørups [og iøvrigt også socialisternes] side. En meget væsentlig faktor, der førte til venstres erobring af byerne, var den stærke forskydning fra land til by, som foregik i befolkningen i disse årtier. Den årlige tilvækst var i procent:

	Kbhvn.	købstæder	landdistr.
1861-70	1,95	1,40	0,86
1871-80	2,81	1,74	0,54
1881-90	3,25	2,30	0,21
1891-1900	2,03	2,52	0,42
1901-11	1,63	1,33	1,01 ¹¹

Som man ser, følger hovedstaden og købstædernes vækst smukt trit med det tempo, hvori byerne blev vundet for venstre. Reaktionen mod Estrupstyret, socialisterne og talrige andre faktorer har naturligvis også spillet ind.

Men det altoverskyggende for Hørup i denne periode er hans kamp mod militarismen. Når man i disse år nøjere undersøger hans virke med særligt henblik på hans kamp mod militarismen, får man et billede af denne mand, der er anderledes, end man umiddelbart ville forestille sig. Hørups livsværk står jo, når man betragter det på afstand, i en strålende glorie af idealisme og selvopofrelse; men, som det allerede er omtalt, var hans virkemidler opportunistisk prægede. Som det også fremhæves i Arvid G. Hansens bog, var Hørup først og fremmest agitatoren¹². Han ville nå sit mål, at gøre venstre til et selvbevidst og rea-

10. Skrift og tale III, p. 360, 4.1.1901.

11. Schultz V, p. 670.

12. Arvid G. Hansen p. 81 ff.

listisk parti, gennem daglig påvirkning fra avisens ledere og føljetoner. Når man ser på de emner, han tager op og hamrer ind i sine læsere, fristes man til at tro, at de ikke først og fremmest er fremdraget, fordi Hørup selv brænder af had til sagen. Hans angreb på de nationalliberale havde ikke blot til formål at udrydde dette parti – han må dog have kunnet se, at det allerede havde overlevet sig selv og var på vej ud af historien. Formålet var indirekte. Gennem påvisning af de nationalliberales »laster« prøvede han at skabe et svælg mellem venstre og dette parti – at skræmme sine partifæller bort fra »det moderate livssyn«. Lige så taktisk var hans fanatiske kamp mod militarismen. I antimilitarismen fandt han det middel, hvormed han kunne skille fårene fra bukkene. Først og fremmest blev det rettet mod Estrup og forsvarssagen, og det var jo et meget kraftigt våben mod befæstningen; men lige så vigtigt var det for Hørup, at han ved samme lejlighed udførte to missioner, der var dele af hans store mål.

Da den litterære realisme slog igennem med Georg Brandes, greb han begærligt efter denne bevægelse, for at også venstre kunne have en »intelligens«¹³. Men nu gjaldt det om at sætte disse to bevægelser i forbindelse med hinanden: det intellektuelle overklassemilieu stod sin nye »kompagnon«, den store, brede bondebefolkning, der var gennemsyret af grundtvigianisme, meget fjernt. Det var ikke nok at forene disse to retninger under deisen: væk med Estrup! Det ville betyde, at i det øjeblik Estrup virkelig var fjernet, var grundlaget for samarbejdet mellem de to retninger borte. Derfor så han i slagordet: væk med militarismen! et glimrende punkt, om hvilket man kunne samarbejde. Og ved samtidig ustandselig at slå på, at militarismen ikke drejede sig om 6 kanoner mere eller mindre, men at det var en åndsmagt, symbolet på alt reaktionært, havde han drejet bevægelsen ind på det spor, han ønskede. At hans kampagne mod militarismen ikke alene rettede sig mod højre, men i lige så høj grad mod venstre, fremgår af en ikke offentliggjort artikel fra 1884, hvori det hedder:

Militarismen er de grundtvigske bønders skillevej. På dette punkt vil det blive afgjort, om vi skal have en ny nationalliberalisme eller et demokrati¹⁴.

13. Skrift og tale I, p. 8.

14. *ibid.* p. 9.

Af Estrup lærte han kunsten at samle flokken om sig med et bestemt og evigt gentaget kaldesignal – Hørup tog blot modsætningen; havde Estrup samlet sine mænd om højere præstelønninger, ville Hørup have banket ateisme ind i venstre. Når Estrup skød forsvaret frem foran sig, skabte han, uden selv at tænke over det, en kraftig og stadig voksende antimilitaristisk front – og Hørup hjalp ham dermed; han så klart, at når man havde fået folk til at erkende spørgsmålet: hvad skal det nytte?, havde man fået dem godt på vej til at se realistisk. Mange år efter, i en række artikler i Politiken ved århundredskiftet, skriver Hørup:

Højre havde kun militærvæsenet at slås på, det var den eneste sag, hvormed de kunne vente at gøre noget indtryk på visse dele af modstandernes vælgere, navnlig i grundtvigske kredse. De radikales første gerning, da hæren var samlet, bestod i at ødelægge denne position, inden højre fik tid til at bruge den. Man spurgte i 1882, hvad det skulle nytte, og da der ikke herpå kunne gives noget svar, der lignede sund fornuft, begyndte man, med dette spørgsmål som udgangspunkt, den voldsomme og forbitrede agitation mod militarismen, der skulle gøre denne sag til den mest foragtede i landet, binde venstre uløseligt til modstanden, fordærve provisoriets bedste løftestang inden den endnu var bragt i anvendelse, og bagefter knytte provisorismen og militarismen til hinanden som to sider af samme forhadte ting, der fulgtes ad i den samme undergang¹⁵.

Det er med Hørup ligesom med den store skuespiller; han giver sig aldrig helt hen i sin rolle, men står altid kølig og nøgtern ved siden af sit agitatoriske jeg for at kontrollere virkningen. På eftertiden virker dette som kynisme – bagved ordene mærker man den iskolde beregning. Hørup skabte derved en politik, der for størstedelen blev taktik og målbevidst stillede han idealismen hen i krogen som et ubrugeligt redskab i det daglige. På langt sigt var han imidlertid en større idealist end de fleste af sine samtidige – men det kunne aldrig falde ham ind at skilte med det¹⁶. Taktisk politik blev på en vis måde hans ulykke. Da det kom til stykket, viste det sig, at taktik ikke slog til – der må også et sagligt arbejde til, »rent borgerlige interesser med smør, jernbaner og skadeligt vands afledning«¹⁷.

15. Skrift og tale III, p. 363, 4.1.1901.

16. Det er måske årsagen til, at hans egentlige program, Politisk tilbageblik, fra 1884 aldrig blev offentliggjort.

17. Skrift og tale I, p. 9.

3. VISNEPOLITIKKEN 1881-85

Forsvarssagen er nu kommet ind i den periode, hvor den bliver så omfattende, og hvor der bliver skrevet så meget om den dag ud og dag ind, at det er umuligt at følge den i detaljerne. For øvrigt er debatten såvel i rigsdagen som i bladene meget ensidig, og argumenterne væsentlig de samme, der stadig går igen.

Den vending i det radikale partis politik, som var resultatet af det bojsenske hærlovstillæg, kom meget hurtigt til udtryk i dette partis organ, »Morgenbladet«. I august findes en artikel af Berg kaldet »Strøbemærkninger«, hvor han bl. a. taler om pensionsordningen for officerer og fortsætter:

Det er flot, men det må *militærstaterne*, hvortil Danmark nu må regnes, finde sig i¹⁸.

Det er meget sjældent, at et ord i teksten fremhæves; men her er ordet »militær« ikke blot fremhævet, men skrevet med store, tykke bogstaver. Det er ganske interessant at se, hvordan man nærmer sig ordet militarisme, som endnu ikke, så vidt jeg har kunnet se, er kendt som ord. Men en måneds tid efter kommer det frem i bladets spalter, oven i købet som overskrift:

»*Militarismen*«. Af statsudgifterne udgør militæret 18½ million eller 50 %. Man må besvare, hvilke stater der anvender mere end 50 % af sit ordinære budget, før man har bevist, at Danmark ikke er rykket op imellem militærstaterne omtrent som nummer eet. Men vi er ikke færdige endnu¹⁹.

Striden mellem de to dele af venstre holdt ikke op i 1880 – snarere tværtimod – og for at komme i ordentlig »skudstilling« overfor de moderate måtte de radikale, og først og fremmest Berg, fornægte al tidligere iver for at fremme det danske forsvar og vende tilbage til den gamle linie: de nuværende store byrder må formindskes. På den måde føres Berg over i Hørups grøft og følger den linie, som Hørup er ved at lægge op til: kampen mod militarismen.

Den militære straffelov, der blev vedtaget i 1880-81, blev den sidste lov, højre fik gennemført med støtte fra dele af venstre. Det var de moderate, der hjalp til, og de pådrog sig derved en række rasende

18. Morgenbl. 6.8.80.

19. *ibid.* 15.9.80.

angreb fra de radikale. Som en slags klimaks, men samtidig som slutstenen på den åbenlyse strid mellem venstregrupperne, udgav de to ledere, Berg og Bojsen, hver sin piece, dels om hærloven af 1880 og dels om de meget omdebatterede straffemetoder, som de moderate havde vedtaget med højre. Medens Bojsens bog, »Til oplysning om hærlovsforhandlingerne«, er holdt i en nogenlunde saglig og urban tone, er Bergs »Fra rigsdagen« et ualmindeligt perfidt angreb på de moderate.

Den sædvanlige strid om finansloven drejede sig, ligesom de foregående år, bl. a. om de militære udgifter på § 26. De radikale holdt sig gennemgående udenfor denne strid, idet forhandlingen meget kom til at dreje sig om, hvilke konsekvenser der skulle drages af Bojsens hærlov. Den eneste lejlighed, hvor Berg virkelig kraftigt tog til orde, var ved forhandlingerne om det sidste bidrag til de 6 store kanoner til søforterne, en bevilling på 834.200 kr., der nu skulle gives. Men også denne gang blev han snydt af de moderate og højre. I folketinget foreslog de moderate at nægte bevillingen, men tog dog forslaget tilbage. I landstinget standsede man imidlertid sagen og det på krigsministerens eget forslag! På det næste års finanslov kom de 800.000 kr. dog med²⁰.

Man blev ikke færdig med finanslovsforslaget dette år. Estrup opløste pludselig med en overlegen motivering folketinget og udskrev nyvalg, hvorved venstre vandt adskillige mandater; da der heller ikke derefter kunne opnås enighed om finansloven, kom det atter til valg to måneder senere, i juli 1881, hvorved venstre nåede helt op på sit mandattal fra 1876. Men det var stadig de radikale, som gik mest frem – de havde nu 31 medlemmer mod de moderates 24. Ikke mindre end 20 mand stod uden for venstregrupperne. Disse to valg og den måde, på hvilken de var blevet udskrevet, fik venstre til enigt at beslutte, at nu skulle Estrup fjernes med magt – han skulle ligefrem sultes ud. Dermed begynder et nyt kapitel i opløbet til provisoriet: visnepolitikken.

I visnepolitikens taktik: at standse al lovgivning og »barbere« finanslovene så kun de allermest nødvendige udgifter stod tilbage, var det klart, at forsvaret blev det område, hvor der var mest lejlighed til at »skære«. Udgifterne til love vedtagne i tingene var det meget svært at komme uden om. Men så snart der fandtes krav til ekstraordinære

20. Albert Olsen p. 125.

formål, kunne de stryges. Og derfor blev § 26 det sted, hvor finansudvalget raserede mest. Christopher Hage gav under en tale i folketinget den 27. april 1884 disse afknappede finanslove navnet »de barberede pudler«.

På den finanslov, der blev behandlet i samlingen 1882-83 kan man se, hvordan visnepolitikken virkede i praksis. Det viser sig her, at hærlovens § 22 ikke kan nedsættes, men at det er § 26, den store beskæring ligger i. Beregnet på grundlag af det fremsatte forslag blev hele finansloven dette år nedskåret med 5,2 %. For de enkelte dele af forsvarsbudgettet ser forholdet imidlertid sådan ud:

§ 22, Krigsministeriet beskåret med	0,7 %
§ 23, Marineministeriet beskåret med	5,7 %
§ 26, afsnit IV og V (krigs- og marineministeriet) beskåret med.	63,8 % ²¹

Ved § 26 må det tages i betragtning, at ministeren nok forlangte en god stor sum, så der var noget at »skære af«.

Efterhånden som visnetaktikken fik tag i hele venstre, gik man hårdere til værks. På finanslovsforslaget for 1884-85, behandlet 1883-84, nedsattes § 26 afsnit IV og V fra 3.737.067 kr. til 826.487 kr., altså en beskæring på over 77 %. Hørup var dette år finansudvalgets formand, hvilket måske bidrog til den stærke beskæring. Venstre forhøjede dog beløbet ved 3. behandling til 975.000 kr.²²

Som før omtalt var det de radikale, der nu var de ledende i folketinget. Men også uden for rigsdagen begynder deres store fremstød. Når Hørup for alvor slår ind på kampen mod militarismen, skyldes det også til en vis grad, at han har fået friere hænder. På grund af mange uoverensstemmelser trådte N. J. Larsen ud af Morgenbladets redaktion i begyndelsen af 1881 og erstattedes af Edv. Brandes. Berg, der jo ejede bladet, havde fra begyndelsen indsat N. J. Larsen som en slags garant for, at avisen førtes i hans ånd. Også her ser man, hvordan Hørup ligesom en gøgeunge skubber alle uvedkommende ud og fører Berg med sig. Nu blev Morgenbladet omdannet til et konsortium udgivet af Berg, Brandes og Hørup i forening og med Hørup som redaktør²³.

21. Opstillet på grundlag af tallene i Rdt. 82/83 till. A og den færdige finanslov i till. C, jvf. Lovtidende.

22. Albert Olsen p. 131.

23. Arup: Viggo Hørup, 1941, p. 123 ff.

Hørup sprang ikke hovedkulds ind i kampen mod militarismen, selv om han nu havde lejligheden. For ikke at falde med døren ind i huset begyndte han forsigtigt på et sagligt grundlag. I en stor artikel i januar 1882 behandler han et af de foredrag, der holdtes af de omrejssende officersagitorer, i dette tilfælde en kaptajn Colding. I modsætning til senere, hvor angrebene mod militarismen udelukkende bliver lagt an på agitatorisk grundlag, er denne artikel en saglig gennemgang af kaptajnens foredrag. Hørup imødegår det punkt for punkt, og han går herunder også skarpt imod venstres gamle forslag om Sjælland som Danmarks naturlige fæstning, fordi han mener, at troppeoverførsler fra Jylland og Fyn straks ved krigsudbruddet vil blive forhindret af Tysklands kraftige flåde.

Efter at Hørup har fået påvist, at tropperne ikke kan komme over til Sjælland, er det ham en let sag at få læserne til at erkende det umulige i at befæste København. Men samtidig har han forkastet venstres standpunkt, som stadig blev knæsat som det, der udtrykte partiets indstilling²⁴. Dette var Hørups første, meget velberegnete skridt på vej henimod »hvad skal det nytte«-stadiet. For at komme til den opfattelse, måtte han ikke alene modbevise højres forsvarsplan, men også venstres, som jo på mange punkter i sine forudsætninger lignede regeringens – særlig ved anerkendelsen af Sjælland som hovedforsvarsstedet.

I Århus by havde Viggo Bjørnbak tabt ved valget i juli 1881 – han havde fået 9 stemmer for lidt. Nu blev valget forkastet, og i den anledning kom Hørup til Århus for at støtte Bjørnbak ved et vælgermøde kort før omvalget. Her fremkom han med det første af de slagord, der vakte både forargelse og latter:

Man binder præsterne og slipper officererne løs. Disse vandrende, militære lirekasser, der snart enkeltvis, snart i større bander hjem søger landet med deres kedsommelige fæstningsmusik, de har lov at spille, fordi under dette ministerium er der frihed for embedsmændene til at spille efter ministeriets noder²⁵.

Med »de vandrende lirekasser« indledte han felttoget mod forsvarsagitationens officerer, der dette år i større og større tal berejste landet og holdt foredrag om fortrinnene ved en befæstning af København.

Kort tid efter kom befæstningen frem på rigsdagen igen efter at

24. Morgenbl. 12.1.82.

25. *ibid.* 29.1.82.

have ligget hengemt i henved 6 år. Man kan atter her påvise, hvordan Estrup nu igen havde brug for forsvarssagen som en slags »brækjern«. I 1875 havde han overtaget styret på et tidspunkt, hvor venstre trængte meget stærkt ind på ministeriet med sit krav om parlamentarisme. Han havde som svar stukket forsvarssagen frem, så snart han var kommet til. Nu i 1882 havde venstre atter fundet sammen efter skismaet og var blevet enigt om en kraftig politik for at få Estrup fjernet. Svaret var at hente befæstningssagen frem igen, og i mellemtiden var den blevet så meget mere anvendelig, som forsvarsagitationen hjalp ham med at anbefale den – og venstre måtte da blive det »dumme bondeparti«, som sagde nej til den sag, som den offentlige mening – d. v. s. de militære og højre plus de mest forsvarsvenlige – så kraftigt anbefalede. Men før Estrup sendte den ind i folketinget, måtte han være sikker på højre, da taktikken ellers meget let kunne slå fejl. Derfor begyndte han denne gang med befæstningsforslagene i landstinget for at sondere terrainet. Forslaget 1881–82 så således ud:

Udvidelse af søbefæstningen	13.270.000 kr.
Anlæg af en landbefæstning	34.000.000 kr.
Anlæg ved havne på Sjælland og Helgenæs	7.788.500 kr.
	<hr/>
	i alt 55.058.500 kr.

Desuden krævedes ca. 11 mill. til udvidelse af flåden, hvoraf ca. 4¹/₂ mill. til Aggersø Sund flådestation. I anmærkningerne til forslaget står, at det denne gang var den fulde pris for hele befæstningssystemet, »medens man tidligere kun har forlangt en del af dette beløb og for øvrigt mere eller mindre bestemt angivet, hvad der senere måtte følge«²⁶.

I landstinget så man et vidnesbyrd om de store betænkeligheder, de gamle nationalliberale nærede ved at følge Estrup til kamppladsen. I øvrigt er det under denne debat, at man, vistnok for første gang, hører antimilitarismen udtalt i det konservative landsting. Afholdsagitatoren Claus Johannsen, en svigersøn til Lars Bjørnbak, slog til lyd for afvæbning, fordi Danmark i de forrige krige havde vist sig så lidet egnet til krigsgeringen. Han slutter med de pompøse ord:

. . . Ja, kamp skal der til, og det mener jeg også, men ikke med militær magt, nej, det skal være en åndens kamp²⁷.

26. Rdt. 81/82 till. A. sp. 3059.

27. Rdt. L. 81/82 sp. 527 ff.

Johannsen stemmer i sin opfattelse af afvæbning overens med talerne ved hærtillæggets vedtagelse i folketinget: nok ville afvæbningsvejen være den bedste, men foreløbig må vi nøjes med en nedsættelse af udgifterne. Sammenligner man denne indstilling med de tendenser, der før i tiden fandtes hos Bjørnbak og Winther, er det karakteristisk, at medens hovedpunktet den gang var sparsommelighed, og at Danmark var for lille til at gøre sig gældende som krigsmagt i Europa, er man nu kommet til det punkt, hvor selve afvæbningstanken er kommet i forgrunden, ikke først og fremmest for at spare, men som et skridt henimod en større civilisation og humanitet.

Stemningen i landstinget var i det hele så kølig over for befæstningsforslaget, at man enedes om en dagsorden, der udtalte, at landstinget i det væsentlige var enig med regeringen, men foreslog, om der »ikke måtte kunne findes et andet og mere tjenligt punkt end Helgenæs til anlægget af en befæstning i Nørrejylland«. Denne dagsorden blev nok vedtaget, men med ikke mindre end 21 stemmer imod den, og af dem endda 9 »rigtige« højremænd²⁸. Dette var ikke noget godt tegn for det fremtidige samarbejde mellem regeringen og landstinget i befæstnings-sagen, og Estrup undlod derfor også dette år at lade sagen overgå til folketinget.

4. »HVAD SKAL DET NYTTE«?

I anledning af denne debat i landstinget skrev Hørup en artikel i Morgenbladet, hvor han er nået endnu videre i antimilitarismen:

Det spørgsmål, over hvilket de fæstningsmilitære altid taber hovedet: hvad København skal nytte til, når en fjende oversvømmer Jylland og Fyn, blev som sædvanlig ubesvaret. Sagkundskaben henholder sig til sin gamle trøst, at »der mulig kan komme en og redde os«. . . . Så længe vi har ministerier, der på militærvæsenets område finder det rigtigt at vugge hæren i illusionerne, der hører hjemme i drømmenes verden, vil hæren selvfølgelig tale i søvne . . . Det er ministeriernes meget mere end det er officerernes skyld, at vi her i landet i stedet for den gamle tilknappe, fåmælte, men støtte og pligtivrige officersstand, har fået en skvadronerende, kandestøbende, anmas-sende og stortalende militærstab, der oversvømmer landet med sin fraseflom og taler til det borgerlige samfund, som om den stadig befandt sig på fælleden . . .

28. Forsvarssagen, fyrretyve års kampe for og imod, Århus 1908, p. 92.

Landstinget og ministeriet er umættelige i deres militære fordringer, – det er på tide at sige stop²⁹.

Som man ser, er der allerede nu halvandet år før det fængede, en antydning af slagordet i de første linier af citatet. Men hovedangrebet føres stadig mod forsvarsbevægelsen, der dag for dag forøgede sin virksomhed. Manden bag den var oberst Bahnson, den senere så forhadte krigsminister. Bevægelsens udgangspunkt var »Krigsvidenskabeligt selskab« og kredsen omkring tidsskriftet »Vort forsvar«, som kaldte sig upartisk, men havde en utvetydig sympati for befæstningstanken.

Også dette år kom der strid om finansloven, og allerede nu lå provisoriet i luften. Men venstre fortsatte ufortrødent visnepolitikken og sendte den beskårne finanslov i fællesudvalg, hvor landstingsmedlemmerne flere gange truede med at sprænge forhandlingerne³⁰. Uenigheden drejede sig ikke mindst om det gamle problem, panserskibet. Regeringen forlangte et skib i klasse med det, man havde i forvejen, »Tordenskjold«, medens venstre kun ville bevillige et mindre. I den anledning skrev Hørup en leder kaldet »Skibet«, hvor han satiriserer over regeringens politik:

Hvad er det ulyksalige skib ikke ladet med! ... Det har patriotismen ombord og Danmarks forsvar og landet åbent for fjenden; dog det har mer endnu: det har den næste krig til yderligere ballast ... Havde vi blot panserskibet! Det ville fare som et lyn fra Øresund til Storebælt, fra Kattegat til Østersøen, ryddende som en Leviathan alt på sin vej, sprængende torpedobåde i luften og borende alt det fjendtlige jern i sænk... Lad blot hele det berømmelige forsvar og Københavns befæstning springe i luften, blot vi får skibet... Bliver det ikke typen til de 5 mill., så godnat Ole, så er hele forsvaret ikke et skud krudt værd. De 100 mill., som befæstningslovene vil koste, med dem har det ikke så synderligt jag; selv om man må vente et par eller en halv snes år endnu, vil man bære det med fatning. Men skibet må vi have straks, eller forfatningen skal sprænges³¹.

Den kølighed, landstinget viste over for befæstningsforslaget, udnyttede Hørup selvfølgelig straks til at prøve at ramme en kile ind mellem regeringen og landstinget ved at overdrive modsætningsfor-

29. Morgenbl. 5.2.82.

30. Se referatet i Morgenbl. 28.3.82.

31. Morgenbl. 6.4.82.

holdet. Den måde, han gør det på, er så rammende og bidende ironisk, at det fortjener at citeres:

Hvor ofte og hvor vemodigt mindes man ikke i politikken om de stakkels ægtepar, der trods al gensidig kærlighed dog må skilles, fordi de ikke kunne enes om de uskyldige børns opdragelse, som de ikke havde, og som de aldrig fik. Sådan et par forældre er ministeriet og landstinget. De er ét kød, samme hjerteslag, samme hartkorn, alle interesser fælles. Men imellem dem rejser fæstningerne sig i de uskyldige børns sted. De har dem ikke, og de får dem ikke, men tanken om dem vækker tvedragten i deres hjerter.

Allerede betænkningen var melankolsk, lang og kedsommelig som en skilsmissecproces . . . Af udvalgets 15 medlemmer havde kun 7 de samme tanker om fæstninger som ministeriet, 4 havde andre tanker, 1 havde sine egne tanker og 3 havde ingen tanker ³².

Det er endnu kun forsøg på at kalde latteren over på sin side og gøre forsvarssagen til »grin«; endnu er det store felttog ikke begyndt, og de ovenfor citerede stykker er størstedelen af, hvad Hørup skrev det år om befæstningsspørgsmålet. Først 1883 bliver det store år for den antimilitaristiske agitation.

I slutningen af 1882 var der nyvalg til landstinget, og Morgenbladet startede den sædvanlige valgagitation, der optog det meste af bladet i lang tid, og benyttede alle mulige argumenter for at tilsøle højre, men ikke militarismen. Men straks i begyndelsen af 1883 tager Hørup for alvor fat, og det med al den hvasshed og fanatisme, som karakteriserer ham, når han virkelig lægger hele sin vægt ind. Den 28. januar begynder i Morgenbladet den serie af ledere, der kaldtes op efter den af Carl Ploug udgivne piece: »Vort forsvar og vor fremtid«. Den former sig som en anmeldelse af denne lille bog. Han kan i disse artikler slå to fluer med eet smæk, idet han angriber både militarismen og de nationalliberale og kæder disse to begreber sammen.

Hørup forstod betydningen af slagord og var også en mester i at danne dem. I sin nytårsartikel 1885 skriver han om slagordet: væk med Estrup!:

Når oppositionen har sagt: væk med Estrup, så er der ikke mere, det er hele programmet.

Men det er i og for sig ingen skam for et program, at det er kort. Et program er ligesom en vals. Det vigtigste er, at folk kan danse efter den, og at der er noget i takten, som lokker ungdommen på gulvet ³³.

32. Morgenbl. 26.4.82.

33. Politiken 1.1.85.

Kort forinden de ovenfor nævnte artikler om Plougs piece skrev Hørup en anmeldelse af Hans Dahls bog: »Vore blades røgt af modersmålet«, og han kom herunder ind på at give en definition af ordet »militarisme«, som er interessant, fordi den giver udtryk for den hensigt, Hørup har haft, da han optog dette før ukendte ord:

Vi kalder det danske krigsvæsen »militarisme« for at betegne den latterlige og fordærvelige svindel, hvortil dette væsen er drevet op her i landet, men dersom vi kaldte det »hær- eller sværdvælde«, som forfatteren vil, ville det overdrevne i ordet vende latteren fra krigsvæsenet over på os selv³⁴.

På en måde kan altså udtrykket »militarisme« stå side om side med »de omvandrede lirekasser«, begge udtryk havde til formål at få folk til at se det latterlige ved modstanderne.

I sine artikler, der hører til hans allerbedste og vittigste, gør Hørup tykt nar af Plougs pjece, skønt den tydeligt tager afstand fra Københavns befæstning. Nu skulle man jo tro, at det ville have været klogest at understøtte og rose alle, der tog afstand fra Københavns befæstning – men dette punkt er Hørup allerede kommet ud over. Det er ikke mere alene Københavns befæstning, han vil til livs, men hele militarismen som åndsform, og den lever livligt hos Ploug endnu. Desuden håner han forsvarsagitationen og krigs- og marineminister N. F. Ravn, der uden at have en øre til rådighed dog bygger imaginære fæstninger, forter, skibe og overrislingsanlæg. »En mildere og elskværdigere form for uskadelig sindssyge kan man ikke tænke sig«.

Der er små rivninger, små unyttige anfald af skinsyge mellem etaterne, men hr. Ravn er den behageligste vært til at udjævne sligt. Når f. eks. marinen gnaver over, at 6.600.000 kr. er lovlig knebent, klapper hr. Ravn sine ulke på skulderen: »Så sætter vi 8.800.000 kr., to ottetaller for to sekstaller, nullerne bliver som de er«, siger han spøgende. Synes marinen, at tolv år er for lang tid til at bygge pengene op i, siger hr. Ravn: »Så sætter vi ti, skal vi sætte ti, mine herrer«? Dersom vor hæderlige krigsmagt til lands og til vands ikke var så sober, som den er, ville den måske tage skade af altid at stå og ælte i så meget guld³⁵.

Men ind imellem disse vittige angreb på autoriteterne kommer det frem, som er Hørups egentlige formål – at arbejde antimilitarismen ind som et naturligt led i hele hans mønster: den nationalliberale indstil-

34. Skrift og tale I, p. 209, 17.1.83.

35. *ibid.* p. 221, 30.1.83.

ling er livsløgnen; man »svimlede« fra den ene krig til den anden på en tom og hul fædrelandsbejstring:

Hvad er de næste 20 år [efter 1864] andct end et i kernen sundt folks anstrengelse for at arbejde sig ud af gammelt blændværk og finde sin egen virkelighed? Mon nogen tror, at det er tilfældigt eller ved en mode fra Paris, at sandheden kom i vælten efter 1864, at det blev ligesom et løsen for litteratur, kunst og politik: »sig sandt«. Der var en så ulidelig følelse af vind og løgn, af gensidigt bedrag og selvbedrag, at ingen ordentlige folk gad lyve længere på de gamle melodier, knap synge dem længer. Det blev næsten en fysisk lettelse at sige sandt. Med rigtigt instinkt kastede den gamle tid militarismen op imod denne stemning. Bare flere kanoner, større udskrivning og især en fæstning, så er vi karl igen, så sejler vi i det gamle farvand op efter det gamle kompas . . . Men med et ikke mindre rigtigt instinkt forlangte den ny tid at se, hvad der var inden i spilløværket. Man fik landkortet frem og opdagede, hvor Danmark ligger og hvor meget det fylder, man forstod, at det ikke var lykken, der svigtede os i 1864, men at det var virkeligheden, der slog os, og af denne erkendelse voksede der en mandig foragt for gøgl og blæst, som har holdt krigstrompeterne i ave og til sidst vil bringe dem til tavshed³⁶.

Det er den nye generation, der nu rejser hovedet og gør op med det gamle. Der er had og bedreviden i disse sætninger, der indvarsler det nye syn på nederlaget 1864, som også blev historieforskningens tese i mange år. Der var megen overmodighed hos den unge generation, hvis litterære overhoved, Georg Brandes, der i disse år var bosat i Berlin, angav tonen og stod i intim forbindelse med de radikale politikere gennem sin broder Edvard.

I det hele taget er det vigtigt at fremhæve det nære slægtskab mellem Hørups samfundskritik og Georg Brandes' samtidige nedbrydning af den bestående litteraturskole. Uanset om de to mænd skal ses som parallelle fremtoninger eller som mester og lærling, var målet for dem begge det samme: at komme bort fra det 19. århundredes udvandede tankegang ved en genopvækkelse af det 18. århundredes rationalistiske ånd i overensstemmelse med Taine's og Stuart Mill's positivistiske filosofi. Når Hørup slog hårdt til nationalliberalismen og Brandes til romantik og romantisme, var det i virkeligheden angreb på den samme sag. Set fra denne synsvinkel blev Hørups mission altså at udbrede brandesianismens tankegang til bondebefolkningen, og når han trak den litterære realismes hovedmænd ind i venstre, havde

36. Skrift og tale I, p. 227, 31.1.83.

det langt dybere motiver, end at venstre også skulle have sine digtere, sine professorer, som han skrev i 1884 – for han var selv den politiske eksponent for realismens grundsynspunkt. Bortset fra det forskellige arbejdsfelt lå forskellen mellem Hørups og Brandes' opfattelser væsentlig deri, at Hørups indstilling var ensidig dansk og uden stort teoretisk grundlag, medens Brandes' program var europæisk og filosofisk underbygget.

Med de følgende ord, der smælder som en pisk, indsætter Hørup militarismen som et symbol på reaktionen og angiver den toneart, der skulle gælde i hans artikler i de følgende år:

Ingen kan miskende, at militarismen er den gamle tids sidste forsøg på at leve over i den ny. Københavns befæstning er et ægte barn af Danevirke, født til at rumme de hule drømme, der blev husvilde den vinter nat, da vejen gik over Sankelmark til Dybbøl. Det er militarismen, der skiller den gamle tid og den ny, eventyret og virkeligheden; det er mærket, hvorpå det kendes, om en mand hører hjemme før 1864 eller efter. Derfor spænder det så stærkt om denne sag, fordi det er herom, tiden drejer sig, og fordi vi under en stor omvæltning i sindene stadig gynger mellem begge, med stærke kræfter dragende både til den ene side og den anden³⁷.

Denne artikel er nøglen til hele Hørups videre agitation mod militarismen og må som sådan anses for vigtigere end »hvad kan det nytte«-talen i folketinget tre måneder senere. Det, der nemlig skete ved denne tale var, at parolen om, hvad det skulle nytte, pludselig som en gnist slog ild, og det ikke mindst takket være formanden, Krabbe, da han kaldte Hørup til orden. Men Hørup havde flere gange før prøvet at få gnisten til at fænge ved at bruge spørgsmålet i sine ledere i Morgenbladet.

Tonen i Hørups artikel stod meget dårligt til Bergs hele livsopfattelse; denne og de følgende artikler med antimilitaristisk indhold gjorde, at han mere og mere følte sig ubehagelig berørt af samarbejdet med Hørup – måske fordi han tydeligt så, at når Hørup pegede på den »gamle tids sygdom«, var det lige så meget en anklage mod grundtvigianismen som mod nationalliberalismen.

Da den ovennævnte artikel blev skrevet, var behandlingen af det nye befæstningsforslag, som skal omtales senere, allerede begyndt, og Christopher Hage havde holdt sin berømte tale, hvor spørgsmålet:

37. Skrift og tale I, p. 226, 31.1.83.

»hvad kan det hjælpe?« forekom. Hage var bange for, at krigen 1864 havde fået folket til at opstille dette spørgsmål med et negativt svar, og at det var derfor, der var så stærk modstand mod Københavns befæstning. Hørup tager dette op i sin artikel og vender det til, at det var den store lykke. Han ender afsnittet med at skrive:

Hvad hr. Hage kalder den dybeste ulykke, anser vi for det eneste udbytte, nemlig at vi blev nøgterne igen, at rusen fordunstedede, at vi begyndte at spørge, *hvad det skal nytte* ³⁸.

Hermed er Hørup nået frem til det brugbare slagord i agitationen. Ganske langsomt har han forberedt sine læsere, og følger man det nøjere, ser man, hvor velberegnet det er gjort.

Ved hærlovsbehandlingen 1880 dukker antimilitarismen op for første gang, og jeg tror, at denne opfattelse er den oprindelige hos Hørup. Hvad der ligger efter denne tale, kan til en vis grad udlægges som taktik, affødt af forsvarsagitationens og Estrups pres. Det standpunkt til forsvaret, der kommer til udtryk i slagordet »hvad skal det nytte?« dækker over en hel livsanskuelse, der danner den skarpeste modstand til Estrup-styret og bliver den fane, som den unge generation samles om. Men det er nødvendigt hele tiden at holde sig for øje, at det altoverskyggende for Hørup var »klassekampen«, og antimilitarismen kun den pisk, hvormed han knaldede for at samle tropperne om sig. For den unge generation af intellektuelle var en sådan superradikal anskuelse meget velkommen – den var den yderste konsekvens af deres reaktion mod den »foragtelige« gamle tidsalder.

5. BEFÆSTNINGSFORSLAGET 1882–83

Det prøveforslag, Estrup havde forelagt i landstinget 1881–82 for at sondere stemningen i sit eget parti, havde antydnet, at der var nogen vaklen i højres geledder. Men Estrup var alligevel bestemt på at føre forsvarssagen frem, og det skyldtes ikke mindst, at forsvarsagitationen netop nu i 1882 stod på sit højeste. Ikke alene var antallet af officerer, der rejste rundt, og tallene på de foredrag, de holdt, steget, men befæstningens tilhængere ude i befolkningen gjorde fremstød for at få den praktisk gennemført delvis ved private indsamlinger. Det var de store

38. Skrift og tale I, p. 227, 31.1.83. Udhævet her.

adressers tid. Begyndelsen gjorde de fynske kvinder, der i 1882 indleverede en adresse til kongen med 4.000 underskrifter. Men den største var den såkaldte store forsvarsadresse, der samlede ikke mindre end 106.000 underskrifter, hvoraf ca. halvdelen fra byerne. Adressens ordlyd havde man prøvet at formulere sådan, at alle partier kunne gå ind på den, idet der var en hentydning til, at venstres forslag om formue- og indkomstskat også måtte tages i betragtning³⁹.

I denne forbindelse må også omtales den meget lange række af pjecer, som fæstningsvennerne udgav som propaganda. Det er givet, at der stod et stort idealistisk arbejde bagved; det bidrog også til en fornyelse af højrepartiet, der igennem agitationen om forsvaret kom i forbindelse med store kredse af befolkningen. Det var ligeledes en stor støtte, at kongen, Christian IX, nu stod bagved og med stor venlighed modtog de ovennævnte adresser.

Over for denne enige front af befæstningsvenner, som stod med et bestemt, positivt program, måtte venstre virke meget negativ – det havde i virkeligheden ikke noget at stille op som et modkrav mod befæstningen, og i den situation hjalp den talmæssige overmagt intet. Det evige »nej«, som måtte blive partiets eneste svar, var meget vildledende for venstres vælgere, der i høj grad ønskede en positiv politik. Formelt holdt man derfor i venstre stadig fast på det standpunkt, der var udtalt i betænkningen af 15. marts 1875 med tilbudet på de 30 mill. kr. betinget af en indkomst- og formueskat.

Et træk, som viser den rådvildhed, der rådede i befolkningen, er en artikel i Dansk Folketidende med titlen: »Vil vi da intet gøre«? En læser skriver til Høgsbro for at spørge, hvordan man dog skal stille sig til forsvarssagen. Medens højre virkelig lægger så meget ind i sagen og fremsætter det ene store forslag efter det andet, har vi [venstre] intet som helst forslag at støtte os til, skriver han, og fortsætter:

Jeg kan ikke slå mig til tåls med, at venstre erklærer, at højre lever i stormagtsdrømme og at de er krigsgale. Kan vi uden videre overse deres påstande?

Der gik mange år, før man ude blandt vælgerne forstod, at det ikke var forsvarsnihilisme, der fik partiet til at stille sig så stejlt imod Estrups forsvarsplan. Høgsbros svar til læseren viser hen til venstres store forslag

39. Forsvarssagen p. 76.

fra 1874-75 som det, der stadig er partiets standpunkt og tilføjer, at i grunden er det ganske urimeligt, at venstre, der ikke har sagskundskaben på sin side, skal opstille »så bestemte antydninger af sin opfattelse«. Når venstre ikke siden har opstillet noget modforslag, skyldes det også, at regeringen heller ikke har fremlagt noget siden dengang⁴⁰.

Men den radikaleste fløj af venstre, Hørup og hans tilhængere, var kommet ud over stadiet med de 30 millioner til befæstning. I den ovenfor behandlede artikel om Plougs piece skriver Hørup:

Alt mens han [Ploug] tænker over, hvad han helst skal købe for de penge, han har sparet [til Københavns befæstning], stikker han forsigtig hånden ned i de gamle arkiver for at føle, om de 30 millioner skulle være der endnu.

Det gør os næsten ondt at sige det. Men de er væk; der er ikke en øre igen, ikke een⁴¹.

Og så gør Hørup regnestykket op. De 15 millioner til flåden er brugt på finansloven, snart til et »Tordenskjold« og snart til et »Helgoland«. De 4 mill. til flydende forter er overflødiggjort ved Bergs bevilling til de 6 »usædvanlig store kanoner«, og resten af pengene er gået til småudgifter på § 26 og ved hærlovstillægget i 1880:

Hermed forsvandt det sidste spor af de 30 millioner, og hvis nogen i fremtiden skulle tænke på at friske noget af dette op igen, så er det en ny regning, som han frisker op på sin egen risiko. Hr. P. ser altså, at af de 30 millioner er der kun formue- og indkomstskatten tilbage; hvis han vil have den, står den uden tvivl endnu til hans tjeneste⁴².

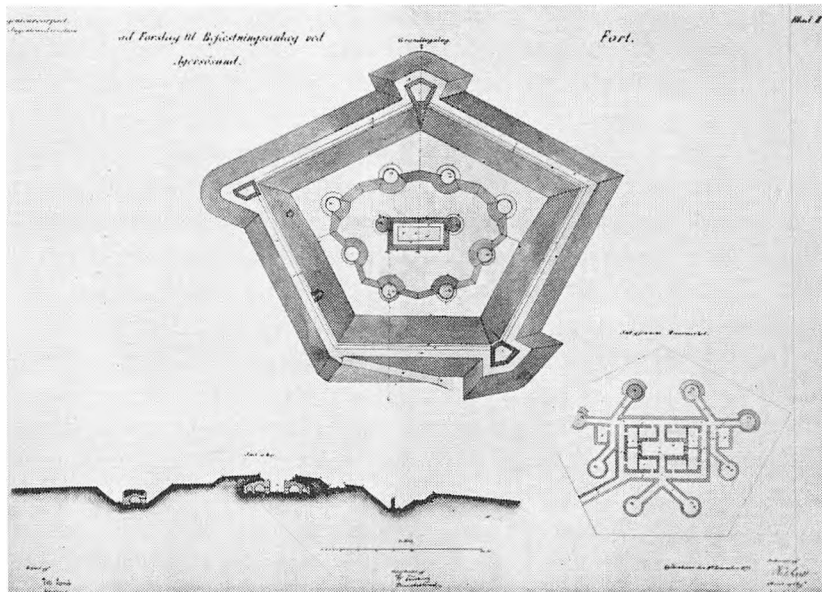
Landstinget havde i sin dagsorden 1881-82 givet udtryk for, at det ønskede nogle ændringer i befæstningsforslaget, og det lod Estrup sig ikke sige to gange. En kommission af officerer blev sendt af sted for at finde et andet sted end Helgenæs i Jylland. Med endnu andre forbedringer lykkedes det ham at få de samlede omkostninger op på 59 millioner til hæren og 13¹/₄ til flåden, hvilket var en stigning på noget over 6 millioner fra året forud⁴³. Denne fuldstændige ringeagt for folketingets meninger måtte selvfølgelig virke som en åbenlys udfordring og har sandsynligvis også været ment som en sådan, da Estrup kunne sige sig selv, hvilken modtagelse det ville få af venstre flertallet.

40. Dansk Folket. 17.11.82.

41. Skrift og tale I, p. 222, 30.1.83.

42. *ibid.* p. 223.

43. Rdt. 82/83 till. A. sp. 2201.

Forslag til befæstningsanlæg ved Aggersø Sund i det sydlige Store Bælt. Fortet med tilhørende havneanlæg blev foreslået af krigsministeren i 1872, figurerede på venstres forsvarsforslag 1875, men blev aldrig vedtaget i rigsdagen eller udført.

Farvelagt tegning i Rigsarkivet.

Estrup ventede altså kampen, og for at sikre sig, at hans tropper sluttede pålideligt op bag ham, forelagde han det som året forud først i landstinget, men betingede sig denne gang udtrykkeligt, at der skulle være enstemmighed om forslaget i landstinget, før det skulle gå videre til folketinget. Det lykkedes også, omend på en tvivlsom måde. Ved 3. behandling i landstinget vedtoges regeringens forslag ubeskåret med 33 stemmer mod de 10 venrestemmer. Men 21 – een og tyve – højremænd var »fraværende«⁴⁴. Det er øjensynligt, at man i højre ikke gik ganske ind for befæstningsspørgsmålet i princippet, men forstod Estrups hensigt med det og derfor veg uden om beslutningen på denne måde.

Folketingets behandling af forslaget var meget væsentlig for forsvarssagens videre udvikling. I denne session, 1882–83, havde venstre på den hidtil skrappeste måde hævdet visnepolitikken, og det var derfor et

44. Rdt. L. 82/83 sp. 281.

fuldkomment særsyn at se en sag behandlet på en så indgående måde. Af 64 lovforslag fremsat af regeringen nåede kun 15, bortset fra finansloven, ud over de såkaldte begravelsesudvalg, og af disse 15 blev kun 9 til love, og ingen af dem var af nogen vigtigere karakter⁴⁵.

Når venstre alligevel tog om nælden og behandlede befæstningsforslaget, var det, fordi der var en almindelig trang såvel i partiet som hos vælgerne til at revidere venstres standpunkt og een gang for alle slå fast, at man ikke ville have med Københavns befæstning at gøre. Diskussionen får imidlertid en vældig kraft ved Hørups tale, der fænger og flammer til de fleste medlemmers store forfærdelse.

Den 13. december 1882 kom 1. behandlingen i folketinget. Midtpunktet i debatten var Christopher Hages store tale. Den er meget velformet og lang, og det er interessant at se, hvordan denne mand, der jo senere blev ivrig radikal, nok på dette tidspunkt går ind for Københavns befæstning, men i hele sin tankegang er den realitetsnære, der ser, at det [som han selv siger] »er nødvendigt at klæde tingene af og se realiteterne i øjnene«. Det, som han åbent, men med beklagelse ser i øjnene er, at der i de sidste 5 år var opstået en modstandsfront mod gennemførelsen af regeringens forsvarsforanstaltninger. Og det, der har fremkaldt den, er udtrykt i spørgsmålet: »hvad kan det hjælpe?»

Det er dette, der spørges om i befolkningen. Man leder efter et støttepunkt, som kan være grundlaget for hele forsvaret. Hvis det kunne findes, er Hage overbevist om, at folk beredvilligt ville gå ind på de ting, der kræves. Hage går fuldt ind for regeringens forslag, men lægger megen vægt på, at planen hviler på sand, fordi der ikke er taget hensyn til den udenrigspolitik, som skal gøre, at forsvaret overhovedet er berettiget. Det store spørgsmål er altså: »hvor er alliancen«⁴⁶.

Man kan undre sig over, at dette spørgsmål ikke før var blevet gennemgribende diskuteret og undersøgt. Det havde været forsvarsforslagenes basis lige fra 1866, at vi ikke kunne klare os alene, men måtte søge at trække forsvaret ud, indtil en stormagt kom til hjælp. Før 1870 havde dette ikke været noget nævneværdigt problem, idet vi trygt stolede på, at Frankrig ville stå os bi. Men efter Napoleon III's nederlag stod vi atter på bar bund. Fra grundtvigianske dele af venstre pegede man på et forsvarsforbund med Sverige-Norge, en tanke, der

45. Efter oversigten foran i Rdt.

46. Rdt. F. 82/83 sp. 1069 f.

især støttedes af Berg, Høgsbro og Fredrik Bajer; men den vandt mindre og mindre genklang i befolkningen og blandt politikerne – man fjernede sig med ilskriddt fra skandinavismens æra efter nederlaget i 1864. Et vist håb havde man knyttet til Rusland, hvor Christian IX's datter Dagmar var gift med tronfølgeren – og dette håb steg betydeligt, da den russiske zar Alexander II blev dræbt i 1881, og den danske prinsesse og hendes mand, Alexander III, kom på tronen. Stort set anså man alliancespørgsmålet for løst ved de udstrakte slægtsbånd, som knyttede det danske hof til stormagterne. Københavns befæstning skulle altså holde den sidste del af Danmark fri, indtil hjælpen kom.

Eet træk i højres forsvarsplan var glimrende egnet til at vække modstand og befordre antimilitaristiske tendenser: man lagde ikke i noget af forslagene skjul på, at den foreslåede fæstning ikke kunne holde stand mere end mellem 3 uger og to måneder. Derfra og til at spørge om, hvad det hele så skulle nytte til, var kort – især når man kunne henvise til de meget dårlige erfaringer med hensyn til alliancer og løfter om hjælp fra de to slesvigske krige.

Ved begyndelsen af 2. behandling i folketinget talte Estrup. Han udtalte med foragt, at han intet mistillidsvotum så i den af venstre opstillede dagsorden, da flertallet ikke kunne samle sig om noget program:

Flertallet har kun samlet sig om det rent negative at afvise regeringens forslag. Der er ikke en gang fremkommet noget, som endog blot ligner antydningen af et positivt program fra den side. Den formodning ligger nær, at grunden dertil er den, at flertallet ikke engang har kunnet enes om noget positivt⁴⁷.

Den hånlige tone bidrog til at sætte modsætningerne endnu skarpere op mod hinanden og har sikkert også bevirket, at Hørups berømte tale blev mere skarp, end han måske ellers havde tænkt. Indledningen er et bidende angreb på Estrup, og han benytter derunder sit gamle argument, at det ministerium, der lod sin livssag falde i 1876, kan man ikke have tillid til. Så tilføjer han:

Det er jo muligt, at der ikke er få venner af militærvæsenet her i salen – jeg har ikke talt dem – men så vidt er det dog ikke kommet her i landet, at fæstninger og militarisme skulle blive den almindelige valgrets livssag og livret – det tror jeg ikke⁴⁸.

47. Rdt. F. 82/83 sp. 3236.

48. *ibid.* sp. 3268.

Han håner Estrups ord, at han ikke kan anerkende et parlamentarisk flertal, der ikke har noget positivt program og fortsætter:

Jeg er enig med den højtærede konseilpræsident i, at ansvaret for det uheld, som den højtærede minister har haft i sine militære sager, ligger i dette ting. Det er dette ting, der har slået ministerens fæstninger ud af hans hånd, både i 1876 og nu i dag. Det er dette tings ære; det er derigennem det danske folks ære; men det er ikke ministerens ære at have overlevet denne sag. Det er ministerens ansvar; det er ministeriets ansvar, at det har overlevet dette nederlag for sin livssag, og det er ingen ære at overleve sine livssager. Den kirkegård, hvor en mand har begravet sine døde livsopgaver, er sandelig ingen hædersplads for ham at besøge⁴⁹.

Det er sjældent, man ser en så elegant og overlegen måde at kaste pilene tilbage og vende tingene om til egen fordel. Oratorisk er talen et mesterværk, og agitatorisk ville den være glimrende ved et vælgermøde. Den spidder med sin skarpe ironi civile og militære modstandere og kalder latteren over på Hørups side. Et sted siger han:

I dette øjeblik her, hvor vi er samlede for at holde forskellige ligtaler over den døde fæstning, kan jeg ikke væрге mig mod det gamle ord, at om de døde bør man kun tale godt, og jeg vil da sige, at det er godt, at diskussionen, forhandlingen om Københavns befæstning, i de forløbne år har samlet de militaristiske tilbøjeligheder, der findes spredte omkring i vort folk og danner et slags afløb for visse usunde væsker. I den henseende har Københavns befæstning gjort sin nytte. Den har afledet opmærksomheden fra det farlige, fra det, hvis udførelse ikke var så praktisk umuligt som Københavns befæstning⁵⁰.

Når Hørup gang på gang fastslog, at Københavns befæstning var »så død som en kat«, så viste de følgende år, at der tog han grundigt fejl – den var tværtimod sprællevende. Men man kan naturligvis også påvirke sine tilhørere ved at underkende sagernes betydning. Også forsvarsagitationen langer han ud efter:

Det er så, at der her i landet hersker en vis overtro. Når man i en længere årrække har skrålet på den samme sag, så stoler man på, at selv om det kun er et meget lille mindretal, der har samlet sig derom, kommer der dog til sidst en dag, hvor alle mennesker vil sige om den sag, at noget bør der dog gøres ved den... Jeg deler ikke denne overtro. Jeg for mit vedkommende siger: lad dem skrike, til de har skreget halsen af sig! Det er mig ganske ligegyldigt⁵¹.

49. Rdt. F. 82/83 sp. 3269.

50. *ibid.* sp. 3270.

51. *ibid.* sp. 3268.

Man kan godt mærke, at der i disse sætninger luer en vis fanatisme. At talen er blevet holdt med en ganske særlig vægt og heftighed, fremgår af en af de følgende talere, højremanden H. C. Holcks udtalelser:

Vi ved jo alle, hvorledes det ærede medlem fra Køge... har en overordentlig evne til at tale. Han udslynger sine hvasse pile her i salen, og de rammer skarpt og spidst hans fjender..., og man må jo også indrømme, at menneskenaturen ikke er bedre, end at man kan glæde sig over denne veltalenhed, navnlig da når man ikke selv bliver ramt. Men således var det ikke i går under det ærede medlems foredrag. Det var ikke med den sædvanlige lethed og livlighed, hvormed det ærede medlems vid og lune ellers giver sig til kende, men det var *med en dyb indre bevægelse*, at det ærede medlem holdt sit meget omtalte foredrag. Jeg kan godt tænke mig grunden til denne bevægelse, thi for at hans foredrag skulle finde anklang, tror jeg, at han måtte fuldstændig omvende det danske folk⁵².

Der er en større sandhed i de sidste ord, end Holck vist egentlig havde forstået. Af Hørups tale var det især slutningen, der fængede; men den vakte til gengæld også en storm og en forbitrelse, som har gjort disse ord berømte helt op til vor tid:

Dersom der i tidligere tid var nogen tendens i folket til at behandle denne sag rent overfladisk, på fantasiens vej, med overspændt æstetisk følelsesstilskyndelse, så tror jeg, at det er forbi. Jeg tror, at dette spørgsmål: hvad skal det nytte? dette spørgsmål, der er en hæder for vort folks forstandighed, breder sig mere og mere ud gennem alle lag i befolkningen, og jeg nærer den tro, at den tid ikke er fjern, da ingen ærlig mand eller kvinde her i landet vil tro, at det er forsvarligt, eller vil kunne undgå at se, at det er letsindigt og samvittighedsløst at tage en sag som denne uden dertil at knytte det spørgsmål: hvad skal det nytte? en sag som denne, der for tusinder og atter tusinder af fattige familier betyder et stort bidrag – ikke alene i penge, men i personlig kraft – der føles stort og byrdefuldt, kun alt for stort og byrdefuldt... Jeg har med disse få bemærkninger ønsket at skaffe plads for dette indtryk, at dersom der her i tinget er venner af militarismen, folk, for hvem militarismen er en livssag, så er der også her i tinget fjender af militarismen, folk, for hvem modstanden mod militarismen er en livssag⁵³.

Christopher Krabbe, der var tingets formand, reagerede øjeblikkelig og foreholdt Hørup i højtidelige vendinger, at det var utilladeligt at insinuere, at der skulle være nogen, der ikke havde stillet sig dette spørgsmål, og utilbørligt »i så stærke og bitre udtryk at stemple dem,

52. Rdt. F. 82/83 sp. 3354.

53. *ibid.* sp. 3272.

som han tror undlader at tage dette hensyn«. Efter formandens påmindelse udspandt der sig ligefrem en diskussion mellem Hørup og Krabbe, som endte med, at formanden ringede med klokken og gav den næste taler ordet efter en vrissen bemærkning til Hørup; men Hørup fortsatte drillende: »Jeg konstaterer, at formanden ikke vil nævne mig, hvad han anker over«. Dette blev for meget for Krabbe, han ringede med klokken en gang til og kaldte »det ærede medlem for Københavns amts 4. valgkreds« til orden.

Det skulle fremgå af det foregående, hvor velforberedt Hørups antimilitaristiske togt var og særlig oplægget til slagordet »hvad skal det nytte«. Når dertil kommer, at man har flere vidnesbyrd om, at talen blev holdt »med en dyb indre bevægelse«, kan man ikke give Erik Arup ret, når han i sin bog om Hørup skriver, at det vel for Hørup var helt tilfældigt, at talen den 29. marts fik så stor en virkning⁵⁴. Rigsdagstaler holdtes gennemgående i en urban tone, og Hørups andre taler i folketinget er meget spage i forhold til hans artikler. Denne tale derimod er meget outreret og udfordrende – jeg er overbevist om, at virkningen var tilsigtet, og Krabbes bemærkninger var ham særdeles kærkomne. Krabbes indblanding i talen fik Hørup til i de følgende dage at rette nogle meget skarpe angreb på ham. Dagen efter skrev han f. eks. i Morgenbladet:

En så hidsig partigænger som hr. Krabbe trænger naturligvis til at få luft for sine meninger. Men den overdrevne afsmag, hr. Krabbe har for sin plads, berøver tinget hans måske værdifulde bidrag til forhandlingen og afstedkommer slige mildest talt værdiløse udbrud af fæstningsbegejstring, som de, der i går misprydede formandspladsen⁵⁵.

Ved det følgende formandsvalg prøvede de radikale at fjerne Krabbe; men de moderate sikrede sig hans forbliven med højres hjælp, idet Krabbe fik 48, men Berg kun 42 stemmer⁵⁶.

Den opsigt, talen fremkaldte landet over, fik folk til for alvor at tage stilling til spørgsmålet, og det er givet, at antimilitarismen herved vandt mange åbenlyse tilhængere. Den »ny« antimilitarisme var blevet en bevægelse, man måtte regne med.

Det har ofte helt op i vor tid været diskuteret, hvorvidt det hedder »hvad skal«, eller »hvad kan det nytte«; som oftest høres sæt-

54. Arup p. 141.

55. Morgenbl. 30.3.83.

56. Arup p. 145.

ningen citeret med »kan«. Man har hævdet, at det giver en væsentlig meningsforskel, om man bruger det ene eller det andet ord, idet »hvad kan det nytte« skulle give udtryk for noget mere selvopgivende og »fejgt« end den anden variant. Det er tvivlsomt, om Hørup selv var sig den forskel bevidst. I hvert fald har han også selv brugt sætningen med »kan« i nekrologen over Michael Roving 1894, hvor der står:

Den uhyre larm, der rejste sig mod det ganske uskyldige spørgsmål: *Hvad kan det nytte?* havde sine gode politiske grunde. Man forstod, at dette spørgsmål var en undsigelse og en krigserklæring til begge sider, og at kampen mod militarismen hermed rykkede frem i første linie⁵⁷.

Det militære program, som det radikale venstre af 1905 opstillede, kan kaldes virkelig antimilitaristisk, idet hæren og flåden her reduceres til at være en grænse- og søpolitivagt; men til den opfattelse er Hørup vist langt fra nået endnu i sin tale i folketinget. I det hele taget indskrænker han sig i disse år udelukkende til en rent negativ kritik af det bestående og gør endnu ingen forsøg på at give antydninger af, hvad han ønsker i stedet.

Som historisk dokument til belysning af Hørups antimilitarisme giver selve »hvad skal det nytte«-talen ikke meget – i den henseende får man et bedre indblik ved artikelrækken om Plougs pjece i januar samme år. Det interessante kommer først frem, når man ser det øvrige venstres reaktion over for den. Og trods den stærke tendens er det ikke uden interesse, hvad »Punch« digtede om talen:

At Hørups ord just ikke megen glæde
har voldet venstre, man begribe kan:
De lover, at befæstes skal vort land,
når man i kabinettet gi'r dem sæde,
og så er deres Hørup selv den mand,
der kommer dem i vejen med en slæde
og blotter tankerne, som venstre nære
i deres hjerte om det militære⁵⁸.

Et af højres stærkeste argumenter mod venstre var, at dets tilhængere inderst inde var nogle forfærdelige forsvarsnihilister. Men der er ikke tvivl om, at Hørups parole var meget ubehagelig at høre for mange af venstres mænd, ikke mindst fordi den gav højre et agitato-

57. Skrift og tale III, p. 80, 26.2.94.

58. Punch 1883, p. 51, 5.4.83.

risk våben i hænde. Om Hørups parole, således som P. Munch skriver, var en gentagelse af den, som Chr. Hage omtalte ved 1. behandlingen, er tvivlsomt⁵⁹. Hørup havde jo allerede forud haft spørgsmålet i pennen og fremsat det i artiklen i januar, og når han bruger det i talen, er det vel ikke alene for at understrege modsætningen til Hage, men fordi han som agitatoren så den store nytte, man kunne få af et slagord, der slog an. Hages svar på Hørups tale var betydelig mere tolerant end de andre højremænds. Han sagde om den:

De udtalelser, der faldt forleden dag fra det ærede medlem fra Køge og også fra andre sider, har tilfulde bekræftet denne min opfattelse af modstandens sande karakter.

Jeg kan forstå, om man i fortvivelse lægger hænderne i skødet, om man i uendelig modløshed synker lammet sammen. Men jeg forstår ikke, at man kan tænke sig at betvinge tigre ved at læse græsk eller værner sig mod landejevsrøvere ved at fylde lommerne med penge. Og ikke mindre underligt forekommer det mig, at man i denne sammenhæng kan nævne ord som »militarisme« . . .

. . . At den nuværende europæiske militarisme bliver brudt, er en nødvendig betingelse for menneskeslægtens fremgang, men lad os ikke nævne ordet militarisme herhjemme, vi, hvis militærvæsen er mere end halvt om halvt civilt⁶⁰.

Hages senere radikale anskuelse kommer ikke direkte til orde endnu; men der skulle kun nogle få provisoriske befæstninger til, før han havde indset, at »militarismen« faktisk blomstrede.

Blandt de interessanteste taler fra de fire dages debat om forslaget er Bergs. Han tager nemlig heri et helt nyt standpunkt, idet også han viser antimilitaristiske tendenser. Hans svar til Hørup er dog ikke en sympatitilkendegivelse. Han går ind på Hørups spørgsmål, men drejer det behændigt, så brodden går af det:

Når det nu er sagt: hvad kan det nytte? – det spørgsmål er kastet ud og angrebet – da siger jeg, at det ord er ikke blot berettiget; men det er et spørgsmål, som vi er forpligtet til at besvare . . . Men dette: hvad kan det nytte? er således ikke blot, som man giver det ud for, et tvivlens spørgsmål, der ligesom skal lamslå følelserne og hindre forstanden i selv at udføre sit hverv. Det er ligesom en kniv, der må bruges med forsigtig og øvet hånd til at luge ukrudtet op, og når kniven også rammer blomsterne i haven, så siger vi, at den misbruges. Kniven må bruges over for militarismen, men den må *ikke* bruges over for fædrelandets forsvar. Vi har

59. Schultz V, p. 314.

60. Rdt. F. 82/83 sp. 3423 og 3426.

al den militarisme, som vi kan magte, og jo mere vi gav los, desto værre rejste den hovedet og gjorde fortræd, også direkte for fædrelandets forsvar⁶¹.

Allerede af dette citat fremgår det dybe skel, som Berg sætter mellem »militarisme« og »fædrelandets forsvar«, og hermed begynder han også sin ikke mindre end 19 spalter lange tale. Han siger her, at alle de foregående talere i en rent uhyggelig grad har sammenblandet »militarisme« og »fædrelandets forsvar«:

[Militarisme] er noget, der kryber opad og bølger nedad, det er noget, der, når det kan sejre på valpladsen, tramper det erobrede folks rettigheder under fødder, men også stundom fejgt kan falde på valpladsen. Det forholder sig til fædrelandets forsvar som en fordærvet klerus forholder sig til religionen. Fædrelandets forsvar er folkets helligste sag⁶².

Hvad han mener med, at den »kryber opad og bølger nedad«, er uklart. Men hans sammenligning med den fordærvede klerus viser, hvad han mener. Når han nu går til angreb på militarismen, er det langt fra, fordi han vil militærvæsenet til livs. Det, han kalder militarismen, er for ham kun et symbol på ministeriet Estrup. Men det ligger dårligt for Berg at gå til felts mod militarismen, og man behøver vist ikke at tvivle om, at han, som jo ikke var upåvirkelig, har fået impulser til disse udtalelser fra Hørup. Det er også blevet hævdet, at Berg tog afrustning på sit program i disse år, fordi dette krav var blevet rejst af hans vælgere – landboerne – der i begyndelsen af firserne var trykket af en ret kraftig landbrugskrise⁶³.

Berg har også forstået, at det var et skarpt våben imod ministeriet. I sin omtale af Hørups parole siger han jo, at man skal bruge dette spørgsmål over for militarismen, men ikke over for fædrelandets forsvar. Men han tænker ikke på, at hvis det skal gøre sin virkning på den første faktor, kommer det uvægerligt til at gå ud over den anden også. Selve udtrykket »fædrelandets forsvar« er betegnende for følelsesmennesket Berg med hans tro på nytten af et »Danevirke i brystet«. Typisk for ham er tillige hans vigtigste argument for ikke at befæste København:

Vi opnår ikke engang dådriige minder, som siden kan løfte, – der er intet i planen, som begejstrer⁶⁴.

61. Rdt. F. 82/83 sp. 3366.

62. *ibid.* sp. 3365.

63. Th. Thaulow: J. B. S. Estrup, hans liv og gerning, 1940, p. 334.

64. Rdt. F. 82/83 sp. 3372, sml. Bojsens udtalelse p. 41.

Berg omtaler også de idealer, han stiller sig for vort forsvar. Han mener, at i »farens stund« kunne Danmark godt stille 100.000 mand i marken, og det er hen imod dette mål, han vil stræbe, fordi det indebærer den rene folkevæbning, »et folk i våben«. Derpå ønsker han en forsvarsoverenskomst med Sverige-Norge, hvorved Norden i alt kunne stille 400.000 mand:

... og, mine herrer, når fædrelandet kalder, så spørger man ikke: hvad kan det nytte? Da møder man! [hør!] ... Man har ganske glemt, hvad man sang om i ungdommen: et styre i det frie mægtige Norden, der skal føre til sejr folkenes sag⁶⁵.

Bojsen lod sig ikke rokke fra sin gamle, meget forsvarsvenlige indstilling af disse års hårde militære pres. Han begræder den stærke antimilitarisme, der har bredt sig og anklager regeringen for at have skabt forudsætninger for den. Sit eget syn sammenfatter han i følgende ord:

Min virken i forsvarssagens tjeneste har været og vil fremdeles væsentligt være den at gøre mit til at bevare folkets offervillighed i denne sag... Jeg bygger ikke på illusioner. Men jeg erkender det, og jeg vil bidrage mit til, at den erkendelse og den følelse kan udbrede sig i videre kredse, at det er til gavn for folket at bære ofre i fædrelandets tjeneste⁶⁶.

En ganske særlig karakter fik debatten dette år, fordi Monrad atter var blevet indvalgt i folketinget. Efter et forgæves forsøg i Helsingør havde han ved Balthazar Christensens død overtaget hans mandat i Middelfart med de radikales støtte. Fra første færd tog Monrad sig for at gyde olie på de oprørte bølger, og olien måtte efter hans mening være det normale arbejde med love. Til dette formål havde han udarbejdet en række forslag og henvendte sig med dem til de moderate trods det, at han var valgt af de radikale⁶⁷. Bojsen hjalp ham også med at forelægge forslagene, som dog druknede i den almindelige tummel. Men situationen var unægtelig mærkelig. Man stod jo midt i visnepolitikken, og Bojsen førte derfor dobbelt politik. På den ene side var han formand for det folketingsudvalg, der kastede samtlige lovforslag ned i en åben begravelse, og på den anden indbragte han Monrads forslag. Bojsen indrømmede også senere, at han derved bidrog til at svække visnepolitikens virkninger⁶⁸.

65. *ibid.* sp. 3378.

66. *ibid.* sp. 1123.

67. Højskolebladet 1937, p. 191 [breve mel. Bojsen og Monrad], jvf. Høgsbros breve II, p. 110, 7.6.82.

68. Bojsen, p. 41.

Monrad havde tænkt at kunne mægle mellem venstre og højre; men det er mærkeligt at se, hvordan begge partier skyder ham til side. Berg siger f. eks. til ham.:

Vi har været vidne til så megen – nå, hvorfor ikke – fanatisme fra den side, at vi – trods det ærede medlems store betydning – har undret os over, at det ærede medlem har troet, at han hurtigt kunne vende dette indgroede uvæsen til det bedre ⁶⁹.

Monrad, der på den ene side varmt gik ind for kravet om parlamentarisme og på den anden bønfuldt venstre om at tage imod Københavns befæstning, blev afvist lige så kategorisk fra højres side. Det er med en vis resignation han erkender denne afvisning:

... Men Danmark har med venstre hånd stødt mig tilbage med et smil, hvori velviljen var blandet med spot, som man ville sige: vi forstår os dog meget bedre på de ting. Og jeg har forsøgt at formå til at glemme stridighederne, til at forandre skatterne... men Danmark har stødt mig fra sig med højre hånd med et af harme og vrede optændt blik ⁷⁰.

Hans udtalelser om Hørup leder tanken hen på Monrads egne spekulationer om Danmarks fremtidige forsvarsmuligheder i forelæsningerne »Politiske Drømmerier« fra 1870:

Det ærede medlem, der plejer at sidde her ved min side, har udtalt sig i et foredrag, som jeg tilstår meget stærkt afficerede mig. Jeg sætter en vis pris på denne hans tale, det var så ærligt, det var så åbent, det var ganske anderledes velbehageligt at høre sådan en ren udtalelse, end når de samme tanker hyller sig i en vis hyklerisk patriotisme, med store taler om fædrelandssind, uden at man dog har i sinde at gøre noget ⁷¹.

Et helt afsnit for sig er folketingets betænkning. Medens debatten hovedsageligt havde været en principiel diskussion om forsvarstanken i almindelighed, var betænkningen en yderst saglig og meget indgående bedømmelse af forslagene om befæstning. Det meste af de 74 spalter er fyldt med militærtekniske beregninger og argumenter. Ifølge Bojsen havde Berg ønsket, at befæstningsforslagene skulle være »visnet hen« som de øvrige, og han fortsætter:

... og dette ville måske også have fremskyndet krisen og sat tingene mere på spidsen. Da det imidlertid var første gang, at Københavns befæst-

69. Rdt. F. 82/83 sp. 3382.

70. *ibid.* sp. 3292.

71. *ibid.* sp. 3296. Ved en skæbnens ironi var Monrad i folketingssalen anbragt med Hørup på den ene side og Edvard Brandes på den anden.

ning forelå til direkte behandling, forekom det mig at være [en] pligt over for de mange tvivlende at sige ialfald, hvorfor man ikke ville være med dertil ⁷².

Når man har gennemlæst betænkningen, er det første, der slår en netop det, at den overhovedet ikke giver noget positivt forslag, men kun en kritik af regeringsforslaget. Det er derfor med en vis berettigelse, Estrup kan sige, at der »ikke en gang er fremkommet noget, som endog blot ligner antydningen af et positivt program«. Desværre findes der ikke for denne periode dagbøger fra Kriegers hånd, der røber, hvad der er sket i udvalget; men Niels Neergård skriver i sine erindringer:

Ordføreren, F. Bojsen, havde ønsket at ledsage afvisningen med et positivt forslag om en anden forsvarsordning, således som det var sket 1875-76, men det var mislykket på grund af den uenighed, som nu rådede mellem grupperne om denne sag... Skulle sammenholdet i venstre bevares, var det derfor en nødvendighed at holde sig til det rent negative ⁷³.

Heller ikke i bestyrelsesprotokollen eller de moderates partiprotokol kan man finde noget derom; men af Niels Neergaard kunne det godt skinne igennem, at der har stået lange og bitre kampe blandt udvalgets venstremedlemmer.

Betænkningen af 13. marts 1883 begynder med en indgående gennemgang af befæstningssagens historie ⁷⁴. Venstre prøver at vise, at der aldrig har været nogen konsekvens i højres forslag – de har svinget fra den ene anskuelse til den anden. Også de forskellige militærkommissioners beretninger tages med for at påpege de svage sider. Derpå går man på saglig basis ind på detaljerne i det foreliggende forslag og påviser ved hjælp af beregninger om bombardementsgrænser og afstandene mellem de foreslåede forter, at planen slet ikke er tilstrækkelig og kun er et brudstykke af en fuldstændig effektiv fæstning. Man kommer til det resultat, at fæstningen, hvis den skal suppleres op, så den bliver tilstrækkelig, vil koste 100 millioner, »et tal, der er aldeles uoverkommeligt«. Det tilføjes dog, at denne byrde med tålmodighed ville blive båret af befolkningen, hvis der skabtes en virkelig garanti for landets selvstændighed ⁷⁵.

72. Bojsen p. 41.

73. Niels Neergaard: *Erindringer*, 1935, p. 135.

74. Rdt. 82/83 till. B. sp. 1614-88.

75. *ibid.* sp. 1639.

Efter en lang udredning af, at fæstningen ikke vil kunne blive bemanded med det tilstrækkelige mandskab, slutter betænkningen med at sammendrage hele venstres stilling til fæstningen:

1. Arbejdet for Københavns befæstning begyndte over for rigsdagen særligt fra det tidspunkt, [1872] da regeringsmagten ophørte at forudsætte forståelse med folketinget. Også på dette område er det nødvendigt at vende tilbage til det gamle spor og regne med, hvad der overhovedet er muligt.
2. Omfanget af bekostningen af Københavns befæstning har allerede i de sidste ti år vist sig at vokse efter en så overordentlig stor målestok (20–30–50–80–100 mill. kr.), at det er åbenbart, at planen selv indeholder en opgave, der overstiger landets kræfter. Heller ikke det foreliggende forslag indeholder den endelige plan.
3. Selve det færdigbyggede fæstningsanlæg viser sig for vore kræfter at være et tungt våben at bære, idet krigsberedskabet i alle henseender hviler på forudsætninger, som man ikke kan stole på vil indtræde.
4. Der gives end ikke nogen antydning af, at fæstningen skulle indgå som et led i en international overenskomst, uden hvilken fæstningen snarere kan frygtes at medføre en fare end en betryggelse for landets selvstændighed.
5. Forsvarsplanen med Københavns befæstning medfører, at hele det øvrige land må henligge forsvarsløst og åbent for et fjendtligt angreb⁷⁶.

Efter endnu engang at have udtrykt, at der »i folket råder en kraftig vilje til at ville værge landets ære, udelelighed og selvstændighed imod ethvert angreb« udtaler betænkningen, at man har tabt troen på, at regeringen tager sagen alvorligt, ikke mindst fordi den »tidligere har ladet sagen falde for ikke at miste fodfæstet i kampen om den politiske magtstilling«. Udvalget foreslår derfor sagen standset med følgende dagsorden:

Da tilvejebringelsen af den fornødne enighed om ordningen af landets forsvarsvæsen kræver en regering, der gør dette spørgsmåls løsning til sin alvorlige opgave, går tinget over til dagsordenen⁷⁷.

Det er udelukkende Bergs og Bojsens folk, der har undertegnet denne betænkning. To af de »udtrådte«, de folk, der faldt fra Berg i 1879 [også kaldet slæberne!], S. Andersen og Hummeluhr havde skrevet et separat votum i Hørups ånd⁷⁸; men Hørup havde tilsyneladende ingen samarbejde haft med dem, for i sin tale forbigår han deres betænk-

76. Rdt. 82/83 till. B sp. 1652.

77. *ibid.* sp. 1654.

78. *ibid.* sp. 1655.

ning med nogle få ord⁷⁹. Om flertalsbetænkningen skriver Hørup vigtigt:

Jeg har set udvalgsflertallets betænkning igennem, men ikke fundet sådanne udtalelser, som der fra dette synspunkt kan være grund til at gøre indsigelser imod. Nogle af ordene kan have en mere militærisk klang, end andre af os vil lægge i vore ord, men det er noget, jeg ikke lægger vægt på; jeg tror, det følger simpelthen af denne sags behandling. Ligesom man ikke kan undgå at blive sort om fingrene, når man giver sig af med at rense skorsten, således kan man heller ikke undgå en vild klang af trommer og trompeter, når man behandler en sag som denne, men det går af i vask, det betyder ikke noget⁸⁰.

Gert Winther sad stadig i folketinget som sidste repræsentant for det tšcherningske parti. Hans indflydelse i politikken var meget svækket, og det skyldtes for en stor del, at han ikke ville være med i den parlamentariske kamp mellem højre og venstre og derfor stod som en hund i et spil kegler. Hans meninger var stadig de samme; men det er mærkeligt at se, hvordan han nu virker »gammeldags« i forhold til den unge generation.

Hørups parole, »hvad kan det nytte?«, blev en vægtig faktor, der gav næring til den allerede eksisterende antimilitarisme. Den satte diskussioner i gang blandt folk, og spørgsmålets beskaffenhed var jo af en sådan art, at man enten måtte besvare det absolut positivt eller absolut negativt – og det lå nærmest at give et negativt svar, idet der i selve spørgsmålet er en suggestiv virkning, der lægger op til svaret: det kan ikke nytte. Som agitatorisk virkemiddel er det altså glimrende, og sætningen har jo også holdt sig helt op til vor tid, er blevet et bevinget ord. I Erik Henrichsens bog om Viggo Hørup skrev han om »hvad skal det nytte«-talen:

Så farlig anså han den [militarismen] for, at han udsøgte dette uhygelige af blod og jern lugtende, om afbrændte landsbyer og nedtrampede marker og voldtagne kvinder mindende slagord til at stemple den med. Og så højtbåren en følelse vidste han godt, det var, at han udsøgte sig dette lavstammede, spidsborgerlige, materialistiske i dårlig forstand almueagtige ord: *hvad skal det nytte?* til at sætte op derimod⁸¹.

Henrichsen har skrevet flere biografier af Hørup, og det er interessant at se, hvordan Henrichsens egen politiske løbebane afspejler sig

79. Rdt. F. 82/83 sp. 3269.

80. Skrift og tale I, p. 250.

81. Erik Henriksen: Hørup 1910, p. 40.

i hans bedømmelse. Den første biografi fra 1901 i anledning af Hørups 60-års dag var en varm og beundrende hyldest til det store ideal⁸². Men i løbet af det første årti i vort århundrede gled Henrichsen langsomt bort fra det radikale over mod det moderate venstre omkring Neergaard. Hans bog om Hørup fra 1910 konkluderer i, at Hørup i virkeligheden ikke duede som politiker, men var en udmærket journalist. Ganske pudsigt er det, at samtidig med, at Hørup synker i Henrichsens omdømme, bliver dennes sprog og stil stadig mere hørupsk. Bogen fra 1910 kunne på visse steder ligne en karikatur af Hørups artikler.

6. MOD PROVISORIET

Med den store forhandling om forslaget 1882–83 var spørgsmålet om Københavns befæstning bragt ind i den fuldkommen uløselige stilling, som det kom til at indtage resten af århundredet. I halvfjerdserne havde man sagligt kunne tale om en virkelig forsvarssag, fordi både hærens og flådens organisation var uløste problemer, og hele forsvarets grundlag derfor naturligt stod på dagsordenen. I firserne bliver det derimod udelukkende en kamp om Københavns befæstning, og efter den store betænkning 1883, hvor venstre mente een gang for alle at have overbevist fæstningstilhængerne med saglige argumenter, blev striden så tilspidset, at det kun kunne blive en uendelig række af »ja« og »nej« fra henholdsvis højre og venstre. Forsvarsagitationen fortsatte og affødte et væld af småskrifter af officerer og lægmænd. Med en ildhu, der ofte nærmede sig fanatisme, krævede man, at befæstningen blev rejst omgående. Med pastor Johs. Clausen, Ryslinge, som primus motor skabtes en omfattende forsvarsbevægelse, der nu gik så vidt som til pengeindsamlinger til kanoner. De fynske kvinder gik også her i spidsen og fik indsamlet 8.000 kr., og gennem den senere venstre-krigsminister V. H. O. Madsen blev der bestilt otte kanoner beregnet til fæstningsvolde. Hele højres agitatoriske virksomhed blev så meget mere effektiv, som venstre som helhed tog ret overfladisk på den. Der blev ikke – udover fra Hørups side – sat nogen modoffensiv i gang, og alle forsvarspjecer kom til at stå uimodsagte. Det er først, da det var for sent – da det provisoriske fæstningsbyggeri var begyndt – at venstre tog virkelig

82. Tilskueren 1901, p. 349 ff.

til genmæle. For mange kunne denne passivitet fra venstre udlægges som en mangel på argumenter.

Mangelen på svar fra venstres side skyldtes også den indre splid i partiet, og netop i 1883 var gæringen blandt de radikale nået så vidt, at proppen gik af flasken. Knaldet kom om efteråret; Edvard Brandes skrev en kras artikel i Morgenbladet i anledning af Grundtvigs 100-års dag. Artiklen vakte forargelse i højskolekredse, og Berg benyttede lejligheden til at opsige sin kontrakt med Morgenbladet og kræve en ændring i redaktionen. Han forstod, hvilket kolossalt aktiv Hørup var for bladet og tilbød ham derfor at fortsætte som leder, men vel at mærke uden Edvard Brandes som medredaktør. Det var at stille Hørup over for et vanskeligt valg. Havde han fulgt med Berg og ladet den litterære radikalisme sejle, var det forenede venstre atter samlet og dets effektivitet forøget i højeste grad. Men i overensstemmelse med hele sit program valgte han efter megen overvejelse at lade Morgenbladet fare og begynde for sig selv.

Situationen var kritisk for Hørup. Han havde intet blad at skrive i og heller ikke noget parti. Det »rene« venstre, der møjsommeligt var bygget op af Berg og Hørup i forening siden 1877, blev nu splittet for alle vinde. At han blev nedtrykt over fremtidsudsigterne, er der ikke noget at sige til. I januar 1884 skrev Edvard Brandes til sin ven Alexander Kielland:

Nej du, der er andre, som det ser galt ud for. Der er for eksempel Hørup. I mange Herrens år har han redeligt tjent Berg, nu smider denne ham væk. Du kan aldrig forestille dig på hvilken sjofel og lumpen måde. Vor fede ven er i færd med at tilkøbe sig en ministertaburet for Københavns befæstning. Måske bliver han dog snydt⁸³.

Det var iøvrigt i denne situation, at Hørup på opfordring af Georg Brandes skrev det »Politiske tilbageblik«. Da Hørup senere så tilbage på Bergs »fracald« i 1883, gav han kraftigt udtryk for, at det var det, han sidst havde ventet:

Da skete det utroligste, det uventede, den mørkeste gåde i hele århundredets politik. I slutningen af 1883 forlod Berg de radikale og gik over til de moderate.

Ingen forstod det. Ingen har prøvet at forklare det, endnu så mange år efter skjuler dette ubegribelige sig i den menneskesindets løndom, hvortil næppe mere end een mand har nøglen⁸⁴.

83. Arup p. 153.

84. Skrift og tale III, p. 364, 4.1.1901.

I sin bog om Hørup går Erik Arup fuldt ind for denne synsmåde. Men der er ingen tvivl om, at dette er forkert. Bergs »fracald« kan ikke være kommet bag på Hørup, da det skete i 1884. De ovenfor citerede ord giver snarere udtryk for den bitterhed, ja næsten ærgrelse, der griber Hørup, når han tænker tilbage på begivenheden.

Kombinationen Berg-Hørup virkede udadtil uovertræffelig. De supplerede hinanden strålende – Berg gav bredden og Hørup snerten. Men for dem, der kendte de to, virkede samarbejdet som lidt af et paradoks. De var i alle henseender helt forskellige, ja, i mange måder diametrale modsætninger, ikke alene i tankegang og milieu, men også i fremtoning. Hørup fyldte ikke meget i landskabet, medens Berg var en ren kæmpe. Bjørnstjerne Bjørnson sagde engang om ham: »Når Berg kommer ind ad døren, er det, som hele Danmark kom sejlene«⁸⁵.

Da Berg og Hørup skabte det »radikale« parti i slutningen af 70'erne, var Berg udpræget den dominerende og Hørup den, der fulgte. Men Bergs politik led det store skibbrud med hærloven i sommeren 1880. Såvel politisk som psykologisk var det et hårdt slag for ham, et nederlag, der vendte forholdet mellem de to politikere om. Nu tog Hørup tæten og lagde kursen ud i den hårde, radikale politik med Berg i kølvandet. I begyndelsen kunne Berg i sin bitterhed godt følge med til Hørups forhånelse af militarismen, men det blev ham hurtigt for meget. Der var intet »radikalt«, endsize antimilitaristisk islæt i Bergs karakter. Derfor følte han sig som en fremmed i sit eget parti, da Hørup i løbet af årene efter 1880 var begyndt med sin antimilitaristiske agitation; men da var det umuligt at holde Hørup tilbage. N. J. Larsen var kommet ud af Morgenbladets redaktion og Edvard Brandes ind. Da bladet i 1881 blev et konsortium, hvori Berg indskød så godt som alle sine penge, havde han bundet sig til Hørup. Kontrakten var uopsigelig i 3 år⁸⁶. Edvard Brandes' artikel var derfor kun en kærkommen anledning for Berg til at fuldføre springet over i den lejr, hvor han egentlig hørte hjemme. I oktober 1884 skete den endelige partideling. Berg og Bojsen dannede »det danske venstre« på 48 medlemmer med Morgenbladet som presseorgan. Hørup stod tilbage med en gruppe på 25 mand, der af »de danske« blev døbt »europæerne«, og den 1. oktober samme år udkom det første nummer af »Politiken«⁸⁷.

85. Bojsen p. 47.

86. Bojsen p. 46.

87. Arup p. 148 ff.

Maleri, (ca. 1 × 1 m) måske af Alfred Schmidt, forestillende Christen Berg siddende på hug i en kanonmunding med skolemesterferlen under armen. I baggrunden ses Christiansborg Slots brand 3. og 4. oktober 1884, en hentydning til Morgenbladets ord: »På denne tomt rejses intet Christiansborg for tredje gang«, en sætning, der med urette tillagdes Berg. På blændrammen er utydeligt skrevet: Landesorgen allegorisk fremstillet. Christiansborg Slots brand og den dårlige tidsånd set fra Rundetårns... (?) Billedets signatur er omhyggeligt overmalet.

Tilhører bibliotekar Chr. Bang.

Udtrykket »europæer« skulle antyde en mangel på fædrelandsfølelse og måske også en tilknytning til den internationale arbejderbevægelse. Det kan spores så langt tilbage som til 1873, da Kristian Appel om venstre brugte udtrykket »den almen-europæiske demokratiske strøm«⁸⁸.

88. Høgsbros breve I, p. 269, 24.10.73.

Skellet mellem grupperne var dog ikke dybere, end at de holdt fælles vælgermøder og stadig forhandlede i en fælles bestyrelse. Højre gjorde sig mange forhåbninger om uroen i venstre og fortsatte ufortrødent sin politik. I samlingen 1883-84 fremlagde ministeriet nøjagtig den samme befæstningsplan som året forud, denne gang direkte i folketinget. 1. behandlingen var meget kort, ingen ønskede ordet – men til sidst talte dog general Thomsen⁸⁹. Hans tale endte med et veritabelt skænderi med Berg, der fungerede som formand. Udvalget, der bestod af nøjagtig de samme medlemmer som året forud, afgav en ganske kort betænkning, der begyndte:

I år har den samme regering fremsat det samme forslag for det samme folketting. Tingets stilling over for ministeriet og dets forslag er sikkerlig ikke blevet mere gunstig i det forløbne år⁹⁰.

Efter udvalgets indstilling blev befæstningsforslagets overgang til 3. behandling nægtet, og det var endda en stor ære for det udtrykkeligt at blive forkastet i stedet for at forsvinde ned i begravelsesudvalget.

Den politiske spænding steg nu måned for måned, og kampen trak spor ude i befolkningen, hvor de store politiske møder var med til at drive stemningen i vejret. Også højre begyndte med agitationsmøder, der ofte endte i slagsmål, når venstre prøvede at overtage styret. Valget i juni 1884 bidrog væsentligt til at skærpe kampen. Det blev den hidtil største sejr for venstre, der nu fik foden indenfor i København, hvor det erobrede 3 kredse, socialdemokraterne to. I alt måtte man efter valget regne med ca. 77 regeringsmodstandere af folketingets 104 medlemmer, og spørgsmålet om Estrups afgang blev atter aktuelt. Men ministeriet blev siddende.

Helt uantastet af valgets virkninger var man dog ikke. Der blev ymtet om en ny regering med optagelse af Christen Berg, men disse røster blev dog overdøvet af dem, der ønskede kamp og ville sætte alt ind på at sætte flertalsstyret, talmajestæten, på porten. Fører for kamplinien i højre var J. F. Scavenius, der nu, efter før 1870 at have hældet til bondevennerne, bogstavelig talt var blevet »plus royaliste que le roi«. Københavns befæstning skulle nu gennemføres for at kue venstre, og som en åben demonstration af den skærpede politik udnæv-

89. Rdt. F. 83/84 sp. 1017.

90. *ibid.* till. B. sp. 1563.

tes oberst Jesper Bahnson til krigsminister i september 1884. Allerede i nogle år havde Bahnsons udnævnelse svævet som en trusel over venstre. Så tidligt som i februar 1881 skrev Nakskov Tidende:

Det antages, at krigsminister Kauffmann trækker sig tilbage til foråret, og at oberst Bahnson bliver hans efterfølger⁹¹.

Bahnson var lige som det øvrige ministerium af godsejerfamilie, havde i mange år været lærer ved officersskolen og havde allerede tidligt specialiseret sig i artillerividenskaben. Fra 1880 havde han været krigsministeriets direktør. For ham var Københavns befæstning den altoverskyggende livssag. Han havde allerede 1871 stiftet det kgl. krigsvidenskabelige selskab, som blev centrum i hele fæstningsagitationen, og hans udnævnelse virkede derfor som en åbenlys udfordring til oppositionen – det betød, at forsvarssagen nu skulle være kampens objekt.

Bahnson havde allerede som direktør for krigsministeriet udarbejdet det forslag, som han nu fremsatte i samlingen 1884–85. Det drejede sig udelukkende om Københavns befæstning og anlæg på Helgenæs, krævede i alt 40.5 mill. kr., men var ikke, i modsætning til det forrige forslag, et fuldstændigt overslag⁹². Det blev først forelagt i landstinget, hvor Bahnson debuterede med en tale, som satte venstre i raseri. Han sagde f. eks.:

Derfor tillægger jeg ikke vælgerbefolkningens mening så overordentlig betydning, fordi jeg ikke tror, at den med rette kan tale med om den slags ting. Den kan måske dømme om, hvor meget man har råd til at anvende, det kan gerne være, men ikke om detaljerne. Om man netop skal have fæstninger til forsvar eller ikke, om befæstningerne skal ligge i København eller i Jylland, kan den ikke have nogen begrundet dom over⁹³.

Nu forstod landstinget udmærket, hvilke metoder ministeriet ville bruge over for folketinget. Medens landstinget 1881–82 havde været temmelig forbeholdent over for befæstningen, slettede det nu demonstrativt det jyske fort på Helgenæs og forhøjede udgifterne til landbefæstningen om København fra 19,5 til 24,9 millioner kroner⁹⁴.

Formålet med forsvarssagen var nu udelukkende at genere folke-

91. Nakskov Tidende 4.2.81.

92. Rdt. 84/85 till. A. sp. 1479.

93. *ibid.* L. sp. 77.

94. *ibid.* till. B. sp. 805.

tinget så meget som muligt, og når alt kommer til alt, er det tragisk at se, hvor værgeløst folketinget stod over for denne skalten med forsvars-sagen. Det eneste redningsmiddel for venstre i den situation havde været at opstille virkelig vidtrækkende forslag til befæstninger for derved at drive en kile ind i højre. Men ulykkeligtvis stod partiet nu som før så splittet, at det ikke kunne enes om noget positivt. Det grundlag, venstre havde opnået i 1875-76, var godt og kunne have hindret, at sagen blev et våben imod det selv. I 1875-76 stod forsvarskampen sådan, at det i højeste grad er muligt, at venstre støttet af sit daværende forslag ville have vundet sejr. Men 8. novemberforliget og venstres splittelse kom imellem. Nu i 1884, da partiet igen stod nogenlunde samlet, var det for sent. I Estrup havde venstre fundet sin overmand. I øvrigt fremsatte en venstremand et nyt argument mod Københavns befæstning, der fortjener at nævnes: en officer havde udtalt, at man nu kunne styre balloner, hvorhen man ville, og derfra nedkaste bomber hvor som helst over de befæstede områder. General Bahnsen gav det for os pudsige svar, at han godt kendte denne officer:

... men oprigtig talt må jeg sige, jeg tror næsten, det var en spøg af ham; han var en for fornuftig og dygtig mand til, at han for alvor skulle tro, at man i en fremtid, vi kan overse, skulle komme til at indtage fæstninger ved hjælp af balloner i luften⁹⁵!

Hvor truende tonen var i foråret 1885, fremgår bl. a. af en tale, som den nyvalgte Victorinus Pingel med et temperament som en sicilianer holdt under samme debat. Grunden til, at planen ikke blev godtaget, erklærede han, var, at venstre havde nok at gøre i den almindelige politik, hvor det var ved at bekæmpe en »indført røverbande, som truer det danske hus«⁹⁶!

7. FRA PROVISORIERNES BEGYNDELSE TIL FORLIGSFORSØGET 1887

Allerede fra begyndelsen af samlingen 1884-85 lå provisorietruslen som en kulsort sky over rigsdagen. På højres delegeretmøde havde man talt om, at fæstningsbyggeriet måtte i gang, og den eneste måde, det kunne ske, var ad provisorisk vej. Under mærket Z skrev højesteretsadvokat Hindenburg artikler i Berlingske Tidende med opfordring til at tage

95. Rdt. F. 84/85 sp. 1209-10.

96. *ibid.* sp. 1217.

dette skridt, og i venstre var man som helhed besluttet på at løbe linen ud, opmuntret af valgsejren i sommeren 1884. Finansudvalget havde skåret § 26 ned fra 3.373.000 kr. til 660.120 kr. og derunder slettet en lang række krav til Københavns søbefæstning⁹⁷.

Det kunne ikke på forhånd være helt ukendt for venstre, at den provisoriske lov ville komme til at rumme ekstraordinære bevillinger til forsvaret. Midt i marts skrev Berlingske Tidende nemlig redaktionelt, at man håbede, der ville findes sådanne beløb på den provisoriske finanslov, da ministeriet ikke uden dem kunne vente at få den samme støtte som hidtil⁹⁸.

Få dage før 1. april fik Frede Bojsen, der havde det vanskelige hverv at være fællesudvalgets formand, en henvendelse fra historikeren A. D. Jørgensen, som på Kriegers vegne søgte at sætte forhandlinger i gang om den bevilling på 3 millioner kr. til ekstraordinært forsvar, der var finanslovens brændende punkt. Når forsøget løb ud i sandet, skyldtes det bl. a., at Bojsens stuepige i det afgørende øjeblik glemte at give en vigtig besked videre! I øvrigt giver Bojsen klart udtryk for, at en overenskomst på finansloven allerede længe før fællesudvalget blev nedsat af alle blev anset for udelukket⁹⁹.

Mærkeligt nok var Berg den eneste af venstres førere, der prøvede at vige udenom katastrofen. Han forhandlede med forskellige højremænd og havde bl. a. en samtale med Estrup selv¹⁰⁰. Bergs holdning skabte stærk splid i partiet, og det gjorde situationen dobbelt vanskelig. Neergaard beretter, at Berg under et af fællesudvalgsmøderne havde sagt, at i sig selv var bevillingerne til søbefæstningen berettigede, men forholdet til ministeriet hindrede ham i at stemme for dem:

Efter mødets slutning, men medens der endnu var nogle højremænd til stede i lokalet, rettede *Holstein* de voldsomste bebrejdelser mod Berg for denne udtalelse og stemplede ham som »förræder«, der hellere straks måtte gå over til højre. Da *Bojsen* bebrejdede ham hans optræden, svarede han irriteret: »Ja, De hænger jo altid i halen på Berg« ... Jeg tror aldrig, jeg har set to mænd, der var dømt til udad at optræde sammen, nære en så dyb instinktiv antipati mod hinanden som de to¹⁰¹.

97. Albert Olsen p. 133.

98. *ibid.* p. 145.

99. Bojsen p. 51.

100. Bojsen p. 52; et replikskifte i folketinget mel. *Holstein* og Berg 5 år senere kaster lys over Bergs forhold i 1885. Rdt. F. 89/90 sp. 352-66.

101. Neergaard p. 153. Neergaard har ikke selv oplevet scenen, men refererer den fra Bojsens erindringer p. 53.

Som en torden rullede nyheden om provisoriet over landet den 1. april 1885, og med den fulgte snart regnen i form af sagsanlæg en masse, »flyvende« domstole og nye provisoriske love om gendarmer og forbud mod riffeforeninger. Stemningen i Danmark var på kogepunktet. Man tænkte mange steder på at fare frem med vold mod højresindede, og der indkom fra befolkningen adskillige forslag til venstres bestyrelse om, hvordan man kunne protestere. Forslagene afspejler sig i venstres kopibog, der rummer svaret på alle disse breve. Her skal kun citeres eet af dem:

Fællesbestyrelsen har overvejet Deres henstilling om at tilråde samtlige værnepligtige til efteråret at tage udsættelse til deres 25. år, men den har ikke troet at burde tage den til følge, blandt andet fordi det kunne pålægge mange unge et aldeles uberegneligt offer og desuden give en sammensætning af rekrutafdelingerne, der netop under de nuværende forhold ville være meget lidt ønskeligt¹⁰².

Overretssagfører A. Hvass fortæller i studentsamfundets jubilæumsskrift fra 1907, hvorledes der efter provisoriets udstedelse dannedes hemmelige timandsgrupper inden for samfundet, der uden at kende hinanden skaffede våben til det overfald, man ventede signalet til. Det var meningen, at man skulle overvælde tøjhusvagten og derpå besætte ministerierne¹⁰³!

Op igennem firserne, da meningsforskellene voksede helt ud i folket, og det dybe svælg mellem højre- og venstremænd opstod, hindredes ethvert samarbejde mellem tilhængerne af de to partier. I skytteforeningerne var dette samarbejde gået udmærket igennem halvfjerdserne på trods af den politiske spænding. Men efter indvarslingen af visnepolitikken begyndte også i skyttebevægelsen de politiske meningsforskelle så småt at gøre sig gældende. I takt hermed forøgedes foreningernes medlemstal, og der er ikke tvivl om, at denne tilgang dels skyldtes tanken om en eventuel væbnet opstand og dels må ses på baggrund af officerernes forsvarsagitation. Omstående opgørelser over bevægelserne i skytteforeningernes medlemstal anskueliggør udviklingen med dens karakteristiske udsving inden for de forskellige medlemsgrupper.

I flere henseender er talrækken talende. Det er på samme tid en sand feberkurve for det »syge statslegeme«. De viser med al ønskelig tydelighed, hvordan den politiske spænding allerede fra 1880 giver sig

102. Venstres kopibog i Rigsarkivet, 26.5.85.

103. Studentsamfundet gennem 25 år, red. P. Læssøe-Müller, 1907, p. 153.

Skytteforeningernes medlemstal 1877-86.

År	Yngre skytter	Ældre skytter	Bidragydende medlemmer
1877	7762	1571	4893
1878	8245	1728	4833
1879	8909	1760	5174
1880	8148	1983	5195
1881	10207	2348	5885
1882	11613	2696	5774
1883	12625	2998	6996
1884	14365	3602	7563
1885	16618	6492	9343
1886	17648	4970	8444

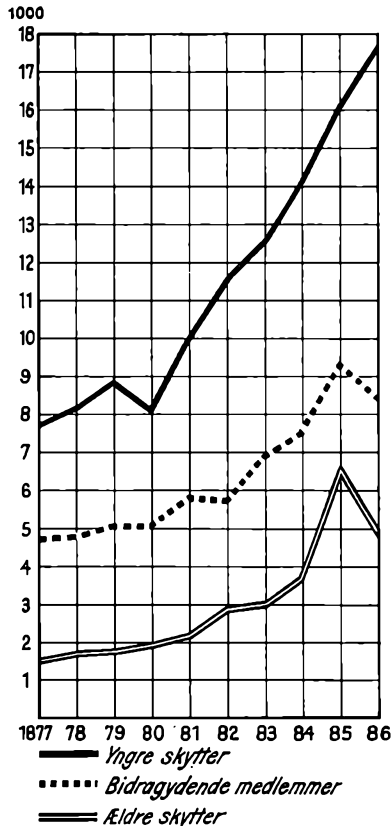

Diagram II.

udtryk i den kolossalt stærke stigning. Interessant er det at se nedgangen 1879–80, et fald, der på den mærkeligste måde svarer til den slappelse i det politiske liv, der indtrådte som følge af Bergs og Bojsens kappestrid for at tækkes højre. Der er ikke tvivl om, at skellet mellem ældre og yngre skytter, der lå ved 25 år, samtidig i det store og hele er et skel mellem venstre og højre. Et symptom på dette er det stærke fald i ældre skytter 1885–86, et fald fra 6.492 til 4.970, der utvivlsomt er et udslag af, at venstre i 1885 overtog majoriteten i skytteforeningernes overbestyrelse, hvorfor mange konservative medlemmer meldte sig ud. Den stærke stigning i begge kategorier 1884–85 kommer sikkert for en stor del af kampen om bestyrelsesflertallet, da begge partier ved masseindmeldelser samlede stemmer til bestyrelsesposterne¹⁰⁴.

Officielt havde skytteforeningerne været politisk neutrale, men i virkeligheden med tendens mod højre, selv om størstedelen af medlemmerne kom fra højskolekredse. Overbestyrelsen bestod før 1885 af højremænd – mest officerer, når undtages Holstein-Ledreborg, der var medlem fra 1871, men 1879 erstattedes af Christopher Krabbe¹⁰⁵.

Den første revne i skytteforeningsbevægelsen kom i anledning af de store forsvarsadresser i 1874–75¹⁰⁶. Men den virkelige kamp kom først efter 1881. Efter de to valg i dette år sprængtes flere foreninger rundt om i landet. Som regel trådte venstrefløj ud og dannede nye, som blev kaldt folkevæbningssamlag efter norsk mønster, eller riffelforeninger. Ordet lyder meget martialske, men er vist fra begyndelsen ikke ment således. Navnet kunne godt være taget fra den engelske parallel »The National Rifleassociation«¹⁰⁷. – Derved var grunden lagt til den såkaldte riffelbevægelse, der fra begyndelsen var almindelige venstreskytteforeninger, men snart fik et mere krigerisk præg. Officielt var deres formål at støtte skyttesagen ved at skaffe lettere adgang for medlemmerne til erhvervelse af rifler; men hurtigt blev det en kendt sag, at de var direkte rettet mod ministeriet. Først 1884–85 kommer det store fremstød for riffelforeningerne. Der bliver i disse to år holdt et utal af møder rundt om i landet med oprettelse af lokale afdelinger. Udtalelserne er meget forskellige, men alle har et vist truende præg. En typisk udtalelse fra et møde lyder:

104. Krogh: Skyttesagen i Danmark i 50 år, 1911, p. 239.

105. *ibid.* p. 261 f.

106. *ibid.* p. 241.

107. Klaus Berntsen: Odense Amts Skytteforening, 1891, p. 6–7.

Vi vil ikke revolution eller oprør. Men riffelsagen skal opdrage folket, gøre det støt og stærkt, så det kan værne om sin frihed. Vi vil, at ikke en fodbred skal tages fra vort fædreland, og vi vil, at ikke en paragraf eller en tøddel skal tages fra vor forfatning¹⁰⁸.

Da provisoriet var udstedt, blev tonen i agitationen ofte særdeles truende, som f. eks. i følgende artikel fra Lolland-Falsters Folketidende, for hvilken redaktøren idømtes 4 måneders fængsel:

Vi må skræmme de karle, om vi vil have magt med deres statskuplyster. Og dertil gives intet bedre middel end den »riffelring«, der nu skyder så frodigt op, båren af folkets ædlest og mandigste følelser. Når højre mærker, at nu er der rejst den ånd i folket, som ikke tåler det åbne, forbryderiske statskup, så stikker de halen mellem benene. Kun for de blinkende riffelpiber giver de køb¹⁰⁹.

Men riffelbevægelsen var blevet for revolutionær for grundtvigianerne, og deres kamp for at få overtaget i de almindelige skytteforeninger gik ganske uden om riffelbevægelsen. I jubilæumsskriftet for Odense Amts Skytteforening tager således Klaus Berntsen skarpt afstand fra riffelsagen og oplyser endvidere, at han i slutningen af 1885 henvendte sig til Berg og spurgte om hans mening. Berg svarede, at han intet ventede sig af riffelforeningerne, og han advarede indstændigt sine meningsfæller imod at stille sig i spidsen for dem¹¹⁰.

Mest kamp stod der om Københavns skytteforening, som venstre prøvede at erobre ved at indmelde et utal af venstremedlemmer for at erhverve stemmer til bestyrelsesvalget. Men højre lugtede lunt og begyndte også at hverve medlemmer en masse – og højre havde den fordel, at de kunne klare medlemskontingenterne, hvad det ofte kneb med for venstre. Ved generalforsamlingen, der foregik under megen tumult på Christiansborg slots ridebane, lykkedes det højre at redde foreningen frelst igennem skærene¹¹¹.

I 1885 var slaget om skytteforeningerne imidlertid nået så langt, at venstre kunne vælte overbestyrelsen. En ny blev indsat, hvor højre måtte nøjes med to medlemmer, og det kun, fordi man ville gardere sig imod at miste statstilskuddet¹¹². Det var grundtvigianerne, der

108. Polit. 5.1.85.

109. cit. Neergaard p. 146.

110. Berntsen: Odense amts skytteforening p. 45.

111. Studentersamfundets jubilæumsskrift p. 150–52.

112. Krogh: Skyttesagen p. 264.

havde ført denne kamp igennem, og de stod skarpt imod riffelbevægelsen. Da et af bestyrelsesmedlemmerne, gårdejer Frandsen, vedgik, at han var »riffelmand«, blev han kort efter skubbet ud¹¹³. Men det, der gav riffelbevægelsen medvind var, at selveste Hørup pustede til ilden. I en tale i Havdrup sagde han:

Det er ikke munderingen, der er sagen, men livet. Derfor priser jeg riffelforeningerne, lige så meget efter at de har stoppet riflerne som før. Dels tanken, der ligger deri, og mest for sindelaget. Jeg har aldrig været nogen beundrer af de gamle skytteforeninger. Der var alt for tit en dunst af militarisme over dem, som ikke var noget værd. Men i riffelforeningerne så jeg den tanke, at de skulle være en forskole for hæren, ikke en militaristisk pogeskole i geværgreb, men en borgerlig demokratisk indøvelse i den ånd, der er militarismens sande undergang. Og den ånd håber jeg, skal blive ånden i skytteforeningerne. Men mest for sindelaget. Det folk, der lader sig håne og bare letter på hatten, det har næppe nogen høflighed at vente. Men at en mand ser til sit væрге, når nogen træder på hans ære, det er sundt og samfundsopdragende, og det giver en god tone i landet¹¹⁴.

Trods al beundring for Hørups klarhed i tankegang må man sige, at dette er tom tale. Hans skelnen mellem skytte- og riffelforeningerne sker faktisk udelukkende ved ord. Det første kalder han en »militaristisk pogeskole« og det andet »en borgerlig demokratisk indøvelse« – og det var jo vitterligt, at riffelbevægelsen var mange gange mere krigerisk end skytteforeningerne. Den sidste sætning om manden, der ser til sit væрге, når man [Estrup?] træder på hans ære, kunne være motto for enhver skytteforening, ja, det kunne være brugt som slagord af Christen Berg!

Det virker meget inkonsekvent, når Hørup, der på samme tid tordner mod militarismen, så kraftigt støtter den krigerisk anlagte riffelbevægelse. Men det viser endnu engang, hvordan Hørup er taktikeren frem for alt. Bevægelsen har passet i hans planer, og derfor lirker han den ind som et led i sin agitation. Hensigten var sandsynligvis at danne en radikal skyttebevægelse som modvægt mod den grundtvigianske.

I 1885 og 86 nåede Hørup højdepunktet i sin agitation mod militarismen. Dag efter dag – ja, næsten spalte for spalte – spidder han den – ofte med en revolutionærs fanatisme. Også i sine taler hudfletter han den, og her er talen i Fremskridtsklubben et godt eksempel. Efter en

¹¹³. Krogh: Skyttesagen p. 264.

¹¹⁴. Skrift og tale II, p. 57, 18.5.85.

længere indledning om provisoriet, der var udstedt knap en måned før, begynder han helt »piano«:

Når du sidder ved et sygeleje, lyttende til dens åndedrag, som du elsker, så springer du ikke op og danser rundt på gulvet, fordi der er en lirekasse i gården, du løber ikke til vinduet og kigger efter, hvem der råber med fisk på gaden. Du lader dem lire, du lader dem råbe, alle din sjæls tanker er bundne der, hvor livet kæmper med døden.

Derfra stiger han langsomt; latterliggør den danske borgers ærbødighed for kongen. »Har De set denne bys borgere langs et forтов krummende sig over rendestenen, når de røde kuske kører forbi? Efter at have hudflettet kirkens mænd, kommer han til hæren:

Alt dette er intet, men vogt Dem for militarismen! Den har knust større stater end Danmark. Ikke for intet er vi naboer med tyskerne. Der er vel næppe noget land, hvor den darwinske teori om nedstamningen fra aberne er blevet modtaget med større uvilje end i Danmark. Og dog er der næppe noget folk med større efterligningstalent end det danske... Ved De, hvordan man fanger abekatte i støvler? Jægeren sætter sig under det træ, hvor dyrene klatrer i toppen. Han trækker sine støvler af og på, fylder dem med tjære og lader dem stå under træet. Når han er borte, trækker abekatten i støvlerne og sidder fast i tjæren. Tyskland lod sine tunge støvler stå tilbage i 1864, og vore indfødte aber har haft travlt med at komme i dem lige siden.

Klimaks når Hørup med følgende salut:

De skal hade og afsky militarismen som Deres lands fordærvelse, som frihedens undertrykkelse, som demokratiets dødsfjende; De skal frygte den som man frygter sin mægtigste og grådigste fjende. Foragt den kun ikke, vi vil behøve alle vore kræfter for at slå den til jorden: dersom vi ikke knuser den, knuser den os. Den bider med dybe rødder i dette lands offentlige mening. Lad den dag ikke komme, da den bider igennem¹¹⁵.

Det er sjældent, at Hørup svinger sig op på så dramatiske højder. Det meste af hans agitation er lagt an på at gøre fjenden latterlig og i tilsyneladende ganske saglige vendinger at overbevise sine læsere eller tilhørere. Hørups skarpe, smeldende stil var noget nyt for den tid. Folk var imponerede, og Politikens oplag steg. Med Morgenbladet lå Politiken i en evig polemik, der ofte udartede, som når Hørup kaldte Berg og Bojsen for de mest militaristiske medlemmer af folketinget, »der i forening har bidraget mere til den militære svindel end

115. Skrift og tale II, p. 46 ff. 30.4.85.

det nationalliberale parti«. K. P. Korsgaard, der nu var Morgenbladets redaktør, så med misundelse på Hørups spidse pen, og det er morsomt at se, hvordan han plagierer dennes stil:

Forsvarssagen er for denne regering kun et paradedyr, der nu og da trækkes frem, når intet andet haves ved hånden... Skabrakket har været mere eller mindre pynteligt, med tiden er det falmet stærkt, og staldmestrene har oftere skiftet, men virkningen er altid forblevet ens: en almindelig flovhed blandt publikum ved at se denne bovlamme fremtoning i manegen, og til sidst en bestemt mening: væk med dyret¹¹⁶.

Det blev efterhånden ikke Korsgaard alene, der lærte af Politikens ledere. Hørups stil dannede skole og forårsagede på mange måder en ændring i journalistikkens stil og virkemidler.

Højdepunktet i Hørups kamp mod militarismen nåedes ved det såkaldte »cirkus-møde« 30. april 1886, hvor han mødtes i diskussionen med nogle af forsvarsgitationens officerer. Kaptajn Rambusch talte her om det fejge og forsagte i »hvad skal det nytte?« Hørup svarede på følgende udfordrende måde, og bragte stemningen på kogepunktet:

Hvorfor er de herrer så bange for det spørgsmål? Hvad nytter deres sagskundskab, når de ikke kan svare på det spørgsmål: hvad skal det nytte? Jeg skal ikke gengælde hr. Rambusch med at sige, at det er fejgt og forsagt at lukke sig inde i et musehul. Jeg kan forstå, om de ikke var så modige med nederlaget fra Als skrevet med blodige strimer på deres ryg. Men dersom de ikke kan forsvare os, så er det mandigere og modigere rent ud at sige: Vi kan ikke forsvare vort land, hellere end at hidse os op i illusioner, der er bristede så mange gange til ulykke for vort folk¹¹⁷.

Bagefter så det truende ud for Hørup. Ni officerer udfordrede ham til duel, og i Berlingske Tidende skal have stået følgende bloddrypende læserbrev til ham:

Tør din infame slyngel, skurk, meneder ikke træde frem for os militære, så at vi kan tildele dig de strimer, vi skulle have fået. Tro ikke, at din skurk så let kan slippe fra dine sidste og tidligere udtalelser. Ingen pinsel skal være for stor til dig, om du tomme for tomme blev radbrækket og da kastet dit kadaver i rakkerkullen. Dog det var synd at dræbe dig, det var for mild en straf. Nej, pines langsomt for slige udtalelser om en hædret stand. Men egentlig, hvad kan man vente af en slig gadedreng?¹¹⁸

116. Morgenbl. 4.3.85.

117. cit. Schultz V, p. 338.

118. Polit. 15.5.86.

Hørup benyttede sin sædvanlige metode: han gjorde overdådigt grin med det hele. Det er også sandsynligt, at ovenstående brev er opdigtet af ham selv til samme formål. Det var i hvert fald umuligt at finde i Berlingske Tidende.

I 1885, altså i det første provisorieår, udsendte Politiken en bog kaldet »Demokratisk Sangbog«, der rummer en mængde sange mod Estrup og ministeriet. Men man undrer sig over dette udvalg udsendt under Edv. Brandes' og Hørups navn. Alle fædrelandssange og sange for Norden er optaget deri, og man finder mange vers af denne type:

Du skal give din broder, din bejler, din ven,
du skal give din brudgom, din mand,
du skal give det bedste, det kæreste hen
for at frelse dit fædreland ¹¹⁹.

Selv i den berømte provisorie-slagsang er der aldeles ikke tale om nogen forsvars-nihilisme, hvilket fremgår af 3. vers:

Skal matrosen mer ej lugte krudt
på det salte, friske hav?
Men brænde af en spag salut
fra en fæstnings plumre grav?
Skal soldaten mer ej værne kækt
om sit land i åbent slag?
men i ly bag palisader dækt
vente skam og nederlag?

Nej, ned med Estrup, med Bahnson og med Ravn,
vi vil slås, men ikke sultes ud bag en vold om København ¹²⁰.

Det er det bergske syn på forsvaret, der kommer frem i sangen.

Agitationen mod militarismen har utvivlsomt gjort sin virkning. Der var glimrende grobund for en kraftig antimilitaristisk bevægelse i disse to første provisorieår. På den ene side bearbejdede Hørup dagligt sine læsere, og på den anden side ydede Estrup og ministeriet et væsentligt bidrag til dens fremme. Selve regeringens tilstedeværelse var genstand for raseri, og de provisoriske fæstningsbyggerier satte kronen på værket. Meget betød også gendarmeriprovisorierne, der sendte »militarismen ud for at kue friheden«; de store slagsmål med gendarmerne, især det i Brønderslev i september 1886, var udtryk for de følelser, man nærede

¹¹⁹. Demokratisk sangbog udg. af Politiken, 1885, p. 166.

¹²⁰. *ibid.* p. 205.

over for dem. – At man mange steder dog hurtigt slog sig til tåls med gendarmernes tilstedeværelse fremgår af Henrik Pontoppidans berømte novelle »Den første gendarm«.

8. FORLIGSFORSØGENE 1887 OG 1888

Først i 1886 opdagede venstre for alvor, hvor magtesløst det stod over for Estrup. Det måtte erkende, at al dets protest var tomt bulder og golde ord uden nogen virkning. Også visnepolitikken viste sig nu at have været forfejlet – mere til skade end til gavn; for alle de millioner, som venstre havde »visnet bort«, var trillet direkte i statskassen, der nu bugnede af penge til at gøre København til en befæstet by. Som det ses af nedenstående skema over statens indtægter og udgifter i gennemsnit for hvert af de fire femår fra 1867–87 havde der været et stadig stigende overskud:

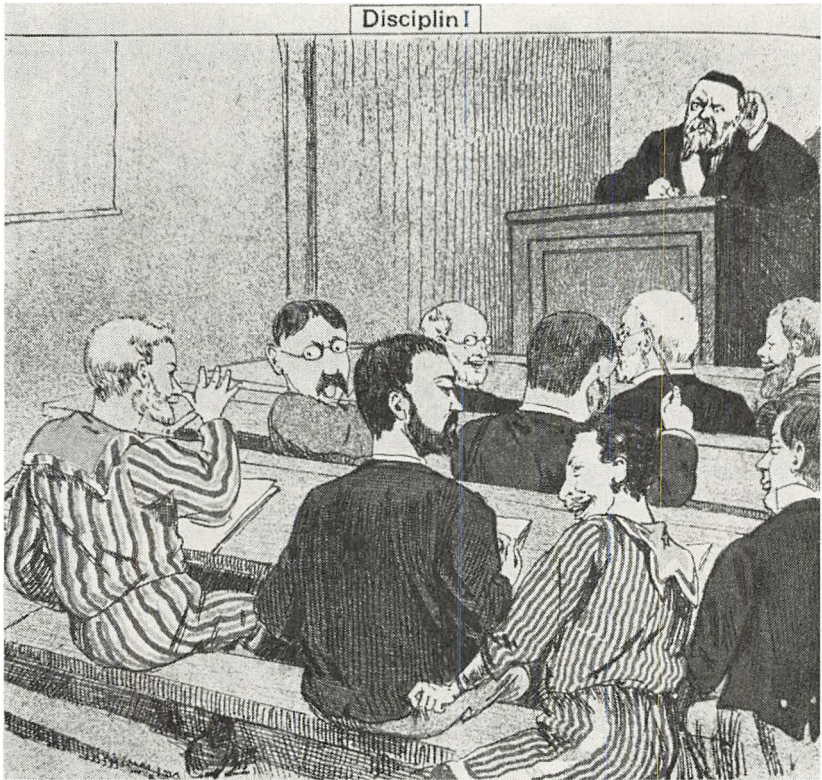
	Indtægt	Udgift	Overskud
1867/68–71/72	50,53 mill.	49,16 mill.	1,37 mill.
1872/73–76/77	52,29 –	51,09 –	1,20 –
1877/78–81/82	49,12 –	45,53 –	3,59 –
1882/83–86/87	55,13 –	51,44 –	3,69 – ¹²¹

Resultatet var da også, at Estrup og Bahnson, da de begyndte på fæstningsbyggeriet den 31. marts 1885, kunne glæde sig ved en statskassebeholdning på ikke mindre end 60,5 millioner kroner¹²². På den første provisoriske finanslov tog Estrup 2,5 mill. kr. til ekstraordinære forsvarsforanstaltninger, deraf gik imidlertid intet til befæstning. Men det følgende år 1886–87 skred Bahnson til værket og anvendte 3,3 mill. til bygning af Kastrup- og Charlottenlundforterne.

Situationen var fortvivlende for venstre. Den kunne minde om tømmermændene oven på den rus, som valgsejr og kamptummel havde bibragt partiet i 1884. At komme tilbage til det daglige arbejde i tinget og udvalgene med æren i behold og skindet på næsen syntes umuligt. Intet forhindrede Estrup i at leve på provisoriske love, indtil fæstningen var færdig, og folketingets magt stækkede han effektivt ved at benytte sig af den i grundloven hjemlede ret til at hjemsende tingene efter to måneders session.

121. Statistisk tabelværk IV. række, litra E. nr. 2, p. 9 og 43.

122. C. V. Bramsnæs: Finanslov og finanslovsstyre 1894–1949 i Rigsdagsværket V, 1953, p. 162.

Skolelæreren, Sofus Høgsbro, forsøger at holde styr på de ureglerlige venstreelever. På bageste bæk sidder »rebellerne« fra venstre Hørup, Holstein Ledreborg, Edv. Brandes og C. C. Alberti.

Punch 1888, 4. oktober, p. 320.

I stedet for protestpolitikken slog venstre derfor ind på en ny vej. Man bankede så værdigt, man nu kunne, på forhandlingens dør og forsøgte sig med, hvad Holstein-Ledreborg kaldte »en positiv angrebspolitik«. Den gik ud på at forhandle ministeriet bort fra fæstningen ved at føre det ind i forhandling om reformer. I grunden var det gammel politik på en ny måde, for hensigten var for en stor del lige som før at splitte Estrups tropper og derved styrte hans trone. Men der var også et nyt moment: hvis man kunne gennemføre store reformlove, stak man sugerøret ned i statskassen, og havde man heldet med sig, kunne man få den tømt og derved få det provisoriske fæstningsbyggeri standset af pengemangel.

Det var til dette formål, at Holstein-Ledreborg udarbejdede et stort program med nyanlæg af jernbaner landet over, en plan, der fik tilslutning fra hele venstre¹²³. Men som altid, når det gjaldt jernbaneplaner på den tid, resulterede forslagene i et livligt skænderi mellem sjællændere og jyder, da sagen kom for i folketinget. Sporene løb så at sige ud i sandet.

I mange henseender var det nu på høje tid for oppositionen at få vind i sejlene og træde effektivt op imod estrupiatet. Venstre havde skreget sig hæst nu, og stemningen blandt vælgerne var faldet – man var blevet sløvet over for provisoriet. Venstre fik denne sløvhed at føle ved valget den 28. januar 1887. Højre havde sat alle sejl til, og valget var midt om vinteren, hvor landboerne kviede sig ved at tage til staden og afgive deres stemme. Et vidnesbyrd om de midler, højre tog i brug for at forbedre valgresultatet, foreligger i en hemmelig resolution vedtaget af godsejerne i Holbæk amts 1. valgkreds ti dage før valget. Man vedtog ved »kraftige midler« at vinde arbejdere og lejehusmænd for højresagen. Mod at indmelde sig i højrevælgerforeningen skulle godsejerne give deres undergivne betydelige økonomiske lettelser og begunstigelser. Det hedder videre:

Det bestemtes ved enhver ansøgning til godsbesidderne om begunstigelse i en eller anden retning, at vedkommende ansøger af godskontoret underrettedes om, at det vil være en anbefaling, hvis ansøgerne er medlem af højrevælgerforeningen.

For en ordens skyld tilføjes det, at underretningen herom altid skal ske mundtligt, aldrig skriftligt¹²⁴. Højres anstrengelse kronedes med held. Alt, hvad venstre havde vundet i 1884, tabtes igen, inclusive de tre københavnske kredse; højre voksede fra 19 til 27, og selv om venstre beholdt en sikker majoritet i folketinget, betød det dog en betydelig svækkelse af partiets moralske slagkraft.

Venstres valgkampagne havde været tam, og årsagen var, at der nu igen var uro i partiet, og påny var det Berg, der var ophavsmanden. Lige fra 1870 havde Berg været talsmand for den »skrappe« politik med finanslovsnægtelse, visnepolitik o. s. v. Skønt den havde fejlet flere gange, mente han dog ikke, at man burde forlade denne linie, men

123. Neergaard p. 193.

124. Det Lunn'ske familiearkiv i Rigsarkivet, aflevering 1959. Refereret med tilladelse af oberst Chr. Lunn, Knabstrup.

tværtimod bekæmpe provisoriet med alle midler. I protest mod den holsteinske forhandlingspolitik nedlagde han derfor i begyndelsen af december 1886 sit hverv som formand for venstres bestyrelse; og i det følgende forår forlod han sin plads som folketingets formand og trak sig fornærmet tilbage.

De mange slag, venstre som helhed måtte døje såvel indefra som udefra, måtte uundgåelig sætte sit præg på de ledendes politik. Også Hørup kunne se, i hvad retning det gik, og hvor den nærmeste nødudgang var, og man bliver derfor vidne til den mærkeligste vending i Hørups politik. Fra den fanatiske kamppolitiker bliver han med eet forhandleren. De ord, han skrev i Politiken den 1. april 1885, kom som en boomerang tilbage til ham selv:

Når det har stået på nogle år, så kommer *mæglerne*, alle de røster, der hvisker om, at *noget er bedre end slet intet*¹²⁵.

I bedømmelsen af Hørup findes to yderpoler: Erich Henrichsens biografi fra 1910 og Erik Arups bog fra 1941, som repræsenterer henholdsvis det negative og det positive synspunkt. Det er min opfattelse, at et objektivt syn på Hørup i hvert fald må fjerne sig fra Arup og over imod Henrichsen, som uhyre klart viser Hørup som taktiker og giver udtryk for, at han som politiker var af betydelig mindre format end som agitator. På den anden side er der ingen tvivl om, at Henrichsen fører sit synspunkt for vidt, ja, næsten til det hadefulde; og netop i hans bedømmelse af Hørups stilling til provisoriet¹²⁶ tror jeg, han dømmer Hørup alt for hårdt og glemmer at tage hele den tragiske situation i betragtning – dømmer ham ud fra sin viden om de følgende 25 års begivenheder, som på det daværende tidspunkt var ukendte for Hørup. Men mærkelig er vendingen trods alt, og det så meget mere, som Hørup fra 1886 blev den ivrigste af alle venstres ledere for at opnå forlig.

Den 25. marts 1887 skriver Høgsbro i protokollen for venstres bestyrelse:

Bojsen meddelte om en samtale, han og Hørup havde haft med Estrup og Nullemann. Samtalen gjaldt muligheden om en overenskomst på finansloven, men havde ikke ført til noget. Dette måtte ikke komme udenfor bestyrelsen¹²⁷.

125. Polit. 1.4.85.

126. Erik Henrichsen p. 80 ff.

127. Venstres bestyrelses protokol, Rigsarkivet.

Forhistorien var den, at der på initiativ af general Tvermoes, der var medlem af folketingets højre, havde fundet en samtale sted mellem Hørup og Estrup den 22. marts. Hørup havde derefter via N. J. Larsen underrettet Bojsen, hvorpå det ovennævnte møde fandt sted ¹²⁸. Estrups betingelser var bl. a. to bidrag til fuldførelse af fæstningen samt nogle mindre forhøjelser af de militære budgetter. Hørup var meget indstillet på forlig, hvilket fremgik af en samtale, han havde med Bojsen ¹²⁹, men han bøjede sig, da resten af partiet var afgjort imod. En af forklaringerne på Hørups pludselige forhandlingsvillighed fremgår tydeligt af et brev fra Edv. Brandes til broderen, skrevet i april 1887:

Hørup er gruelig træt og udpint. For første gang i mit liv hørte jeg ham tale i går om, at en rejse på et par måneder ville gøre ham godt ... Denne nederlagspolitik, vi nu fører, og som officielt kaldes klog forhandlingspolitik, får alt skidtet til at flyde ovenpå. Europæerne vil rimeligvis efter forliget blive den lus, som begge negle, højre og venstre, forenes om at være tapre imod ... Hvis vi laver forlig mener Hørup, at vi garanteres imod at blive den ynkelige lille opposition mod alt muligt. Jeg tror ikke derpå ... Derfor vil jeg holde den konstitutionelle strid åben med provisorier hver 1. april, og deri er Holstein-Ledreborg enig med mig. Vi har lovet hinanden at stramme Hørup op ¹³⁰.

Hørup var utvivlsomt såvel fysisk som åndeligt ved at bryde sammen og søgte på alle måder en vej ud af den uløselige situation. Trætheden kan også ses på hans daglige artikler. De er matte og uden den tidligere brod. Også en tale, han holdt i folketinget ved et forslag om tillæg til søværnsloven, er tam ¹³¹. Men een ting opnåede Hørup og Bojsen ved forhandlingerne med Estrup. På det følgende års finanslov optoges ingen bevillinger på § 26 til fortsættelse af fæstningsbyggeriet ¹³². Formålet har været at holde muligheden for fortsatte forhandlinger åben, en slags indbydelse til Hørup og Bojsen til at komme igen.

Hvor forhandlingsvenlig man var i 1886–87, fremgår af forhandlingen om en lov til anskaffelse af repetergeværer til hæren. Alle undtagen Bjørnbak var enige om, at den skulle vedtages, og det var ikke småsummer, det drejede sig om: ialt 4.450.000 kr.; og da Bahnson ved

128. Bojsen p. 60.

129. *ibid.* jvf. Neergaard p. 195.

130. Georg og Edvard Brandes brevveksling, 1940, II, p. 142.

131. Rdt. F. 86/87 sp. 1928.

132. *ibid.* till. A. sp. 2109.

3. behandling foreslog 1. rate sat op fra 625.000 til 860.000 kr., vedtoges dette uden mukken med 59 stemmer mod 4¹³³!

I den følgende samling fremsatte Estrup og Bahnson et omfattende befæstningsforslag som konsekvens af forligsfølerne i foråret 1887. For de to ministre var der ingen risiko ved dette skridt – krøb venstre til korset og antog forslaget, var det en sejr i alle henseender for højre; blev det forkastet, tog de blot pengene provisorisk som hidtil. Forslaget så sådan ud:

Udvidelse af Københavns søbefæstning	15.005.600 kr.
Landbefæstning af København med bestykning	31.671.600 kr.
	<hr/>
	46.677.200 kr.

Forslaget var ikke nyt, for så vidt som det havde været forelagt og vedtaget i landstinget året før, men ikke havde nået folketinget¹³⁴.

Den 11. januar 1888 kom forslaget frem til 1. behandling i folkettingen. For første gang siden 1882–83 fik det en grundig gennemgang. Over ikke mindre end seks møder – 18^{1/2} times debat – blev det diskuteret. Man er ikke i tvivl om, hvad denne lange behandling skulle til: de radikale ønskede på den mest grundige måde at betone, at ved en kommende forligsforhandling var al tale om en anerkendelse af Københavns provisoriske befæstning absolut udelukket. Også de moderate ønskede at understrege dette, men ikke med den samme vægt. Det fremgår af, at nogle moderate efter 3 dages forhandling begærede afslutning. Denne blev ved almindelig afstemning vedtaget med 30 mod 27; men ved det påfølgende navneopråb blev afslutningen forkastet, idet alle »europæerne« stemte sammen med højre. Forhandlingerne fortsattes med 34 stemmer mod 27. Hørup understreger i sin tale, at jo længere behandlingen af forslaget bliver des bedre og antyder den mulighed, at det er fremsat af regeringen »for at blive af med fæstningerne«¹³⁵. Man har indtryk af, at han trækker forhandlingerne ud for at give højre en plausibel grund til at lade fæstningerne falde og derved åbne mulighed for forhandling. Ifølge Albert Olsen skulle Edv. Brandes dette år have sagt, at venstre ville anerkende kongens ret til at vælge ministrene, hvis man blot kunne blive det provisoriske fæstningsbyggeri kvit¹³⁶.

133. Rdt. F. 86/87 sp. 5263.

134. *ibid.* 87/88 till. A. sp. 2105.

135. *ibid.* F. 87/88 sp. 1401.

136. Albert Olsen p. 143.

I Hørups egen forsvarsopfattelse er der dette år kommet et nyt moment. I hans meget lange tale, der er blottet for det tidligere vid og den agitatoriske form, begynder man at kunne skelne, hvad han i virkeligheden mener om forsvarssagen. I kamppolitikens dage var der program nok i skældsordet militarisme; men nu, hvor han skulle forhandle med »militaristerne«, måtte han vise et reelt standpunkt og fremføre sit eget svar på spørgsmålet: »Hvad skal det nytte«:

Dersom vi var enige om, at det ikke kunne nytte, dersom vi blev enige om, at det forsvarsvæsen, som vi laver her i landet, i virkeligheden ikke kan forsvare landet, var der ikke noget i vejen... Vi ville derved ikke blive fri for et militærvæsen, men vi ville få en mere beskedne løsning af dette spørgsmål. Vi ville ikke frigøre os for den forpligtelse, som ethvert land, der hævder sin suverænitæt, nødvendigvis har til at håndhæve militær, international orden til lands og til vands¹³⁷.

Som det ses, giver Hørup her en konkret grænse for sin antimilitarisme, og det er slående, som hans sidste ord, pligten til at »håndhæve militær, international orden til lands og til vands«, minder om det radikale venstres Odense-program af 1905. Hørup er nu begyndt på en ny fase i sin antimilitarisme. Den er blevet konkret og står i et meget mere afklaret skær end før. Han ved nu, hvad der er målet, og det er ikke mere som kampmiddel mod Estrup, men som et virkelig inderligt ønske om en omfattende afvæbning. Det skal ikke dermed siges, at Hørups agitation i første halvdel af firserne udelukkende var et agitationsnummer; men det virker udadtil, som om han først nu, da han stilles over for at skulle give sine forligsbetingelser, tvinges til at gøre op med sig selv, hvor langt hans antimilitarisme i virkeligheden går.

Hvad der gør dette års forsvarsdebat interessant er også, at Hørup – måske ligefrem på opfordring – lader hele sin flok af antimilitarister træde op en for en og vidne om deres tilknytning til hans ideologi. Ved at vise, hvor kraftig den antimilitaristiske falanks var blevet i folketinget, understregede han umuligheden af indrømmelser i fæstningssagen under eventuelle forligsforhandlinger. Den betydningsfuldeste i denne falanks er Holstein-Ledreborg, der fra omkring 1887 sluttede sig til Hørups gruppe. Allerede i halvfjerdserne viste han skepsis overfor forsvarssagen¹³⁸, en skepsis, der nu kommer stærkere frem i hans

137. Rdt. F. 87/88 sp. 1409.

138. *ibid.* 75/76 sp. 498. se p. 62.

tale¹³⁹. Så er der naturligvis Edvard Brandes¹⁴⁰ og endvidere H. J. Dønnergaard, der fire år senere måtte emigrere som offer for P. A. Albertis transaktioner. Viggo Bjørnbak hørte også med til falanksen. Under hans tale udspandt der sig iøvrigt følgende pudsige ordskifte:

Ingen har været så dygtige, kan jeg sige, til at kurere det danske folk for den militære galskab, som det nuværende ministerium.

Formanden [Høgsbro]: Militær galskab er dog for stærkt et udtryk.

Bjørnbak: Ja, krigsgalskab er måske rigtigere.

Formanden: Heller ikke dette udtryk er passende¹⁴¹.

Endelig skal nævnes Jens Busk¹⁴² og den sagnomspundne J. K. Lauridsen¹⁴³. En særstilling indtog V. Pingel, der benyttede lejligheden til at kritisere Christian IXs familieforhold med følgende beske ord:

Der er kun een stor prætendent til i Europa, som vort ministerium ikke har bragt os i familieforhold til. Den sjette og yngste af de 6 stormagter, Italien, har også en sådan prætendent, som truer en del af dets territorium. Det er Hans Hellighed Paven, og jeg tvivler ikke om, at hvis vi havde en prinsesse tilbage, ville vor regering forsøge at gifte hende med paven selv¹⁴⁴.

Det er denne samling af rigsdagsmænd, der skabte grundstammen i den københavnske radikalisme, som i de følgende år voksede sig stærk og i 1905 fik udtryk i dannelsen af det radikale venstre. Bevægelsen havde sit centrum i studentersamfundet, stiftet i 1882, et intellektuelt milieu, hvor folk som C. Th. Zahle og Ove Rode høstede deres første politiske erfaringer.

Befæstningsforslaget standsedes efter 2. behandling med følgende dagsorden, der vedtoges med 67 stemmer mod 26:

Idet folketinget atter forkaster forslaget om Københavns befæstning og nedlægger indsigelse imod de befæstningsarbejder, der under ministeriets eller privat ledelse foretages uden rigsdagens samtykke, går tinget over til næste punkt på dagsordenen¹⁴⁵.

Denne dagsorden blev vedtaget den 1. april, altså den samme dag, som det såkaldte påskeforligsforsøg brast. Skønt Hørups forsøg i 1887

139. Rdt. F. 87/88 sp. 1472.

140. *ibid.* sp. 1521.

141. *ibid.* sp. 1593.

142. *ibid.* sp. 1690.

143. *ibid.* sp. 1561.

144. *ibid.* sp. 1730.

145. *ibid.* till. B. sp. 1914.

havde været forgæves, havde Estrup dog åbnet muligheder for en fortsættelse det næste år. På alle fronter holdt Hørup inde med skydningen mod fæstningen og ministeriet; hans avisartikler blev besindige og mandede til fredsommelighed; på rigsdagen gav han sig overordentlig god tid, vendte og drejede befæstningsforslaget, før det blev forkastet, og sidst, men ikke mindst, forsøgte han sig med taktik: »Det rene land« blev slogan for hans kampagne mod margarine, der kunne true den voksende smørproduktion og andelsbevægelsen. Hørup udtalte senere, at det ikke var smør eller margarine, der interesserede ham ved den sag¹⁴⁶. Formålet var at tiltrække visse dele af højre, så forligsflertallet kunne skabes. Særlig havde han snøren ude efter »de unge grever« i landstinget, godsejere, der også var interesseret i beskyttelse af smørproduktionen. I sit anlæg mindede det hele om oktoberpolitikken fra 1866, en forening af de store og små bønder. Men til Hørups raseri løb Bojsen af med sejren uden at benytte den taktiske fordel, kampagnen kunne give.

I selve forligsforhandlingerne holdt Hørup sig nu personlig tilbage, lod i sine artikler, som om han stod udenfor, men skød Villads Holm og Jens Busk ind i forhandlingerne¹⁴⁷. Regeringens betingelser for forlig var bl. a., at der bevilgedes ca. 8 mill. kr. til afslutning af vesticenten, eller som det officielt hed: »til foranstaltninger, der kan sikre landets neutralitet«¹⁴⁸. Hørup opmuntrede stadig til forhandlingernes fortsættelse; men da Bojsen i det afgørende partimøde blev tvivlrådig, og der kom splittelse i partiet, sprang også Hørup fra på trods af sine partifællers bønner og lod forligsforsøget falde¹⁴⁹. I sit blad lod han stadig uvidende om sagerne; men i artiklen om det nye provisorium, der fulgte kort efter, skinner det dog tydeligt igennem, hvor skuffet han var:

Prisen var 6–8 millioner kroner til fæstningerne, og billigheden gjorde man indlysende ved at foreholde sine medkontrahenter, at hvis man ikke fik millionerne, så tog man dem . . . Enhver kan regne profitten ud på fingrene. Dersom venstre havde slået til, havde vi fået mere fæstning for 6–8 millioner; men vi havde tillige fået en finanslov, og vi var blevet af med gendarmene.

146. N. P. Madsen-Mygdal: Politiske oplevelser, 1912, p. 99.

147. se f. eks. Hørups »uvidende« holdning i Polit. 1.4.88.

148. Haugner p. 147.

149. Et indgående referat af partimøderne findes i Madsen-Mygdals politiske erindringer p. 103–09.

Nu beholdt vi gendarmerne og blev af med finansloven. Fæstningen får vi for 6–8 millioner i det ene tilfælde som i det andet¹⁵⁰.

For Hørup blev dette mislykkede forligsforsøg et afgørende punkt i hans liv. Det er nu en skuffet mand, der skriver Politikens ledere. Lige som Berg i 1880 havde Hørup nu tabt prestige, og det er, som alle hans idealer er faldet. Han, der var den mest fanatiske bekæmper af højre, forhandler nu. Alt krudtet i artiklerne var spildt – og i dette års andet store stridspunkt: margarinen var Hørup også taberen. Fra at være en af de fremstormende før 1888 blev han fra nu af en af »de kloge mænd«, der nok forfægtede sine gamle meninger, men med en vis resignation.

150. Polit. 4.4.88.

MOD FORLIGET 1894

1. INDLEDNING

I politisk henseende savner tiden fra 1888 til 94 den dramatik og spænding, som kendetegner den foregående. Det var tydeligt, at man i venstre var kørt træt og følte det at ville modarbejde Estrup som at løbe panden mod en mur. Allerede i efteråret 1886 havde man indvarslet en ny forhandlingspolitik, og det var med en vis friskhed, man gav sig i lag med den. Men da den viste sig frugtesløs – selv efter at man havde prøvet at forhandle direkte om et forlig – faldt man atter hen i usikkerhed over for Estrup. Det springende punkt var fæstningen. Det provisoriske byggeri af vestenceinten skred rask fremad, og forterne i Kastrup og Charlottenlund var næsten færdige. Man var klar over, at Estrups primære krav ved eventuelle nye forligsforhandlinger ville være en formel anerkendelse af Københavns befæstning, og det kunne venstre umuligt gå ind på efter alt, hvad der var sagt og skrevet om den, og ikke mindst fordi det ville være en anerkendelse af det provisoriske system. I befolkningen var forsvarsviljen stærkt svækket, efter at man havde oplevet fæstningsbyggeriet og Hørups kampagne. Man stod nu rådvild og ledte efter et nyt holdepunkt som basis for Danmarks eksistens, og som manna kom derfor neutralitets- og voldgiftsideen¹. Det var i det psykologiske øjeblik, at Fredrik Bajer førte disse tanker frem, og i løbet af få år havde han fået tilslutning fra meget store kredse. Venstres nye program af oktober 1889, hvor kravet om en ubetinget neutralitet var optaget, viser, at Bajers idé allerede havde vundet indpas.

2. VENSTRES REFORMPROGRAM AF 1889

Det havde længe været Christen Bergs store tanke at få indkaldt et delegeretmøde fra valgkredsene for at se, hvordan vælgerstemningen var

1. Om denne bevægelses udvikling se f. eks. Fredsforeningens småskrifter nr. 8: Fr. Bajer: Fredsforeningens historie, 1894.

og få lagt de fremtidige linier – og for Berg ville det være en stor fordel at få dette møde i stand. Derved kunne han genvinde noget af den prestige, som han stadig nød i vælgerbefolkningen, men havde mistet på rigsdagen. Allerede i efteråret 1887 var tanken fremme, men blev da standset af Bojsen og Høgsbro². I august 1888 blev ideen igen luftet i Horsens Folkeblad³, og inden de moderate havde set sig om, havde bestyrelsen ved hjælp af Hørups og Bergs stemmer vedtaget et delegeretmøde, hvortil skulle vælges 3 mand fra hver valgkreds' venstreorganisation. De moderate var vrede over den pludselige beslutning. Bojsen skriver f.eks. til Høgsbro den 29. august:

Valget af delegerede vil jo ikke have videre vanskeligheder, da man selvfølgelig dertil vil anvende de bestående foreninger, hvor kun de deltager i valget, der ønsker mødet – så vort nederlag her vil være sikkert. Vi er blevet grundigt overlistede⁴.

For Berg og Hørup var formålet med delegeretmødet at få smækket døren til forlig så grundigt i, at en bojsensk forhandlingspolitik ville være forgæves.

I slutningen af september 1888 samledes de delegerede i København. Bergs gruppe var overrepræsenteret i forhold til hans parti på rigsdagen. Ordfører for hans delegerede var Holger Begtrup; for Hørups gruppe stod den senere folketingsmand og minister, redaktør Vilhelm Lassen, og for de moderate den gamle digter Jens Chr. Hostrup, der for øvrigt havde forsøgt sig som kandidat til folketinget i 1887⁵. Skønt Neergaard antyder, at Bojsens folk er i flertal, er det dog tydeligt, at de to radikale grupper førte det store ord og officielt ville føre de nye ideer frem – ikke mindst på forsvarrets område⁶. Det fremgår af et brev fra Bojsen til Høgsbro:

Indlagte brev har formanden for Demokratisk forening lånt mig ... De ser deraf, hvad hensigten med delegeretmødet er fra indbydernes side. Der vil virkelig blive gjort forsøg med at oktrojere et program, hvis hovedindhold endda kun er negativt. Kernen i bevægelsen er at få forsvarsnihilismen proklameret⁷.

2. Høgsbros breve II, p. 138, 12.8.88.

3. *ibid.* p. 139, 30.8.88.

4. *ibid.* p. 139, 29.8.88.

5. Neergaard p. 213.

6. *ibid.*

7. Høgsbro II, p. 141. 12.9.88.

Delegeretmødet blev af mange opfattet som vælgernes overtagelse af styret for at rette partiets kurs op efter forhandlingspolitikken fallit. Et program vedtoges af de delegerede i oktober, men offentliggjordes først året efter i anledning af valget i januar 1890. Et væsentligt punkt var toldlettelser, og den deraf følgende nedgang i statsindtægterne skulle dækkes ved nedsættelse af de militære udgifter. Om selve forsvarsvæsenet hed det:

Udgifterne til *militærvæsenet* bør søges betydeligt indskrænket. Det er umuligt at vedblive at ofre henved halvdelen af statens indtægter til militære formål . . . Venstre i sin helhed betragter Københavns befæstning til lands og til søs ikke alene som en *unyttig*, men som en uheldbringende, skæbnesvanger foranstaltning, lige som partiet overhovedet anser det for meningsløst, at et lille land som Danmark søger . . . at ruste og udvikle sig til en militærstat således, at dets alliance eventuelt kunne blive eftertragtet af en eller anden stormagt. Danmarks *udenrigspolitik* bør gå ud på – helst i samlag med Sverige-Norge – at få landets *ubetingede neutralitet* anerkendt og i øvrigt ikke give nogen stat mindste anledning til at vente eller forudsætte, at Danmark i tilfælde af krig vil deltage som den ene eller den andens allierede . . . Det af alle danske nærede ønske om, at Nordslesvig må tilbagegives os, kan og bør ikke søges realiseret ad krigens vej⁸.

Om Københavns befæstning kan »venstre i sin helhed« blive enig og bandlyser nu også søbefæstningen, som i hvert fald Berg forhen havde accepteret.

Som fase i venstres forsvarspolitiske udvikling er dette program af overordentlig betydning. For første gang optræder her den bajerske neutralitetsbevægelse i samarbejde med Sverige-Norge som et integrerende led i forsvarsopfattelsen. I forståelsen af, at modstand mod snart sagt ethvert angreb ikke ville få noget gunstigt resultat, greb man til neutralitetstanken. Samtidig er antimilitarismen, som Bojsen skrev, blevet proklameret og kædet sammen med neutralitetsbevægelsen således, at den kraftige nedsættelse af udgifterne til forsvaret kan motiveres med Danmarks neutralitet. Nu er de tre faktorer smeltet sammen og gået op i en højere enhed: grundlaget er hele venstres opfattelse af forsvarsspørgsmålet under indtrykket af krigen 1864 og 70, tilsat neutralitetsbevægelsen og krydret med den antimilitarisme, der voksede sig stærk under det estrupske styre. Dette programs indstilling til forsvaret går med over i venstrereformpartiet og bliver grundlaget

8. Særtryk af programmet på Det kgl. bibliotek.

for forsvarsdiskussionen i det første årti af det 20. århundrede. Men reformprogrammet kunne umuligt tiltale det moderate venstre, som var enigt om, som Neergaard skriver, »at tage bestemt afstand fra det rent negative standpunkt i forsvarssagen«⁹.

3. HØRUP I HALVFEMSERNE

Efter de forgæves forligsforsøg i 1887 og 1888 træder Hørup ind i sit livs tredie og sidste fase. Medens den foregående havde været præget af agitatorens og taktikerens, får man nu et mere nuanceret billede af Hørup og hans meninger – det agitatoriske præg er forsvundet, og der er kommet et mere forklaret skær over ham. Reformprogrammets stilling til forsvaret kunne Hørup godt acceptere. Også han var nu begyndt at interessere sig for neutralitetstanken og begyndte at udforme sit syn på forsvaret nærmere. I en artikel, »Et jubilæumsår«, om stemningen over for militæret i de 25 år, Christian IX havde regeret, skriver han:

Måske var der i det første og det andet år efter 1864 nogen betænkelighed, en vis sygelig tvivl angående Danmarks militære opgaver over for stormagter. Men i det tredie år rejste vi os igen og vedtog en folkevæbning, der kaldte alle Danmarks sønner under våben. Om grundloven af 1866 eller dens tvillingsøster, hærloven af 1867, har været dybest bestemmende for Danmarks fremtid, kan være tvivlsomt. I den ene og i den anden retning gav vi fanden en finger, og han har, som han plejer, i begge retninger taget hele hånden. Men for vor militære opgave over for stormagterne blev hærloven afgørende. I de 22 år, der er gået siden, har alle gode kræfter bygget videre på den ny Thyras vold, som vi grundlagde i 1867. De militære millioner har fordoblet sig, og med pengene er også modet og troen vokset¹⁰.

For Hørup er forsvarsspørgsmålet nu vokset op til at være lige så betydningsfuldt som forfatningssagen. Hans kamp er ikke mere kun rettet mod militarismen – han er også begyndt at agitere mod krigen ved stadig at vise hen til eksemplet fra 1864 og advare mod en gentagelse. En daglig kamp mod militarismen er nødvendig, hævder han, fordi modstanden mod krig ellers i det afgørende øjeblik vil bryde sammen og dårskaben atter engang sejre.

9. Neergaard p. 215.

10. Skrift og tale II, p. 231, 13.3.89.

Med en vis selvfølelse konstaterer han, at hans daglige kamp har givet resultat:

De sidste 5-6 år har bragt et beundringsværdigt fremskridt, de gamle krigsfraser er forstummet i venstre . . . Der var en tid, da militarismens modstandere næsten begyndte med en undskyldning; de har lært at angribe, og de har tvunget deres modstandere til at forsvare sig¹¹.

Under en diskussion i folketinget i 1890 udtrykker han sit standpunkt:

Jeg har ikke sagt, at vort militærvæsen ikke havde anden bestemmelse end at holde den indre ro i landet . . . den må politiet tilstrækkeligt kunne udføre. Nej, jeg har sagt det samme, som den ærede marineminister, at vort militærvæsens bestemmelse er at konstatere vor neutralitet og i visse tilfælde hævde den. [Afbrydelse af Ravn]. Ved disse tilfælde tænker jeg de tilfælde, hvor der ikke for alvor angribes. [Ravn: Ja, der ligger måske forskellen] . . . Jeg har også udtrykt det på anden måde – og deri er jeg glad for at være i overensstemmelse med den ærede marineminister – at vor militære opgave er den at hævde den internationale orden ved grænserne og i vore farvande¹².

Den sidste sætning er den samme, han udtalte ved forsvarsdebatten i 1887-88. Hørup må altså være fuldstændig enig med reformprogrammets ord om Danmarks ubetingede neutralitet, selv om han utvivlsomt ikke troede på et samarbejde med Sverige-Norge. Kort efter at Hørup havde udtalt ovenstående ord, rettede professor Scharling følgende direkte spørgsmål til ham:

Er det virkelig hans [Hørups] mening, at dersom en fremmed magt stillede den fordring: udlever Jylland, ellers må vi påføre Danmark krig, at regeringen skulle svare: Tag det kun; vi agter ikke for den sags skyld at underkaste os en krig.

Hørup: Jeg vil kun sige til det ærede medlem, at dersom vi i 1864 i stedet for at føre den ulykkelige krig med to stormagter, havde trukket vor hær tilbage til Kongeåen og havde overladt en europæisk kongres at ordne denne sag, havde vi dermed stået os bedre, end vi nu står. Hvad jeg mener om krig, er kort og godt dette, at når vi ingen krig kan føre med udsigt til sejr, har vi ingen ret til at føre krig¹³.

I den før nævnte artikel, »Vort militære mål«, kommer Hørup ind på en anden betragtning. Han vil vise, hvordan der var en tid, hvor

11. Skrift og tale II p. 235.

12. Rdt. F. 90/91 sp. 300.

13. *ibid.* sp. 306.

regeringens forsvarsplaner var baseret på en efter hans opfattelse sund erkendelse af det umulige i at forsvare Danmark. Som udgangspunkt bruger han regeringens forsvarsplan fra 1879-80 og viser, hvor pessimistisk, men rigtig den var. I sidste instans, skriver han, var dens mål at »konstatere neutraliteten«:

Skønt regeringens militære oversigt ... i alle måder bar et sanddruhedens og sandsynlighedens præg, gjorde den dog ikke lykke hos oppositionen. Det var dengang endnu temmelig stærkt på mode i venstre at være forsvarsven; når en højremand sagde, at han ville gøre noget alvorligt for fædrelandets forsvar, var det ikke sjældent, at en venstremand svarede: »Jeg vil gøre det lige så alvorligt som du!«

Hørup fremdrager nu de taler af Bojsen, som beskylder regeringens forsvarsplaner for at være for mistrøstige, og artiklens konklusion er, at i grunden har højres og venstres forsvarsvenlighed været omtrent lige stor – bare til forskellige tider:

Når regeringen er nogenlunde ræsonnabel, puster oppositionen sig op som en blære, og når oppositionen endelig stikker fingeren i jorden, går regeringen af som en ballon¹⁴.

Der er sikkert meget rigtigt i denne tese om vekselvirkningen mellem de to partiers forsvarsvenlighed; motivet til den kan kun findes i en faktor: det politiske moment, kravet om parlamentarisme, der medførte, at det aldrig måtte indtræffe for venstre, at det var helt enigt med ministeriet.

Hørups motto var altså fred for enhver pris; han nærmede sig hermed stærkt til den egentlige fredsbevægelse, der nu udviklede sig med rivende hast. Men helt sluttede Hørup sig aldrig til den. Den var ham for højtflyvende og idealistisk – han anerkendte den, men forbeholdt sig sit eget standpunkt. I en artikel fra 1892, kaldet »Krig og fred«, udtaler han sig således:

Derfor er freden en legitim opgave for dansk politik, uden hensyn til, hvad den er i fremmede lande. Og derfor har vi al agtelse og skyldig sympati for europæiske fredsbevægelser og kongresser og sligt; men vor fredssag har en bund for sig, der holder, selv om fredsvenerne andet sted dumper igennem og stikker benene midt ned i krigen¹⁵.

14. Skrift og tale II, p. 239 f.

15. *ibid.* III, p. 6, 22.6.92.

Viggo Hørup som ældre.
Fotografi fra ca. 1898 i Pressemuseet, Århus.

Hørup anså altså freden som en uomgængelig nødvendighed for Danmark. Det var ikke en international ideologi for ham som for Fredrik Bajer og Bjørnson, der pludselig i oktober 1890 var blevet en glødende »fredsapostel«. »Jeg blev det på en time«, erklærede han bagefter¹⁶. Meget betegnende var i Blæksprutten fra 1890 Bjørnsons visitkort afbildet med følgende ord påskrevet: »Så! Nu kan han s'gu ikke en gang lade fredssagen være i fred!«

I dansk politik havde Bjørnson i halvfjerdserne fulgt de moderate og stod i livlig brevveksling med Sofus Høgsbro; men dette venskab kølnedes i løbet af firserne. Og pludselig – næsten lige så hurtigt som han var blevet fredsven – kastede han sin kærlighed på Hørup og sendte ham breve, hvori han roser ham, som kun Bjørnson kan rose. I juni 1892 skriver han f. eks.:

Men hvordan hermed er: Deres kamp mod militarismen er det største, som er gjort i Danmark i de senere år, det største, det mest frugt bærende, Deres sjæls sjæl, det, De er gået over i folket med¹⁷.

Men i politisk henseende er årene efter 1888 tilbagegangår for Hørup. Han blev bekæmpet af Berg, der søgte at genindføre et »rent venstre«, og han blev vraget af de moderate, der ikke ønskede Hørup som ledende mand i partiet. Erik Henrichsen tegner i sin bog om Hørup årene mellem 1888 og 94 meget mørkt – sikkert vel dystert – idet han mener, at Hørup i disse år mistede enhver politisk betydning¹⁸. Det er rigtigt, at det på rigsdagen tyndede ud i hans parti og ganske særlig, da han efter 1890 rasede mod Bojsens forligspolitik. En af dem, der faldt fra, var V. Pingel. I sin pjece: »Et politisk tilbageblik« fra 1891 motiverede Pingel sit brud med Hørup – et brud, der er så brat, at han fra en svoren tilhænger bliver en lidenskabelig fjende af ham og »efter evne søger at gøre ham uskadelig«¹⁹.

Da Holstein-Ledreborg nedlagde sit mandat i juni 1890 var det mest et tab for Hørup, hvem Holstein i de sidste år havde stået nær. Inden sin udtræden havde han gjort forsøg på at samle en partigruppe om sig i folketinget²⁰. Desuden havde han gennem justitsminister

16. Astrid Finstrand: Bjørnstjerne Bjørnson og fredssagen inntil 1900, Oslo 1948, p. 34.

17. Bjørnsons brevveksling med danske II, p. 119.

18. Erik Henrichsen p. 91 ff.

19. V. Pingel: Et politisk tilbageblik, 1891, p. 17.

20. Neergaard p. 182.

Nellemann forespurgt om mulighederne for et storpolitisk forlig med ham som mellemmand²¹. Da disse sidste forsøg mislykkedes tog han beslutningen om at trække sig tilbage.

Inden valget 1890 havde Hørup gjort en tilnærmelse til Berg, og under valgkampagnen kom det gamle samarbejde mellem dem i gang igen. Denne koalition kunne have bragt store resultater og genopvakt politikken fra halvfjerdserne. Men Berg døde i november 1891. Dermed stod Hørup atter alene og kunne kun med sin pen modarbejde den bojsenske forhandlingspolitik. Denne kampagne mod »sammensmelterne« blev Hørups sidste agitatoriske felttog. I skarphed stod disse artikler ikke tilbage for mange af firsernes; elegancen og viddet var der også som før, men hele kampagnen var præget af en bitterhed og en resignation, som lå fjernt for den tidligere sprælske og fremstormende Hørup. Desuden blev brodden af hans hårde fordømmelse af Bojsens forligspolitik svækket ved mindet om hans egne mislykkede forsøg i 1887 og 1888.

I et brev til Bjørnson fra Januar 1892, altså medens han endnu var rigsdagsmand, kommer resignationen smukt til udtryk:

Rent privat er jeg slået af misundelig beundren over Deres evne til at kunne vredes og fornærmes. Desværre, jeg kan ikke mere. Gennem mig går det som blæsten gennem en telegrafråd, det bringer ingen melding til hovedkvarteret.

Jeg har nu været i stighbøjlen uafsladeligt en snes år og set snart det ganske rytteri sadle af og sadle om. Man bliver træt, og man bliver ene²².

Men eet havde Hørup opnået. Han havde fået kædet militarismen og det provisoriske fæstningsbyggeri sammen og gjort begge dele grundigt forhadet. Så stærkt var disse begreber sammenkædet, at selv krigsminister Bahnson i en tale i Herlufsmagle begyndte et afsnit sådan:

Med hensyn til »militarismen«, eller som det benævnes »fæstningen«...²³.

4. FORSVARSSAGEN EFTER 1888

Hovedbetingelsen for en ordinær finanslov i 1888 havde været en bevilling på 8 millioner til fuldendelse af fæstningen, et vilkår, der var uantageligt for størstedelen af venstre, og man stod på det tidspunkt

21. Haugner p. 158.

22. Bjørnsons brevveksling med danske II, p. 93.

23. Venstrebladet 30.4.91.

så svagt, at spørgsmålet om Estrups demission som forligsbetingelse endog slet ikke blev berørt. Efter forligsforsøgene kom regeringen atter frem med befæstningsforslag hvert år. Hvor løjerligt må ikke disse forslag have virket, når man vidste, at ministeriet allerede var i fuld gang med at realisere dem – på provisorisk basis. Men det er tydeligt, at der ved udformningen af dem er taget hensyn til, at det nu går mod forhandlingsstadiet. Forslagene er betydelig mindre og drejer sig udelukkende om søbefæstningen, som store dele af venstre jo i tidligere tid havde anerkendt og ydet bevillinger til. I 1888–89 fremsattes forslag til udvidelse af Københavns søbefæstning til en bekostning af i alt 15 millioner kr.²⁴ Bygning af Middelgrundsfortet var det centrale led i planen. Medens partiprotokollen, »Forhandlinger i rigsdagens og folketingets venstre«, hidtil havde været meget kortfattet og uden nogen særlig interesse, bliver den nu pludselig mere detaljeret, så man kan få et interessant kikk ind bag kulisserne. Det hedder for den 12. oktober 1888:

Bestyrelsen indstiller til partiet at nægte overgang til 2. behandling af krigsministerens forslag. Da nogle vil have nægtelsen ledsaget af en dagsorden og andre vil have overgangen vedtaget, blev man nødt til at udsætte mødet²⁵.

Det er modsætningerne mellem den endnu forhandlende del af venstre og Bergs og Hørups fløje, der kommer til udtryk. Når bestyrelsen har vedtaget at standse sagen, må de moderate have været i mindretal; men i partimødet den næste dag går det anderledes:

Hørup foreslog en afvisning med en dagsorden om, at de nuværende militære udgifter – selv bortset fra regeringens provisoriske foranstaltninger – var for store i forhold til landets evne, og at det foreliggende forslag var et led i den militærpolitik, der tilsigter en yderligere udvikling af militærvæsenet og en yderligere bebyrdelse af det militære budget. *Berg* foreslog hertil at føje en sætning om, at en forhandling med det nuværende ministerium om en ordning af vort forsvarsvæsen var aldeles unyttig, hvilken ordning turde gå ud på en videre udvikling af principperne for en folkevæbning med bibeholdelse af den almindelige værnepligt, men indskrænket til et efter landets størrelse, stilling og økonomiske evne afpasset værn.

Tauber foreslog, at der skulle tilføjes: til lands og til vands, og at ytringerne om, at forhandlingerne med ministeriet var unyttig, skulle udgå.

24. Rdt. 88/89 till. A. sp. 1677.

25. »Forhandlingerne i folketingets og rigsdagens venstre«, upagineret protokol i Rigsarkivet.

Thorup, Jungersen, Nyholm, Kjær o. fl. udtalte sig for, at forslaget skulle overgå til 2. behandling og derefter til udvalg, og dette vedtoges med 27 stemmer mod 13, der stemte for at nægte overgangen (med eller uden dagsorden). *Berg* o. fl. stemte ikke. *Berg* forbeholdt sig at udtale sig i salen, men hverken han eller andre ville stemme imod overgangen.

Holstein, der havde tilrådet nægtelsen af dagsordenen, erklærede sig da villig til at foreslå overgangen til 2. behandling og nedsættelse af et udvalg²⁶.

Det gik som aftalt, da sagen 3 dage senere kom for i tinget. *Berg* holdt en længere tale, hvor han klagede meget over de høje udgifter til forsvaret, men tilføjede:

Jeg var ikke med til at stemme for de udvidede forsvarslove af 1880 og de deraf følgende konsekvenser, men jeg har bøjet mig for dem²⁷.

I efteråret 1889 fremsatte ministeriet det samme forslag igen med det samme resultat som i foregående samling. Alle venstremænd var nu kommet til det punkt, hvor de under ingen omstændigheder ville bevilge en øre mere til forsvaret. Dette skyldtes ikke den rene antimilitarisme – de behøvede blot at se på omstående skema over udgifternes stigning siden 1876 til hæren og flåden samt de ekstraordinære forsvarsformål²⁸. Ved at sammenlægge de samlede udgifter på § 26 for de ordinære finansår 1876–85 kom man til det for en venstremand såre beklagelige resultat, at medens venstre havde bevilget lidt over 11 millioner på 9 år, havde Estrup på 8 år selv taget ikke mindre end 37 millioner til befæstningen. I øvrigt er det interessant at se, hvordan det havde været venstre umuligt at forhindre § 22 i at stige under visnepolitikken.

De samlede forsvarsudgifter for f. eks. 1890–91 lå på mellem 24 og 25 millioner kroner; og da statsbudgettet i disse år balancerede med omkring 52 mill. kroner²⁹, slutte forsvarsudgifterne altså ca. 50 %, hvilket må siges at være en meget stor del, også sammenlignet med vort nuværende statsbudget³⁰.

Ved valget i januar 1890 gik venstre to mandater frem, og social-

26. *ibid.*

27. Rdt. F. 88/89 sp. 217.

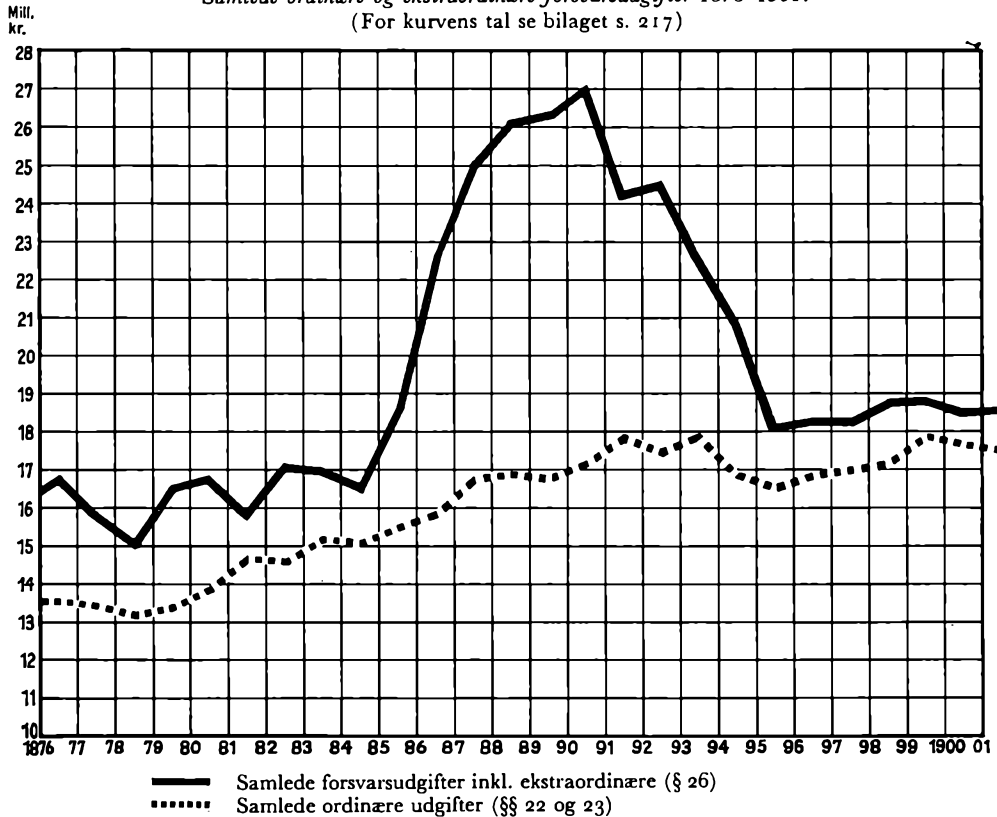
28. Statistisk tabelværk, IV række litra E, nr. 2, p. 36–39 og V række litra E, nr. 2, p. 22–27, se denne bogs bilag p. 217.

29. Bramsnæs p. 162.

30. Se Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks statistik, supplementsbind, 1891, p. 526.

Samlede ordinære og ekstraordinære forsvarsudgifter 1876-1901.
(For kurvens tal se bilaget s. 217)

demokraterne vandt for første gang et mandat i en landkreds, hvilket indjog mange en skræk for et kommende socialiststyre. Reaktionen mod dette parti er i det hele taget et væsentligt træk i halvfemsernes politik. De moderateste dele af venstre begyndte direkte at modarbejde socialismen, og de sociale love, som Estrup arbejdede for, må sikkert ses parallelt med Bismarcks sociallovgivning i firserne – formålet var, at standse socialdemokratiets fremmarch. Hørups besejrer i Køge-kredsen 1892, P. A. Alberti, var den ivrigste bekæmper af det nye parti.

Efter valget kom Bahnson igen med et forslag til bygning af Middelgrundsfortet. Forslaget fra efteråret 1889 havde inkluderet en bestykning af fortet med 10 store kanoner anbragt i 5 pansertårne, og arbejdet med hele værket skulle tage 7 år. Nu havde man i ministeriet fundet ud af,

at man ville bygge det på betydelig kortere tid, men også mindre fuldkomment, og derfor nedsatte man det gamle forslag med 6 millioner og stillede altså nu i foråret 1890 med krav på 9 millioner³¹. Regeringen var nu ivrig for så hurtigt som muligt at få afsluttet Københavns befæstning, og man regnede Middelgrundsfortet for slutstenen på værket. Dette fæstningsforslag blev det sidste, Bahnson fremsatte i sin ministerid.

1. behandlingen i folketinget viser, hvordan partistriden, som man godt et år tidligere kun kunne spore af partiprotokollen, nu kommer åbent frem i tinget. Størstedelen af debatten opfyldes nemlig af et hidsigt ordskifte mellem Edv. Brandes og den temperamentsfulde Pingel, og det er ikke rare ting, de siger til hinanden. Om forsvars-sagen er det de samme argumenter og vendinger, der bruges – det er tydeligt, at der snart ikke kan laves flere variationer over det tema. Det samme gælder Hørup, der nu havde skrevet om det samme uendelig mange gange. »Til sidst var både han og andre trætte«, skriver Markus Rubin i sine erindringer³².

Et udvalg blev nedsat, der oven i købet afgav betænkning. Det hedder heri, at regeringens planer vedrørende Middelgrundsfortet har været så forskellige, at de ikke er noget værd. Yderligere oplyses det, at krigsskibes kanoner nu kan skyde 20.000 alen, [12.400 meter], hvorved den foreslåede bestyknings af fortet bliver virkningsløs. Desuden er der ringe chancer for, at de krævede kanoner skulle kunne ramme et skib, medens et skib udmærket kan ramme København, selv i mørke! Konklusionen er:

Det brud på forfatningen, som befæstningssagen har tjent som baggrund for, har sikkerlig ikke påvirket stemningen til gunst for disse planer. Meget må det også erkendes, at dels regeringens egenrådighed, dels det tryk, som i de senere år har hvilet på næsten alle grene af landets erhverv, i ikke ringe grad har forøget betænkeligheden ved at anvende overordentlig store midler til militære formål, der giver en så ringe betryggelse³³.

Betænkningen var afgivet så sent [27. marts], at sagen ikke kom videre.

Det tændte lidt af den gamle lidenskab mod Estrup-styret, da der på den nye provisoriske lov for 1890–91 var opført 3½ mill. kroner til påbegyndelse af Middelgrundsfortet. Skønt det ikke kunne komme

31. Rdt. 89/90 till. A. sp. 3155.

32. Marcus Rubin: Nogle erindringer, 1914, p. 139.

33. Rdt. 89/90 till. B. sp. 1591 ff.

uventet, skabte det bitterhed i venstre og syntes at forspilde håbet om normale tilstande i lang tid fremover. For grev Holstein var de 3½ mill. den dråbe, der fik bægeret til at flyde over. Allerede i marts skrev han til Bojsen, at slettelsen af de militære bevillinger på den næste provisoriske finanslov måtte være en hovedbetingelse for videre forhandling³⁴. Han mente, at når højre ikke tog hensyn til de moderates forhandlingsvillighed, men rask væk fortsatte i den gamle skure, var forudsætningen for hans politik »bristet både nu og i fremtiden«.

Men med dette, det sidste befæstningsforslag forsvandt forsvarssagen ikke fra rigsdagen. For højre var det jo ikke nok, at befæstningen blev bygget; det var også nødvendigt at få mandskab til den, især betydelig flere artilleriofficerer, som kunne betjene bestykingen på forterne. Bahnson var kommet frem med sine ønsker i god tid. Allerede i sessionen 1884–85 – altså før venstre havde forestillet sig fæstningen rejst – fremlagdes forslag til forøgelse af artilleriets officerer. Det ville medføre en årlig stigning i hærens budget på lidt over ½ mill. kr.³⁵. Sagen blev den gang sluttet straks med en motiveret dagsorden³⁶. I de følgende år dukkede forslaget op i hver eneste session, men med lige dårligt resultat. Men derefter begynder den bojsenske forhandlingspolitik, og forslaget går en lysere tid i møde. I 1890–92 får sagen en 1. behandling på hele 50 spalter, og man vedtager en af Herman Trier affattet dagsorden, som de moderate sluttede sig til sammen med socialdemokraterne; dagsordenen lød:

Da folketinget formener, at der ikke med nytte kan forhandles om et organisatorisk lovforslag, der forudsætter Københavns befæstning, som regeringen har foretaget mod folketingets villie, og tillige forhøjer de faste årlige militære udgifter, går tinget over til næste punkt på dagsordenen³⁷.

I samlingen 1891–92 begyndte den virkelige forhandlingspolitik. Berg var død, Holstein havde trukket sig tilbage, og Hørups indflydelse var svækket. Bojsen havde derfor frie hænder til at gennemføre sin plan: »Kun ved en konsekvent gennemført reformpolitik kunne folketinget genvinde sin indflydelse og nå forfatningsagtige tilstande«³⁸.

34. Brevet aftrykt i Thaulow: J. B. S. Estrup p. 246.

35. Rdt. 84/85 till. C. sp. 597.

36. *ibid.* F. sp. 1907.

37. *ibid.* 90/91 sp. 320.

38. Neergaard p. 183.

For forligsbestræbelserne blev valget i april 1892 af umådelig betydning. Mellem højre og de moderate var der et stiltiende samarbejde således, at højre ikke opstillede kandidater i visse kredse, men lod sine stemmer gå på den moderate kandidat. Det var på denne måde, P. A. Alberti kunne besejre Viggo Hørup i Køgekredsen på trods af den ellers stærke hørupske tendens. Albertis valgkampagne var overvældende og enestående grovkornet. Herom vidner en til valget udgivet bog: »Hørups valgkreds år 1902«. Som agitation betragtet er den af en art, der ikke lader moderne kommunistisk agitation noget tilbage. Den skal indgyde læseren en sand socialistskræk ved at fremstille, hvordan socialdemokraterne ved et kup overtager magten i København 1902. Hærgende drager røde bander rundt i gaderne. En flok trænger også ind i Den sjællandske Bondestands Sparekasse, hvor P. A. Alberti dog ved sit uforlignelige mod stiller sig foran pengeskabet og derved forhindrer de rå bøller i at tømme det³⁹! Alberti havde en særlig grund til at gå i krig mod Hørup i Køge. Under kampen om formandspladsen i sparekassens bestyrelse i 1890 havde Hørup været Albertis farligste modstander.

Valget 1892 blev en afgjort sejr for de moderate og affødte en stærk bitterhed i oppositionen, der samtidig svækkedes betydeligt, da den sidste af de gamle, radikale førere, Hørup, forsvandt fra folketinget. For de moderate betød udfaldet af valget, at linien mod det store politiske forlig lå ganske klar. Også fra en anden side fik Bojsens parti støtte i forhandlingsbestræbelserne. Det var fra agrarbevægelsen, der i disse år voksede til at blive en sammenslutning med et meget stort medlemstal. Ved stiftelsen havde Hørup haft forbindelse med denne forening, men den slap ham meget hurtigt af hænde og blev trods Hørups bitre angreb på »sammensmelterpolitikken« et lydigt redskab i Bojsens hænder.

Samlingen 1892-93 så ud til at skulle slutte med forlig. Bojsen stillede som forligsbetingelse en revision af hans egen hærlov af 1880, og for at skabe grundlag for forhandling fremsatte ministeriet dette år et fuldkomment udkast til hærens ordning. Forslaget indebar en forøgelse af udgifterne på ca. 600.000 kr., idet bl. a. den ovenfor omtalte forøgelse af artilleriets mandskab var inkluderet. Straks ved første behandling erklærede Bojsen, at forudsætningen for, at han overhovedet

39. Hørups valgkreds 1902, social-politisk roman, 1892, oprindeligt trykt som føljeton i Kjøge Avis.

ville forhandle var, at forslaget blev bragt ned på et rimeligt niveau⁴⁰. I. C. Christensen anbefalede varmt at stemme for overgang til 2. behandling, idet han tilføjede, at under en grundlovstro regering »vil venstres krav selvfølgelig være nedsættelse – betydelige nedsættelser af de militære udgifter«⁴¹. Der blev nedsat et udvalg med stort højremoderat flertal som arbejdede på højtryk.

Det ville føre for vidt at opregne alle de faser, forhandlingerne gennemløb; de var umådelig indviklede og fulde af intriger. Men når man læser Bojsens egen beretning, som er både velskrevet og spændende, føler man, hvor stort et nervepres der har hvilet på det forhandlende venstres folk og særlig på Frede Bojsen – man forundres over, at han, der ellers var temmelig svagelig, ikke bukkede under for presset, men støt fortsatte, hvor mørkt det end så ud.

Allerede da de hemmelige underhandlinger begyndte i december 1892, var det klart, at forligets vanskeligste punkter var finansloven og hærloven. De forhandlende ville under ingen omstændigheder anerkende Bahnsons forøgede hærlov, men ønskede, hvad Neergaard kalder »nogen nedsættelse«. Samtidig var man ganske klar over allerede nu, at man ikke kom uden om bevillinger til fæstningens vedligeholdelse, og det var altså ikke dette punkt, der voldte brydninger senere. Ligeledes var Bojsen fra begyndelsen indstillet på, at man måtte give Bahnson den ønskede udvidelse af artilleriet, men han mente allerede tidligt, at man ved at indskrænke rammerne alligevel kunne spare $\frac{1}{2}$ million, idet det da særligt ville komme til at gå ud over kavalleriet. Som udgangspunkt havde de forhandlende stillet venstres hærlovsforslag af 1876⁴².

Udvalget havde indkaldt meget omfattende statistiske oplysninger. Bahnson tøvede imidlertid med at give disse, da han ikke stolede på de fleste af højres medlemmer i udvalget. Først efter en henvendelse fra justitsminister Nellemann gav Bahnson de ønskede dokumenter fra sig⁴³. Senere, da forligsforsøgene strandede, blev disse udgivet som »beretning« fra hærlovsudvalget af dets formand, Klaus Berntsen⁴⁴.

Bojsen udformede altså et forslag i hærudvalget med en nettobe-

40. Rdt. F. 92/93 sp. 1347.

41. *ibid.* sp. 1372.

42. Neergaard p. 275 f.

43. Bojsen p. 111.

44. Rdt. 92/93 till. B. sp. 2109 ff.

sparelse på $\frac{1}{2}$ mill. kr. årligt. Han forhandlede i fortrolighed om det med Lars Dinesen, der var ganske enig med ham i, at der måtte ske en reduktion og selv fremsatte et forslag, der ville spare ca. 200.000 kr.; men nu manglede man en militær sagkyndig til at tage sig af det rent tekniske. General Thomsen blev foreslået; men ham ville Bojsen ikke høre tale om, fordi han stod Bahnson for nær. I stedet fik man generalmajor Hedemann. I midten af marts 1893 begyndte forhandlingerne om hærloven mellem Hedemann og Bojsen. Men nogen fremgang havde forhandlingerne ikke trods talrige møder, fordi der i højre var så stærke brydninger mellem de ultraministerielle og de forhandlingsvenlige, så Hedemann ikke havde noget reelt forhandlingsgrundlag. Mandag den 20. marts viste resultatet af den indre splid i højre sig i et partimøde, fortæller Bojsen, Hedemann lod alt falde, og Lars Dinesen fornægtede sit eget forslag⁴⁵.

En af årsagerne til dette pludselige omslag i højre var forskellige rygter om, at det eventuelle forlig også skulle omfatte et minister-skifte. Dele af højre blev betænkelige herved. Desuden mente Bojsen, at general Thomsen stod bagved:

Efter min mening var den virkelige grund, at Thomsen, der var en snildere politiker end de andre, ikke for nogen pris ville lade sig sætte udenfor, og de andre havde ikke gjort sig fortrolige med alle stillingens konsekvenser; da det kom til stykket, turde de derfor ikke bryde med Thomsen, da denne havde Bahnson og Estrup i ryggen⁴⁶.

Når forliget glippede hævder Neergaard, at det ikke skyldtes hærlovsforhandlingernes sammenbrud, men at hele situationen i virkeligheden ikke var moden til forlig⁴⁷.

Indenfor de moderate stillede den 70-årige Sofus Høgsbro sig fjendtlig til forligsbestræbelserne. Allerede fra sommeren 1891 kan man mærke hans uvilje mod Bojsens politik⁴⁸. Gang på gang ønskede han at nedlægge sin post som partiformand, men hver gang fik Bojsen ham, omend med besvær, overtalt til at forblive. Høgsbro kunne ikke være med til »nu, efter årelang kamp mod ministeriet at slutte forlig med det og lade Københavns landbefæstning indgå som led i forsvarssy-

45. Bojsen p. 94.

46. *ibid.*

47. Neergaard p. 284 f.

48. Høgsbros breve II, p. 166, 8.8.91.

stemet«. Betegnende for de forhandlende er Neergaards kommentar til Høgsbros indstilling:

Men for mig stod det fast, at det afgørende nederlag var lidt i 1885-86, da det viste sig, at vi ingen effektive midler havde mod provisorismen⁴⁹.

For at forberede jordbunden for forliget er det tydeligt, at de moderate gør alt for at skyde det provisoriske fæstningsbyggeri i baggrunden og undervurdere dets betydning som skillelinie mellem regeringen og oppositionen. Tydeligst kom dette frem under finanslovens behandling i et replikskifte mellem den radikale jyde Jens Busk og den moderate Korsgaard, Morgenbladets redaktør⁵⁰. I øvrigt brugte Jens Busk under denne debat ordet »antimilitaristisk«, det er vistnok første gang, dette udtryk er blevet anvendt i Danmark i »officiel« tale⁵¹.

Da krigsministeren samme år hævdede, at han nu anså Københavns befæstning for fuldstændig og færdig, måtte det virke som en kold douche på venstremændene. Under 1. behandlingen af finansloven udtalte Bahnson i et svar til højremanden Otto Scavenius:

Jeg påstår, at den [Københavns befæstning] både er en fuldstændig fæstning og giver sig ud for at være det. For at en fæstning skal være fuldstændig, er der tre hovedbetingelser. Den skal kunne beskytte mod overfald... den skal kunne beskytte det objekt, der er befæstet mod bombardement, og den skal endelig kunne tvinge en fjende til at anvende regelmæssige angreb for at sætte sig i besiddelse af den... Alle disse betingelser opfylder Københavns befæstning fuldt ud. Jeg tør påstå, at hvis den ikke var en fuldstændig fæstning, så var der ikke ret mange af de par hundrede fæstninger, der er i Europa, som kan betegnes således. Der kan være stærkere fæstninger, det er en sag for sig, men en fuldstændigere fæstning tror jeg vanskeligt, man vil kunne påvise⁵².

Det var dette faktum, der i fremtiden kom til at spalte venstre i 3 dele: den moderate del, der havde mottoet: nu er fæstningen en

49. Neergaard p. 277.

50. Rdt. F. 92/93 sp. 2992 og 3060.

51. Det er iøvrigt mærkeligt så få steder ordet antimilitarisme har fået »borgerret«. Hverken Encyclopedia Britannica, det store Dictionnaire Larousse eller det tyske leksikon Meyer har det som opslagsord. Herhjemme er Hagerups leksikon det eneste, der har en fyldigere (omend mistydig) definition, skrevet af Poul Engelstoft.

52. Rdt. F. 92/93. sp. 218. Spørgsmål og svar mellem de to højremænd virker i høj grad forud arrangeret. For Bahnson var formålet utvivlsomt at demonstrere sin sejr over venstre, få fæstningen fra hånden og råbe »færdig«, inden forligsforhandlingerne begyndte. Jvf. Skrift og tale III, p. 378.

gang til stede – centrum af venstre, der mente, at afgørelsen burde stå hen – og den yderste radikale front (senere det radikale venstre), der sagde: riv den ned straks!

5. DET STORE FORLIG 1894

Ved det mislykkede forligsforsøg i samlingen 1892–93 havde Bojsen mistet ikke så lidt prestige. Der var derfor i højre en vis »Kjæphøjhed«, som Madsen Mygdal udtrykker det⁵³. I en grundlovstale, som grev Danneskjold-Samsøe holdt i Kongens Have den 5. juni 1893, kom højres sejrssikre holdning til udtryk:

Højre har udstrakt hånden til forlig på tre betingelser:

1. Kongens ret til frit at vælge sine ministre.
2. De provisoriske loves lovlighed og gyldighed må anerkendes.
3. Vi må fordr forsvarssagen gennemført, Københavns befæstning må anerkendes som en lovlig foranstaltning. Venstre skal just ikke rose fæstningen eller sige, at den er det kæreste, de ejer, men vi forlanger kun en bevilling til det artilleri og de ingeniører, der er nødvendige til at forsvare fæstningen.

På disse tre punkter kan højre ikke vige en tomme... Vi ønsker ikke at ydmyge venstre, kun at besejre dem, at bekæmpe deres vildfarelser⁵⁴.

Modet hos højre steg også, da Bojsen ved finanslovens 1. behandling ikke lagde skjul på, at dette år måtte forliget sluttes, idet han mente, at hvis chancen forpassedes denne gang, ville der gå mange år, førend den kom igen⁵⁵. Man troede derfor i højre uimodsagt at kunne forekrive betingelserne.

Forårets forhandlinger havde vist, at det springende punkt måtte blive overenskomsten om hærloven. Bojsen var fuldt indstillet på at tage fat igen, og i mellemtiden var der sket en udvikling i højre, der i høj grad kom til at befordre de videre forhandlinger. I stedet for at referere, er det meget bedre at gengive Bojsens egen beskrivelse af de videre begivenheder:

I det indre væddeløb i højre havde Thomsen sejret over Dinesen, da det lykkedes ham at vise, at der intet opnåedes ved at sætte ham udenfor. Alt var strandet på savnet af en militær autoritet, der kunne gennemføre

53. Madsen-Mygdal p. 141.

54. *ibid.*

55. Neergaard p. 301, jvf. N. J. Larsen p. 68.

en hærordning. Da slutningsmødet i højre imidlertid havde vist Thomsen, at det virkelig var alvor, at partiets flertal ville et forlig, havde han lovet bedring; og det var åbenbart nu hans faste beslutning at gøre sit yderste for at nå en løsning under sin ledelse. Det første skridt måtte være at genoptage forbindelsen med mig ... Det hed sig, at jeg skulle have nægtet at forhandle med ham, fordi han i 1880 havde »narret« mig. Jeg kender ophavsmanden til dette rygte, Dinesen, men det er noget, han selv har tænkt sig. ...

Thomsen benyttede »rygtet« til at skrive et overstrømmende brev, hvori han bad sig rensset for beskyldningen. Bojsen, der forstod meningen, svarede allerede den næste dag, den 25. april, at det var ham »kært straks at kunne berøve det omtalte rygte enhver grund«.

Det var mig imidlertid klart, at han benyttede denne røverhistorie som anledning til at knytte forbindelse, og jeg troede derfor at imødekomme hans ønske ved i mit svar at spørge, om han ikke kunne få lyst til at se til os engang på Møn.

Og ganske rigtig, da foråret var kommen, meldte han sin ankomst den 26. maj »en passant« til Klinten. Klintebesøget var dog så uvæsentligt, at han var ifærd med at opgive det på grund af hans svage fødder, og udførte kun turen, da jeg stillede min vogn til rådighed med leje for den syge fod, og lod ham beholde vognen derude. Han forstod nok, at jeg ikke ønskede, at han skulle opgive klinteturen, da det så ville vække dobbelt opmærksomhed, at han rejste herover bare for at besøge mig.

Det blev dog opsnuset alligevel, Dinesen vidste besked og lod Berntsen skrive til mig, at jeg skulle vogte mig for »ræven« – han gik kun Bahnsons ærinde. De tog dog tildels fejl, Thomsen ville nu spille højere spil, og han var alt for klog til ikke at se, at Bahnsons stilling var undergravet. Da jeg aldeles intet havde imod at se Thomsen som krigsminister, afholdt dette mig ingenlunde fra at samvirke med ham; men jeg holdt mig reserveret, indtil jeg kunne blive klarere over hans hensigt og magt⁵⁶.

Besøget forløb således i al hygge. Thomsen holdt foredrag for højskolens elever om »druknedes redning« og forærede skolen nogle plancher vedrørende dette emne. Politiken fik i øvrigt opsnuset dette og benyttede det til en uendelighed af vittigheder over emnets symbolske tilknytning til den politiske situation.

Thomsens besøg førte efter nogen forhandling til et resultat; men derfra og til forliget var en lang og tornefuld vej. I løbet af sommeren var den forligsstemning, som i marts havde præget højre, forduftet, og endvidere var Bahnson blevet stivet af af kongen og kronprinsen, der

56. Bojsen p. 101.

General C. A. F. Thomsen i civilt antræk.
Fotografi fra 1880'erne på Det kgl. Bibliotek.

ikke ønskede en reduktion, særlig ikke af rytteriet⁵⁷. Dertil kom jalousien mellem general Thomsen og Lars Dinesen, der standsede hærsagens fremme. Thomsen gjorde dog en visit hos Bojsen i oktober »hos fru« men fik dog indflettet »til herren«, at han var parat til videre forhandling. Men straks var Dinesen og general [daværende oberst] V. H. O. Madsen der med advarsler mod »ræven«. Bojsen trak sig derfor tilbage for at afvente, hvordan kappestriden Thomsen-Dinesen ville falde ud. I mellemtiden forsøgte han dog at forhandle med oberst N. P. Jensen, der stod i et modsætningsforhold til Bahnson; forsøget løb dog ud i sandet⁵⁸.

For at komme det forhandlingsvenlige højre og særlig general Thomsen på tværs greb krigsminister Bahnson til et ikke nyt middel: han nedsatte en militærkommission af »sagkyndige« til at undersøge sine planer, og kommissionen fandt dem naturligvis fortræffelige. Dermed var Thomsen foreløbig sat ud af spillet, og hærlovssagen gik endnu en gang i stå⁵⁹.

Hvad angik de to parters indstilling til Københavns befæstning, voldte denne side af sagen intet hovedbrud dette år. Et forslag til beslutning af begge ting, som Bojsen havde forfattet året forud, havde han forelagt forskellige højremænd, der gik ind for det, og der stod altså nu kun hærloven tilbage. Efter at denne sag havde ligget brak i nogle måneder, indtrådte der pludselig en vending, der førte til resultatet. Ideen til det nye arbejdsgrundlag kom fra den tidligere bjørnbaksk-sindede folketingsmand Leth-Esbensen, der nu stod P. A. Alberti nær og langt fra var i kridthuset hos Bojsen og Neergaard. Leth-Esbensens ide gik ud på at fravige den almindelige værnepligts princip for ad den vej at fremskaffe en nedgang i militærudgifterne; og det er mærkeligt, hvordan Bjørnbaks gamle idé nu pludselig slår an. Men det er betegnende for hele venstres holdning over for forsvarssagen i halvfemsernes begyndelse: man ledte med lys og lygte efter ideer til at komme bort fra det bestående system, som ikke kunne føre til de betydelige nedsættelser, man ønskede. Ikke een – fraset Bojsen selv – protesterer mod fravigelsen fra dette princip, der bliver redningsplanken for forliget. I den danske hær gik man ifølge hærloven af 1867 frem efter det system, at man fastlagde antallet, der skulle indkaldes til

57. Bojsen p. 103.

58. N. P. Jensen II, p. 141 f.

59. Neergaard p. 298.

de specielle våbenarter, og hvad der blev til rest, tilfaldt fodfolket. Da loven førtes ud i livet, regnede man den årlige tilgang til denne hærens hovedafdeling til ca. 4.800 mand. I løbet af firserne, hvor befolkningstilvæksten var størst, var man trods forøgede kassationer fra 4.800 mand kommet op på en årlig indkaldelse af 6.900. Dette var utvivlsomt stærkt medvirkende til, at hærudgifterne steg, en stigning, som altså delvis var en følge af venstres eget program.

Af de følgende afgørende forhandlinger om hærloven i februar 1894 giver Bojsen en detaljeret beskrivelse. Da det er første gang, at disse erindringer delvis offentliggøres, og da Bojsen har skrevet beretningen kort tid efter på grundlag af breve og sine dagbøger, fortjener skildringen at citeres i sin helhed:

Estrups fiasko i slutningen af januar havde endelig skabt en strømændring i stemningen. Han stod ikke længere som den udgrundelige og uovervindelige sfinx. Nu gjaldt det om at benytte den gunstige vind og tage fat på arbejdet.

Det politiske hovedpunkt var fremdeles hærsagen, på denne sag blev der nu taget fat for alvor. Af Dinesens og Madsens beretninger vidste jeg, at Bahnson ikke mere havde overtaget. Landstinget havde nedsat et militært udvalg angående en ubetydelig sag [Fredericia's fæstnings nedlæggelse], men dette udvalg var i virkeligheden bestemt til at træde i forhandling med os om hovedsagen. Allerede 12. januar havde udvalget haft en konference med Bahnson, der herefter meget mistrøstigt havde ytret, at han ville blive svigtet af højre o. s. v. Selv Dinesen mente, at Bahnson hermed også sigtede til Thomsen, der nu opererede for egen regning.

Imidlertid advarede Dinesen mig mod Thomsens planer om indskrænkning af den almindelige værnepligt. [Jeg besøgte D. et par gange på hospitalet, og trods forbudet kunne han ikke lade være at tale lidt om politik]. Han fortalte da, at Thomsen, støttet af grev Frijs, og opmuntret af Leth-Esbensen, ville skaffe besparelsen på værnepligtens bekostning, hvad Dinesen ville modsætte sig, og som heller ikke tiltalte mig. Ganske rigtig kom Leth-Esbensen til mig en dag sidst i januar og fortalte, at han af samtaler med Thomsen og Barner vidste, at der i højre var tilbøjelighed til at gå den nævnte vej, og dersom man kunne opnå en fixering af rekrutantallet i fremtiden, ville han og »Bjørnbakkerne« ikke være bange for at acceptere de nuværende udgifter og fæstningen. Jeg svarede, at det ikke var heldigt at gøre uligheden i værnepligten endnu større, og at mine bestræbelser netop gik ud på en mere ligelig lempelse af denne byrde, og advarede ham for øvrigt imod at åbne plads for dobbelte forhandlinger, der svækkede vor stilling. Jeg fik ligeledes Claussen og Ravn til at formane ham i samme retning, idet jeg tilføjede, at det ialfald først måtte prøves, om man ikke kunne komme frem ad en bedre vej.

Imidlertid skaden var allerede sket. Thomsen følte nu meget godt, at han havde to strenge at spille på, og dette mærkedes snart. T., der allerede i foråret var beredt til en reduktion navnlig af det kostbare rytteri, havde foreløbig taget mit gennemgribende forslag til forhandlingsgrundlag og forelagt det for et møde af Moltke, Frijs, Steffensen, Berntsen og mig, hvor man ikke var villig til at benytte grundlaget, medens Berntsen stærkt hævdede den almindelige værnepligt – Thomsen slog nu pludseligt om og udførte en meget snild diplomatisk manøvre, hvori snildheden var større end åbenheden. Han vidste, at der skulle meget til for at overvinde min uvilje mod at røre ved værnepligten, altså måtte der fra begyndelsen bydes højt.

Han bad mig til middag hos sig fastelavnsmandag den 5. februar, og vi sad så og drøftede hærloven til kl. 10 om aftenen. Han forklarede, at kongen og kronprinsen modsatte sig enhver indskrænkning af kadrerne, navnlig af rytteriet. Det er vel sandsynligt nok, at de kongelige ikke syntes om en sådan reduktion, men det vidste T. allerede om foråret, og det ville næppe være nogen uovervindelig hindring. Den virkelige grund var sikkerlig, at han af L. Esbensen var varskoet om, at en reduktion ikke var nødvendig, når man kunne komme frem ad den anden vej, der altid har tiltalt de gammel-militære mere. Han forklarede da videre, at han ville gå med til at nedsætte rekrutantallet for fodfolket til 4.200 mand og derved indvinde en besparelse af en $\frac{1}{2}$ mill. kr. og 600.000 tjenest dage. Jeg blev unægtelig overrasket ved et så radikalt forslag og svarede, at skønt jeg selv i princippet var imod at betræde denne vej, og forbeholdt min stilling personlig, ville jeg ikke benægte, at venstre ville tage imod det, og jeg ville forholde mig refererende.

Han lod snildelig som om han var meget nedslået over min holdning, han ville af sorg ikke få søvn den nat o. s. v. Vi aftalte at fortsætte samtalen den følgende lørdag atter hos ham, da der fremdeles var hospital hos mig. Næste dag forsøgte jeg ved en samtale med Steffensen at få rede på meningen med Thomsens forslag, men fik kun at vide, at han kendte det og mente, at landstingsflertallet gik med T., selv imod modstand fra militær side. Jeg måtte altså tro, at forslaget virkelig var alvorligt ment, og meddelte det da til Berntsen, hvem jeg opfordrede til at følge med til den fortsatte forhandling næste lørdag. Berntsen var ligesom jeg ikke tiltalt af tanken, men mente, at vi måtte frem ad den ene eller den anden vej. De mellemliggende dage benyttede jeg til at redigere mine planer således, at eventuelt også Thomsens vej kunne benyttes.

Om lørdagen begyndte T. atter med, at han dagen forinden havde været til middag hos kronprinsen, der atter havde udtalt sig imod enhver reduktion af hærens kadrer. Men heller ikke hans forslag fra sidst kunne han nu fastholde. Rekrutstyrken til fodfolket skulle være 4.800 [det tal, hvorpå de hidtidige budgetter er byggede] og resten, ca. 2.000 skulle have en uddannelse i 2 måneder, således som en tidligere krigsminister [Kauffmann] engang havde foreslået, men folketinget havde forkastet. Han påregnede herved en regnskabsbesparelse af kr. 300.000 og 500.000 tjenest dage – en beregning, der

var ganske uholdbar, som det siden viste sig. Var hans tilbagetog begrundet i mellemliggende militære indvendinger [kronprinsens?], eller var det første tilbud gjort på skrømt for at lokke os ind på dette spor? Jeg er nærmest tilbøjelig til at tro det sidste, skønt det forudsætter, at Steffensen var indviet deri.

Jeg blev naturligvis meget bitter over denne vending og svarede kategorisk nej til hans nye forslag, som jeg dog tilbød at forelægge for partiet, hvad han dog ikke ønskede; han ville hellere tale derom med nogle enkeltvis [L. Esbensen]. Vi kom i en heftig disput, der dog endte med, at T. antydede, at han kunne lade 2 måneders uddannelse falde. I samtalens løb var det blevet berørt, at en ordning forudsatte ministeriets afgang, hvad T. også mente, men derom måtte jeg selv tale med Estrup. På hjemvejen mente Berntsen, at jeg havde været for stiv og heftig; vi var enige om at fortsætte forhandlingen efter samråd med partiet.

I de følgende dage drøftedes da sagen med bestyrelsen og partiet, som antog grundlaget: 4.800 uden 2 måneders mændene, men holdt spørgsmålet om yderligere reduktion af afdelingernes antal åbent indtil eventuel afgørelse sammen med hele konflikten. Dette svar meddelte jeg derefter Thomsen, som på grundlag heraf skulle lade udarbejde et budget, hvis udgifter holdt sig indenfor de nu budgetterede, medens besparelsen skulle fremkomme på det virkelige regnskab; vi gennemgik derefter alle detaljer, omtrent således som loven siden blev. Det politiske moment var forbeholdt, medens vi ellers syntes at være enige.

Efter T. imidlertid havde konfereret med landstingsmændene, kom han [20. februar] til mig og sagde: »Ja, nu skal jeg prøve at redigere Deres tanker om hærloven«. Mine tanker – hvad vil det sige? svarede jeg. Han søgte da at snakke sig fra aftalen forleden. »Nej, hør nu hr. general, lad os nu sætte os ned og blive klar på forholdet«. Jeg udviklede da for ham alt, hvad vi sidst var bleven enige om, og det kom da frem, at han ikke mente at kunne holde sig indenfor det hidtidige budget og gjorde forskellige udflugter. Vi disputerede en del om »mine«, »hans« og »vore« tanker; han ville nu give det udseende af, at det hele var vort forslag. Imidlertid skulle han nu få arbejdet gjort – han havde en regnskabsdygtig intendant til rådighed – og den 23. skulle jeg atter komme til ham.

T. gjorde nu sit andet kunststykke, som dog ikke lykkedes som det første. Da jeg kom til ham, havde han forslaget redigeret med beregninger, der nogenlunde svarede til mine fordringer, skønt han nu havde forøget rekrutantallet til 5.300 og desuden havde 700 til 2 måneders tjeneste. Da jeg påviste disse umulige resultater, ytrede han, at jeg kunne jo opstille beregningen således som jeg selv ville, han skulle ikke modsige min fremstilling. Herved blev jeg først for alvor mistænksom, tog forbehold over for det hele, og vi skiltes meget trist overfor udsigterne. I en søvnløs nat spekulerede jeg over sammenhængen og fandt ud af, at fejlen måtte ligge i, at Th. regnede med resultaterne af udskrivningen, medens der faktisk møder langt færre ved afdelingerne. Jeg stod op om natten og efterså de oplysninger jeg

havde, gik tidligt næste morgen i rigsdagen og undersøgte sagen. Ganske rigtig, Th.'s nye forslag regnede omtrent med den rekrutstyrke, der faktisk var mødt i disse år, og vi skulle have nøjedes med illusionen om en besparelse af 1-2.000 mand. Skulle Th. virkelig have kunnet være ukendt med dette forhold? Jeg benyttede formiddagen til at foretage en omhyggelig beregning af alle årgange, hvormange der var udskrevne og hvormange der var mødt. Derefter viste jeg Th. resultatet.

Tableau. – Han forsikrede om sin uvidenhed; men bar sig ellers ad som en skoledreng, der var greben i en usandhed. Det var ham åbenbart om at gøre at udslette virkningen af denne episode. Han ville nu føje sig i alt, gå ned til 4.800 mand og holde udgiften indenfor budgettet. »Det skulle være mærkeligt, om jeg ikke kunne finde sådanne besparelser«. Hertil fik han så et par dage. Dette træk har jeg kun fortalt til Kl. Berntsen med strengt pålæg om ikke at lade det komme videre; vi kunne jo ikke kaste Th. overbord, men det var nu mere end nogensinde fornødent at have et øje på hver finger. Historien illustrerer unægtelig rygtet fra 1880, at Thomsen havde snydt mig; skulle han mon selv have rost sig af en sådan bedrift⁶⁰?

Med den Bojsen-Thomsenske overenskomst havde man forladt den almindelige værnepligt. Fra 1870 havde opretholdelse af denne værnepligt i sin fulde udstrækning været en af venstres hovedprogrampunkter. Både Berg og Bojsen havde hævdet dette princip stærkt og deri fundet tilslutning i hele partiet. Da krigsminister Kauffmann i forslaget 1879 havde forsøgt at slække på princippet, havde det fundet så stærk modstand i folketinget, at han ikke forsøgte yderligere i den retning.

Da man var kommet overens om hærlovsspørgsmålet, erklærede Bojsen, at han kun gik ind på den trufne aftale, hvis ministerspørgsmålet samtidig blev løst. Alt i alt var tillægget til hærloven en indrømmelse fra Bojsen, idet det rummede udvidelse af fæstningsartilleriet. Den besparelse, der var nået ved fravigelse fra værnepligten, havde højres medlemmer ikke det mindste imod, idet der dermed kom orden i rammerne. For dem var det ikke det vigtigste at have en stor hær – uddannelsen og udrustningen var for dem det afgørende.

Efterhånden som Bojsen begravedes i de hemmelige forhandlinger og opdagede, at sagen gik i baglås, hver gang han nævnede et ord om ministerskifte, trak han sig tilbage og ønskede at lade dette spørgsmål stå hen, til de øvrige ting var ordnet. Men i hans parti var der afgjort stemning for at føre ministerskiftet frem på linie med de andre

sager, og dette måtte Bojsen med sorg gå ind på. Han havde for så vidt fået sin vilie, som spørgsmålet havde fået lov til at hvile indtil nu i begyndelsen af marts, da hærloven var i orden. Den 10. marts havde Bojsen en samtale med Estrup, der virkede meget afvisende. Han troede nemlig – eller lod måske snarere som om han troede – at Bojsen ønskede at blive optaget i ministeriet som garant for forligets overholdelse. Lidt senere prøvede delegationen fra det forhandlende højre og venstre en ny taktik. Den lod Bojsen sende Estrup et brev, hvori forligsbetingelserne blev gentaget, ministerskiftet antydet, og man håbede, at Estrup ved ikke at besvare det dermed ville give en indirekte bekræftelse. Han svarede imidlertid, og det et nej med eftertryk⁶¹.

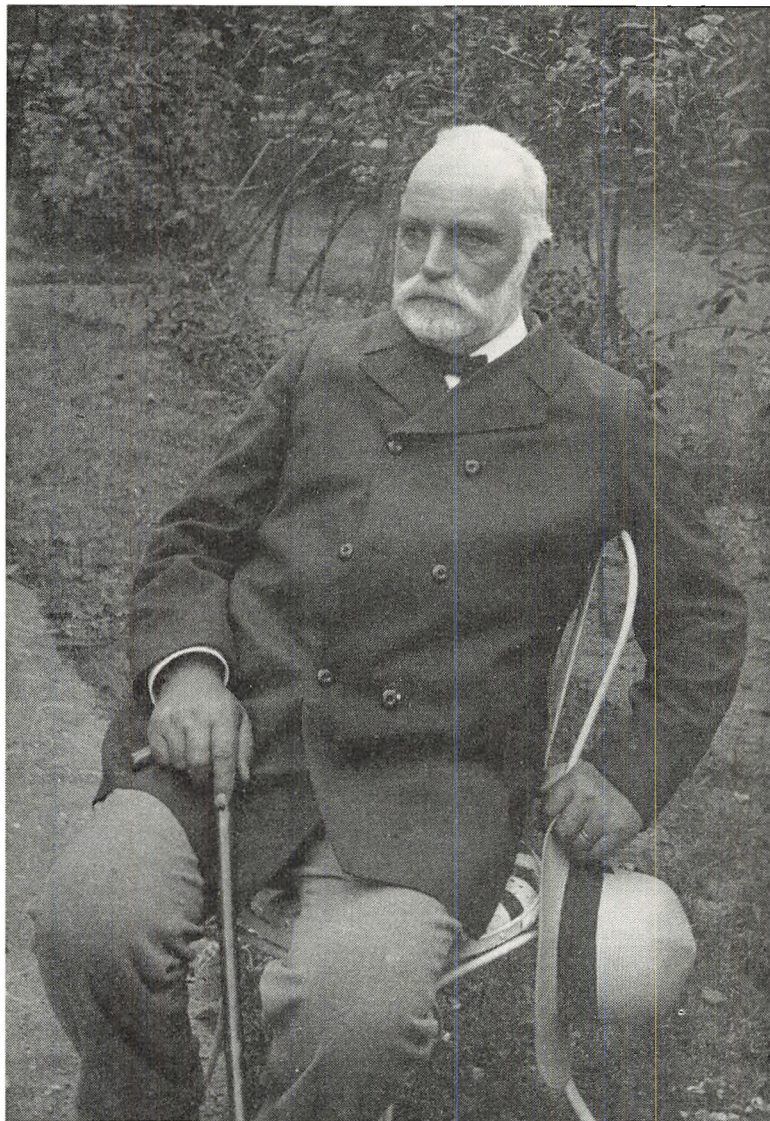
Nu var udsigterne atter blevet dårlige. Det forhandlende venstre, undtagen Bojsen selv, Rasmus Claussen og nogle få andre, så Estrups afgang som hovedbetingelsen for et forlig, og Estrup, der var den eneste, man kunne forhandle med i det spørgsmål, stod helt afvisende. Tilmed kom en ny vending i sagen, der, som Neergaard skriver, »var således, at man fra visse sider hos os var stemt for at slå spillet overende og lægge kortene på bordet over for offentligheden«.

Det Bojsen-Thomsen'ske hærtillæg var kommet til 1. behandling i landstinget. Her havde man nedsat et hærudvalg, der bestod af dette tings finansudvalg. Vendingen bestod i, at man i dette udvalg forandrede det hærforslag, som Bojsen og Thomsen med så stor umage var kommet overens om. Man ændrede det til, at det overskydende mandskab [d. v. s. $6.900 \div 4.800 = 2.100$ mand] i stedet for ingen nu skulle have to måneders uddannelse. Neergaard erklærer, at han aldrig har kunnet forstå, hvorfor udvalget gjorde dette. Men efter hans betretning kunne det godt antages, at hele højre var ved at trække sig tilbage efter Estrups afvisende holdning, ja, måske på hans ordre brød broerne af.

Finansloven og dermed forliget skulle være færdig den 1. april kl. 12. Man var nu nået til den 27. marts og skulle begynde næsten forfra. Fra det forhandlende højre sendtes en deputation til Estrup for at formå ham til at afgive et løfte om demission, og forandringen i Bojsens hærlovstillæg glattedes ud ved en behændig tale af det forhandlende venstres ordfører i landstinget, Thomas Nielsen. I første omgang havde deputationen intet held med sig, og det så sort ud. Grev Frijs opfor-

61. Neergaard p. 307.

Frede Bojsen som ældre.

Fotografiet er taget på Rodkilde cirka 1907.

drede endog til, at de moderate og højre skulle slutte sig sammen i eet parti, da det ville give Estrup anledning til at gå, når der var et enigt flertal i både folke- og landsting. Man var på det tidspunkt helt indstillet på, at nu måtte det briste eller bære. I allersidste øjeblik fik man Estrup til at binde sig til en erklæring, hvori han i meget vage vendinger udtrykte håb om, at han ville finde »udsigt til at befries fra sin stillings besvær«. Dernæst ordnede man i største hast hovedtrækkene af finansloven og hærloven, og rigsdagsbeslutningen blev gennemgået omhyggeligt af N. J. Larsen og justitsminister Nellesmann. Men dermed var forliget ikke i orden. Det mest spændende – om resten af det forhandlende venstre ville give sin tilslutning – skulle nu afgøres. Den 29. marts om aftenen samledes hele det forhandlende venstre for at få forelagt forligsbetingelserne. For Bojsen må dette møde have været enerverende. Hvis partiet var gået ham imod, var hans livsværk som politiker dermed sunket i grus. Som ventet var, gik Høgsbro imod; men ganske uventet var det, at Alberti i en tale også faldt fra, hvilket gjorde stemningen endnu mere trykkende. Afgørelsen kom dog først næste morgen, og udfaldet af afstemningen var frygteligt for Bojsen. Af de 38 moderate folketingsmænd stemte 22 ja, medens 16 gik mod forliget. Bojsen havde regnet med mindst 30 stemmer på sin side, og det var kun med besvær, at hans nærmeste bevægede ham til at gøre 25 stemmer til minimum for forligets gennemførelse. I hast fremskaffedes 3 folketingsmænd, der erklærede sig villige til at skifte mening, hele finansloven blev gennemgået af fællesudvalgets ordfører, og kort før tolv nat var betænkningen uddelt⁶².

Søndag den 1. april vedtoges forliget i begge rigsdagens ting. Med hensyn til forsvarssagen gik det ud på følgende:

På *finansloven* havde der været en forskel mellem tingene på 3 mill. kr., der næsten udelukkende lå på de militære konti. I den ekspressive gennemgang den 31. marts om aftenen af de militære uenighedspunkter mellem Bojsen og højres ordfører, slog højre af på bevillinger til i alt 2.300.000 kr., medens Bojsen anerkendte de resterende 700.000.

Hærloven havde man ikke nået at få igennem rigsdagen før forliget, fordi landstinget, som før omtalt, havde ændret den i »forkert« retning, og i denne form gik den fra landstinget over i folketinget. Her kom den imidlertid for den 2. april, blev ændret til det aftalte

62. Neergård p. 313–15.

indhold og gennemgik i de følgende dage alle rigsdagens behandlings-trin rent pro forma, uden at nogen tog virkelig kraftigt til genmæle. Med alle de ukyndige faddere og al den tingen og handlen omkring hærlovens vugge kunne man vente, at den fik et præg af hastværksarbejde, og oberst N. P. Jensen erklærer da også, at der aldrig herhjemme er blevet vedtaget et så skødesløst og mangelfuldt udarbejdet lovforslag som dette⁶³. Hovedpunkterne var den allerede nævnte nedsættelse i indkaldelserne. Foruden de faste 4.800 indkaldte skulle kun 500 mand indkaldes som erstatningsmandskab, der fik 2 måneders uddannelse; resten, d. v. s. 1.600 mand slap helt for militærtjeneste. Desuden nedsattes tjenestetiden til 8 måneder mod før mellem 9 og 11. I bemærkningerne understreges det, at den ny hærlov vil spare 250.000 kr. årligt og befolkningen befries for 400.000 tjenestedage⁶⁴. Den linie, som venstre havde lagt i programmet af 1872, var dermed blevet brudt. Ganske vist var kravet om en nedsættelse af udgifterne nu sket fyldest, men den var ikke stor, og det var først, efter at udgifterne i tidens løb var steget fra ca. 8 til næsten 12 millioner kr. [foruden alt på § 26]. For Bojsen og de i hans parti, der havde været med i ældre tid, må det have været bittert at se det gamle venstres princip om almindelig værnepligt brudt. Men flertallet af partiet bestod nu af unge, der gik frem efter nye principper, og for hvem venstres gamle programmer var arkivalier.

Den provisoriske fæstnings anerkendelse havde været en af højres hovedbetingelser, og som før omtalt var det forhandlende venstre også indstillet på at resignere over for dette punkt; i rigsdagsbeslutningens punkt 3 hed det dog:

Hvert af rigsdagens ting forbeholder sig sin stilling til og folketinget sin ret til at gøre ansvar gældende med hensyn til spørgsmålet om befæstningsanlæggene om København – et forbehold, der overhovedet gælder alle de ad provisorisk vej truffne foranstaltninger – og eventuelle bevillinger, der står i forbindelse med de nævnte anlæg, er derfor kun at betragte som udtryk for, at disse anlæg nu én gang er til stede⁶⁵.

63. N. P. Jensen II, p. 145, jvf. generalmajor L. C. F. Lützens udtalelse i selvbiografien i Troels Fink: Spillet om dansk udenrigspolitik 1905–09, Århus, 1959, p. 185–86.

64. Rdt. 93/94 till. A. sp. 3454.

65. *ibid.* sp. 3457.

De sidste ord om, at befæstningen nu engang er til stede, kunne stå som motto for de moderates fremtidige forsvarsindstilling. Det betød reelt, at de gik ind for befæstningen som led i Danmarks forsvar, selv om de formelt erklærede den måde, den var rejst på, for forkastelig. Beslutningens ord om folketingets ret til at gøre ansvar gældende måtte virke ganske illusorisk, idet en retssag mod regeringen måtte ske ved rigsretten, og dens medlemmer var endnu overvejende højreorienterede. De moderate, og særlig Høgsbro, havde rejst krav om en ændring af rigsretten som en forligsbetingelse, men Bojsen havde ikke søgt den gennemført. En rigsretsanklage mod Estrup og Bahnson ville derfor givet være gået venstre imod.

De moderate anerkendte i realiteten fæstningen på to måder. Først og fremmest rummede hærloven det gamle forslag om udvidelse af artilleriet. Fæstningsartilleriet øgedes derved med seks kompagnier og ingeniørkorpset med et. Men desuden optoges på finanslovens § 26 50.000 kroner til vedligeholdelse af landbefæstningen og 30.000 til Middelgrundsfortet.

På statsregnskabet for 1893-94 fandt man senere en post, der ikke havde hjemmel i nogen bevilling⁶⁶. Det drejede sig om ialt 2.573.927 kr., der var brugt til befæstningsanlæg. Det var de sidste rester af de provisoriske penge, der herved blev brugt; ifølge Madsen Mygdal blev der bygget på Middelgrundsfortet længe efter den 1. april 1894⁶⁷.

Erklæringen om *Danmarks neutralitet* var det tredje punkt i forliget, der angik forsvaret. I rigsdagsbeslutningens punkt 4 stod følgende:

Idet rigsdagen udtaler, at forsvarsvæsenets ordning kun sker med det mål for øje at værgе os mod angreb og at værne om vor neutralitet under sammenstød mellem andre magter, opfordres regeringen til ved gunstig lejlighed at søge denne vor neutralitet almindelig anerkendt og respekteret⁶⁸.

Niels Neergaard fortæller om dette punkt, der var blevet til allerede i foråret 1893:

Punktet om neutraliteten havde sin oprindelse fra en samtale, Bojsen havde haft med udenrigsminister Reedtz-Thott om en udtalelse af rigskansler Caprivi i den tyske rigsdag, hvori han havde antydnet tvivl om Danmarks neutralitet under en eventuel europæisk krig. Reedtz-Thott havde under denne

66. Rdt. 93/94 till. C. sp. 1064.

67. Madsen-Mygdal p. 152 f.

68. Rdt. 93/94 till. A. sp. 3457.

samtale ikke stillet sig afvisende over for en udtalelse af Bojsen om, at det mulig ville være rigtigt at fremkalde en rigsdagserklæring om, at man ønskede at iagttage absolut neutralitet under kommende europæiske forviklinger⁶⁹.

Estrup delte imidlertid ikke sin egen udenrigsministers mening, som det fremgår af en samtale, Frede Bojsen havde med ham sidst i marts 1893. Han udtalte sig her om fæstningens nødvendighed over for de truende forhold i Europa. Han ville ingen eventyrpolitik, sagde han, og fæstningen var ingeniunde møntet på Tyskland. Der fandtes imidlertid stater, som han ikke troede over en dørtærskel, og han nævnte særlig England. Neutralitet gælder til Wandsbæk, sagde han; trods en sådan erklæring ville vi blive tvungen ind og kun få krigens ulykker uden dens mulige fordele⁷⁰.

Den udenrigspolitiske situation var ret spændt i begyndelsen af halvfemserne. I 1891 afsluttedes den fransk-russiske traktat, der 1893 udvidedes til også at omfatte militære aftaler. Det tidligere gode forhold mellem Tyskland og Rusland under Bismarck ophørte, og det fransk-tyske forhold forværredes som følge af Boulanger-affæren, Tripelalliancens fornyelse og Wilhelm II's tronbestigelse. Dette var den reelle baggrund for rigsdagsbeslutningen; men for Bojsen var det også en manifestation af, at neutralitetspolitikken skulle være den fremtidige. Med dette punkt mente han også at kunne tilfredsstille oppositionen, som i programmet af 1889 havde proklameret denne politik, og i det hele taget var det egnet til at tvinge forsvarssagen bort fra det politiske plan og ind på neutral grund.

For oppositionen var der intet at gøre mod forliget. Ganske vist var det kun et lille flertal, der stemte for det, men der var ingen muligheder for at røve stemmer fra den side. Der var jo allerede faldet 15 fra, og oppositionen talte således ialt 44 medlemmer. Forligsmodstanderne var spaltet i fire fløje. Bergianerne talte 15, de frafaldne moderate andre 15; Hørups gruppe var skrumpet ind til 7, og de af hans gruppe, der var trådt ud i begyndelsen af halvfemserne, dannede majoriteten af de 7 løsgængere. Men for disse medlemmer var der nok at kritisere ved forligsbetingelserne. Det, som vakte den største forargelse og bragte de moderate til fortvivelse var, at Estrup tøvede med at gå af. Moltke og Steffensen fra højre havde fået Estrup til at give et halvt løfte om

69. Neergaard p. 279.

70. Bojsen p. 95.

at gå, og de ledende fra det forhandlende venstre og højre havde i stilhed lovet hinanden at nedlægge deres mandater, hvis demissionen ikke skete inden næste rigsdagssamling ⁷¹.

Høgsbro fortæller halvandet år efter forliget et træk, der viser, hvor svagt et tilsagn Estrup i virkeligheden havde givet:

Det var Moltke og Steffensen, som havde bragt Estrup til imod sit ønske at love, at han ville gå af, men han havde tilføjet, at det kunne være længe, inden han fandt forholdene skikkede dertil, og det havde Steffensen ikke meddelt Bojsen. Da det blev Estrup klart, at det ikke var sket, og at Bojsen og de moderate derfor følte sig skuffede, besluttede Estrup sig til at gå ⁷².

En del af de 15 fra de forhandlende faldt fra på grund af dette meget svage punkt; en anden del af de frafaldne, og da først og fremmest Alberti, forlod Bojsens parti ligesom rotterne forlader den synkende skude. De så klart, at de moderate efter forliget ville blive som en lus mellem to negle. Men for mange, og særlig for Hørup var anerkendelsen af fæstningen det værste, der var sket. I en tale i sin gamle valgkreds, hvor han erklærede ikke at ville lade sig genopstille nu, da forliget var sluttet, udtalte han:

Der er i det, der er sket på rigsdagen, ting, som hverken kan ændres eller gøres om, som skæbnesvangert og uigenkaldeligt for bestandig vil ligge som en uafrystelig mare på vort land og vor politik. Det er godkendelsen af de provisoriske foranstaltninger, særlig fæstningen. Rigsdagen har ved en række bevillinger overtaget fæstningens vedligeholdelse, og lovgivningsmagten har omdannet vort hærvesen efter fæstningens tarv. Derefter står fæstningen ikke anderledes, end om den fra begyndelsen af var opført på lovlig måde med rigsdagens samtykke. Sikkert vil den også i fremtiden blive et tvistens æble ⁷³.

Nu, 65 år efter, må man vist erkende, at forliget var en sejr for højre og særlig for Estrup – og sejren virker endnu større, når man ser på ministeriets økonomiske og politiske stilling omkring 1894. Den motivering, som inden for højres rækker havde retfærdiggjort provisoriet, var officielt ikke at slå venstre af marken, men derimod nødvendigheden af at føre Københavns befæstning igennem. Som før nævnt erklærede krigsminister Bahnson i 1893 fæstningen for fuldført

71. Neergaard p. 309.

72. Høgsbros breve II, p. 206-07, 11.10.95.

73. Skrift og tale III, p. 103.

– en udtalelse, der ganske vist blev modsagt kort efter af »Avisen«⁷⁴. Men når Bahnson offentligt erklærede værket for fuldført, var der jo ikke megen chance, selv for de ivrigste højremænd, for at komme videre – grundlaget for provisorierne var på en vis måde gledet bort under partiet. I en artikel i Tilskueren udtrykte Vilhelm Lassen tanken således:

Denne ny ånd skal betegnes ved en tiltagende lede ved det provisoriske styre. Det er nu rigtigt, at en sådan ånd har været ved at arbejde sig op i højre lige siden januarvalgene 1890, og at den navnlig var i tiltagende, da man nærmede sig fuldendelsen af Københavns befæstning. Provisoriet havde da intet ærind mere. Den ekstraordinære magt bæres let, så længe noget ekstraordinært stort udrettes med den. Så er der begejstring og fart til et helt diktatur. Men når det store er forbi, må den ekstraordinære magt væk, ellers knuser den sin indehaver⁷⁵.

Af denne grund kan man vel antage, at partiet højre ikke havde holdt sammen mange år – ja, måske kun måneder – efter april 1894.

Men der er endnu en grund, som under alle omstændigheder må have tvunget højre til forlig: det var den økonomiske side af sagen. En gennemgang af budgettet fra dengang har vist, hvor svagt statsfinanserne stod. Endnu i 1885–86 havde der været overskud på finansloven – endda hele 3,7 millioner kr. Den 31. marts 1886 stod Estrup og Bahnson med en kassebeholdning på ikke mindre end 60,5 millioner – en for den tid betydelig sum, der var blevet samlet i visnepolitikens år. Det ris, venstre med så megen møje havde sanket, blev brugt til dets egen bag! Men fra 1886–87 var der underskud på finansloven hvert år. Det begyndte med 3,4 mill. kr. og nåede 1890–91 helt op på 9,3 mill. Resultatet var, at regeringen den 31. marts 1894 stod tilbage med kun 11,2 mill. kr. Man har nærmere undersøgt likviditeten af denne kassebeholdning, der for en stor del bestod af aktier og obligationer og er derved kommet til det resultat, at der i realiteten kun stod højst 3 millioner til finansministerens disposition. Af reservefonden, der konstant stod på ca. 17 mill., turde man ikke tage, ikke mindst fordi den bestod af værdipapirer, hvis realisation kunne få farlige følger for pengemarkedet. Statens udgifter kunne ikke bringes ned, da landbrugskrisen i halvfemserne lagde beslag på store summer, og den nylig vedtagne alderdomsunderstøttelse og hjælp til sygekasser, gav nye, store udgifter.

74. Haugner p. 159.

75. Tilskueren 1894, p. 471. Læg mærke til den hørupske stil.

Indtægterne var der heller ikke mulighed for at forøge, da skatterne var faste [det var endnu udelukkende bygnings- og jordafgifter] og nye skatter kunne umuligt ventes gennemført med folketingets billige⁷⁶. Det var derfor med fuld berettigelse, at Jens Busk i 1893 udtalte:

[Militærvæsenet] vil blive højres akilleshæl. Så længe der var penge i kassen, kunne de øse ud til gendarmer, provisoriske politibetjente og fæstninger; men når kassen er tom, kommer det til at gå i en anden dur⁷⁷.

Det er meget nærliggende efter det ovenstående at antage, at venstre kunne have fået betydelig bedre forligsvilkår, hvis det havde ventet bare et år, ladet kassen tømme sig af sig selv og derved så at sige sultet ministeriet ud. Var »operation tøm statskassen« forsat endnu et år, havde man bragt højre på glatis.

Men sagerne måtte gå deres gang. Forhandlingspolitikken, der førte til forliget, var begyndt allerede 1890, og dette spring fra den høje vippe kunne ikke standses midt i luften.

76. Bramsnæs p. 162-64.

77. Rdt. F. 92/93 sp. 2993.

VI.

MELLEM FORLIGET OG SYSTEMSKIFTET

Ser man det 19. århundredes danmarkshistorie som et drama, der ruller hen over scenen, er man ikke i tvivl om, hvor der er tæppefald og scenskifte. 1814, 1848, 1864 og 1894 betegner hver for sig virkningsfulde slutningsscener på akter med hver sin stigende dramatiske effekt. Man har tidligere haft tendens til i for høj grad at betragte hver akt som et afsluttet hele; men i de sidste årtier har man hævdet kontinuiteten i historien og prøvet at vise, hvordan de dramatiske slutningsoptrin kun var overfladen på en i virkeligheden jævnt henglidende handling. Tilskuerne har tendens til at se for meget på de nye dekorationer og dragter, når tæppet igen går op.

Ikke desto mindre er det slående, hvor gennemgribende scenskiftet var i den akt, der begyndte i 1894, en forandring, der ikke alene gjorde sig gældende blandt skuespillerne på rigsdagen, men har sin rod i ændringer af publikums sammensætning, med andre ord i hele den sociale struktur. Naturligvis fandt disse ændringer ikke sted den 31. marts 1894. De foregik gradvis – men det store forlig står som symbolet på den nye tid. Ændringen i den sociale og dermed den politiske struktur må for det første ses som resultat af industrialismens virkelige gennembrud og den dermed følgende vandring fra land til by. I hælene på det voksende byproletariat fulgte socialismen, en bevægelse, der tog stærk fart i halvfemserne; alene fra 1890 til 1901 steg socialdemokraternes vælgertal fra 17.000 til 43.000. Der var dermed opstået et parti til venstre for venstre, der, trods et vist samarbejde med det nye parti, ikke kunne undgå som helhed at rykke umærkeligt mod højre under indtryk af en udbredt »socialistskræk«.

Samtidig med den socialistiske fremgang i byerne foregik en nydannelse på landet: omlægningen af det mellemstore landbrug fra kornproduktion til animalsk produktion og dannelsen af andelsbevægelsen.

Godserne vedblev med korndriften, medens det mindre landbrug blev kornkøbende. Der lå heri stof til både samarbejde og til kamp mellem bønder og godsejere. Da den økonomiske krise, som skyldtes stærkt faldende kornpriser, for alvor nåede Danmark efter 1888, blev dette aktuelt på rigsdagen, og for Bojsen var det en medvirkende årsag til hans forhandlingspolitik – derved ville han forhindre en tilnærmelse mellem radikale bønder og godsejere i højre og venstre. Smørkrigen i 1888 og agrarbevægelsen var tilløb i den retning fra Hørups side, et forsøg, som det lykkedes Bojsen at afværge. Agrarbevægelsen havnede et sted mellem de moderate og højre og dannede efter 1894 mellemløbet mellem de to partier i forsøget på at bringe sociale og økonomiske reformer igennem.

Det mest markante træk i sceneforandringen var dog, at hovedpersonen fra forrige akt, Jacob Brønnum Scavenius Estrup forsvandt, eller rettere trådte tilbage til en mere beskeden rolle efter 18 års regering, og med ham hele den overspændte politik, som provisorierne havde skabt.

Forliget medførte en ny udformning af folketingets partier. Umiddelbart efter forligets afslutning stod dets 44 modstandere lammede, splittede som de var i fire grupper: 15 bergianere, 7 hørupper, 7 løsgængere samt de 15 moderate »afhoppere«. Vilhelm Lassen gav udtryk for denne rådvildhed i en artikel fra sommeren 1894:

Venstre har mistet sine betydelige mænd. Gamle Alberti er død, Berg er død, Holstein er rejst, Hørup vil ikke mere ... Der står nu på oppositionens standpunkt 44 mand, delte i mange grupper. De har bekæmpet hinanden så bittert, at der ligger dem meget imellem ... Navnet kan ikke være andet end Høgsbro. Alberti har for nylig haft for mange kampe med venstre; Brandes kan, alene på grund af sit udprægede standpunkt i litterære og religiøse spørgsmål, ikke være samlingspunkt for landborepræsentanter. Og Christensen-Stadil, der har gjort så udmærket et sagligt arbejde i folketinget siden Bergs død, er dels ung af år, dels synes han ikke at have lysten og modet til at gribe ind¹.

Først efter valget den 9. april 1895, hvor de 44 var blevet til 56, tog man sig sammen. Den 20. april stiftedes det nye oppositionsparti, der efter Peschke Kædt's idé fik navnet: venstrereformpartiet. Sofus Høgsbro blev dets officielle formand, men det var i virkeligheden I. C. Christensen, der førte partiets politik.

1. Tilskueren juni 1894, p. 472.

Der er ovenfor fremdraget fire faktorer, socialismens fremmarch, om-lægningen i landbruget, Estrups afgang og dannelsen af et nyt venstre. Alle bidrog de til at give det politiske liv en forandret karakter. De medvirkede samtidig til at give forsvarssagen en helt ny problemstilling. Ser man således forsvarssagen i lyset af den første faktor, den frembrydende socialisme, opdager man, at der fra den side kommer en stærk antimilitaristisk tendens, der tvinger store dele af venstre over i et moderat standpunkt. Officielt fastholdt socialisterne endnu et militært program, der delvis af hensyn til samarbejdet med venstre var forholdsvis moderat: »Afskaffelse af den stående hær. Indførelse af et almindeligt folkeværn« – og hertil føjedes efter 1890: »Internationale stridigheder afgøres ved voldgift«². Men i hele sit anlæg var socialismen langt mere yderliggående end som sådan. Ifølge ideologien var militærvæsen og dermed krig udelukkende et resultat af kapitalisternes manipulationer, og kampen mod kapitalismen måtte derved også blive en kamp mod alt militært. I realiteten var socialisterne derfor også betydelig skrappere i deres udtalelser end i deres program, og et typisk eksempel i så henseende er K. M. Klausens udtalelse i folketinget 1896:

Men jeg venter ikke, at ministeriet vil arbejde for, at militæruddgifterne bliver nedsat... For det første er vort militærvæsen i den skikkelse, hvori det er indrettet nu, en uhyre forsørgelsesanstalt, den største vi har i landet, hvor navnlig en mængde af overklassens sønner anbringes i ansete og magelige stillinger... Vi ved jo allesammen besked med, hvorledes man under hunger-revolter... tyr til militærmagten for ved hjælp af den at jage arbejderne tilbage til minerne, tilbage til al den nød og elendighed. Militarismen og kapitalismen er altså uadskilleligt forbundne³.

Det kunne nok gibbe i mangan en venstremand ved at høre denne rumlen fra samfundets dyb. Selv i den radikaleste del af venstre, som ellers var bindeleddet mellem de to partier, var man betænkelig. Så tidligt som i august 1889 skrev den 22årige Ove Rode en indstændig advarsel mod socialisterne som de gøgeunger, venstre havde opflasket, og som en dag ville skubbe plejemoderen ud af reden⁴. På trods af sin tilsyneladende iver for samarbejde med socialisterne er der ingen tvivl om, at dette partis krasse program også har medvirket til at stemme Hørups lyre noget lavere. Ganske vist var Hørup på en måde

2. Se I. C. Christensen: Venstrereformpartiet, 1898, p. 37.

3. Rdt. F. 96/97 sp. 1645.

4. Thaulow: J. B. S. Estrup p. 242.

blevet bypolitiker i løbet af firserne; men nogen socialist blev han såvist aldrig; og en fortsættelse af den skrappe antimilitaristiske agitation havde ikke skæppet i venstres, men derimod i socialisternes valgtal. Der var derfor al mulig grund til ikke alene for Hørup, men for hele venstre, at gå stille med dørene, når det gjaldt forsvarssagen.

I noget direkte forhold til hinanden kan man ikke sige, at landbrugsomlægningen og forsvarssagen stod. Men sådan som landbrugets stilling var blevet, råbtes der bl. a. fra agrarbevægelsen på sociale og økonomiske reformer, særlig med hensyn til told, beskæftigelse og skat. For at få politisk borgfred til disse reformer, måtte man holde alle brandfarlige politiske spørgsmål borte, og da først og fremmest forsvarssagen.

Hvad Estrups afgang betød for forsvarssagens videre udvikling, er ikke svært at se. Det var jo i første række hans skyld, at sagen blev gjort til politisk brændstof; han havde derved forfusket spørgsmålet og yderligere givet ilden næring ved at bygge Københavns befæstning. Hele forsvarssagen var næsten – ikke mindst ved Hørups hjælp – blevet personificeret i Estrups skikkelse. Med hans afgang måtte forsvarsspørgsmålet derfor automatisk glide ind i smult vande og atter ses i et objektivere lys. Og højre, der også efter 1894 forblev ved magten, omend det snarere klamrede sig til end sad på ministertaburetterne, var heller ikke alt for interesseret i at genoptage forsvarssagen som politisk våben, selv om det var rart at have den og Estrup i baggrunden som udvej i nødstilfælde.

For venstrereformpartiet var der adskillige grunde til at stille forsvarssagen i bero. Man ville så at sige dysse den til hvile og vente med en endelig ordning til bedre tider, d. v. s. til systemskiftet var sket. Der var dog een årlig begivenhed, som kunne sætte lidt af den gamle lidenskab i gang igen. Det var, når man under finanslovsbehandlingen nåede til den ringe sum af 65.000 kr. til vedligeholdelse af Københavns befæstning. Når I. C. Christensen trods alt gammelt nag foreslog at stemme for denne post, var det som konsekvens af ventepolitikken. I en tale motiverede han det således:

Jeg tror, at der i befæstningen kan være en stor fare for landet... Men når vi ikke har stillet forslag om at stemme denne bevilling ud på finansloven, sker det af den simple grund, at vi tror, at et sådant forslag i øjeblikket ikke er heldigt. Thi hvad ville det føre til, hvis det forslag blev vedtaget og fastholdt? Det ville føre til strid selvfølgelig... Nej, det her

sker, er blot det, at vi tager forholdene, som forliget har skabt dem for os, og som vi er tvungne til at gå ind på; og vi lader dem bestå foreløbig; det er det hele ⁵.

Skønt partidisciplinen i venstre-reformpartiet var betydelig strengere, end den nogen sinde havde været i venstre, røbede venstre-reformpartiet under afstemningen om disse symbolske 65.000 kr. i 1896-97, at der i partiet sad en forholdsvis selvstændig radikal fløj; 9 medlemmer skilte sig ud fra venstre og stemte sammen med socialdemokraterne imod vedligeholdelsesudgifterne. Det er disse radikale, der danner begyndelsen og grundstammen til det radikale venstre, der udskilte sig i 1905 som selvstændigt parti. Kernen i gruppen var den københavnske radikale bevægelse, udgået fra og samlet i studentersamfundet og den liberale vælgerforening. Samlingspunktet var beundringen for Viggo Hørup og den litterære kreds omkring »Politiken«. Af karakter var gruppen som helhed intellektuel med et stærkt islæt af jødiske videnskabsmænd og forretningsfolk, vel nok for en del tiltrukket af brødrene Brandes. Interessant er det at se, at begyndelsen til den liberale vælgerforening blev gjort af unge rebelske højremænd udgåede fra udpræget konservative hjem ⁶. I disse kredse faldt Hørups agitation i frugtbar jord, og særlig indgik antimilitarismen som et væsentligt programpunkt, ja, næsten som et dogme. At antimilitaristiske anskuelser blev udbredt i halvfemserne, kunne fremgå af en passus fra en novelle af Knud Hjortø fra 1902:

Så kom halvfemserne, ... folk begyndte at udveksle Danmarks riges valgprog: hvad kan det nytte? ⁷

Afstanden i venstre-reformpartiet fra den radikale gruppe til f. eks. P. A. Alberti var uendelig stor. Partiet led af den skavank, der ofte hefter ved store partier: dets politiske slagkraft svækkedes, når hele flokken skulle arbejde sammen; for at undgå slinger i valsen foretrak man ofte den rent neutrale politik. Men skavanken blev betydeligt afhjulpet ved I. C. Christensens glimrende førerskab. Han ejede måske ikke Bergs bredde og Hørups skarphed, men til gengæld besad han den smidighed, som hans to forgængere havde savnet. Man kan vist godt sige, at det var hans behændige politik, der holdt venstre-reformpartiet

5. Rdt. F. 95/96 sp. 3077.

6. Harald Høffding: Erindringer, 1928, p. 111 f.

7. Knud Hjortø: Kraft, 1902, p. 54.

sammen indtil 1905. Lad blot højre blive og løbe linen ud, lød hans politik; hvis venstre igen begynder »rabalderpolitikken«, er det slut med sammenholdet. De moderate forligsfolk tilstod senere, at deres politik efter 1894 gik ud på at dukke sig og afvente det øjeblik, da reformvenstre revnede og udskilte den radikale fløj: først da kunne de moderate håbe på at blive optaget⁸. Som bekendt kom de til at vente længe.

Det var I. C. Christensens store kunst at få partiet til at balancere, så ingen af medlemmerne følte sig utilfredse med partiets program. Som en rugehøne gjorde han sig rigelig bred for at dække over alle sine kyllinger. Ikke mindst var dette svært, når det gjaldt forsvarssagen. Hans forsvarsprogram fra 1896 viser balancekunstneren:

Under dette arbejde har det været venstres hovedformål at finde den gyldne middelvej mellem alt for stor eftergivenhed og resultatjagt på den ene side og rent agitatorisk projektmageri på den anden...⁹.

Det ville i praksis sige, at venstre reformpartiet anerkendte udgifter på finansloven, der stammede fra de bestående forsvarslove, men så heller ikke mere. Skulle I. C. Christensens udtalelser udtrykke middelstandpunktet i venstre reformpartiet, må der være sket en betydelig forskydning i retning af antimilitarisme i partiet i årene hen imod århundredskiftet. I hvert tilfælde er det umiskendeligt, at han bliver betydelig »radikalere« op mod systemskiftet. Han udtalte f. eks. i rigsdagens session 1898-99:

Vi har jo, tror jeg man kan sige, i de senere år her i landet fra alle sider arbejdet hen til enighed om, at Danmark skal holde sig strengt neutral... Vi kan nemlig ikke værne vor neutralitet, og vi må gøre os klart, at det ikke kan nytte, at vi vil gøre det; vi må ikke bilde os noget sådant ind. Vor neutralitet kan blive krænket af en ganske overlegen magt, og selv om vi så har rustet os af al vor evne, ja, endogså over evne, vil det dog ikke være muligt for os nogensinde at afvise en sådan krænkelse af vor neutralitet eller slå et sådant angreb tilbage. Nej, hvad vi kan gøre og også bør gøre er, at vi har vore sager således indrettet, at vi må kunne *konstatere* vor neutralitet, at vi alvorligt må kunne konstatere det retsbrud, som finder sted, når en fremmed magt krænker vor neutralitet. I øvrigt er der intet andet for os, som et lille land, at gøre, end at

8. Bojsen p. 153.

9. Fra rigsdagen, trykt som manuskript for venstre reformpartiets venner (1895-1906, I-IX), 1896-97, p. 8.

appellere til de øvrige magter, som dog til syvende og sidst ikke kan stå sig ved, at uretten skal gå for ret over for et lille land... Videre end til at *konstatere* vor neutralitet kan vi ikke nå¹⁰.

For så vidt er I. C. Christensens tale om at »konstatere« neutraliteten ikke ny, som Hørup i samlingen 1890-91 brugte nøjagtig det samme udtryk og påstod igen at have hentet det fra marineminister Ravn¹¹. Men I. C. Christensen går faktisk videre end Hørup, idet han slet ikke taler om andet end konstateringen, medens Hørup tilføjer »og i visse tilfælde hævde den«.

Denne tale blev anset for en programmerklæring for venstrereformpartiet og ofte citeret efter 1901 for at fremhæve den afgørende ændring, der skete i I. C. Christensens indstilling til forsvaret. Talen står som et monument over den stærke tendens til antimilitarisme, der udvikles i venstre i løbet af sidste halvdel af det 19. århundrede. Da man nåede til halvfemserne, var antimilitarismen trådt ud af den isolerede stilling, som den havde indtaget i tresserne og halvfjerdserne. Udtalte nogen sig dengang med en sådan tendens, blev det betragtet som noget »sært noget« og som en uhørt dristighed. Nu derimod var det en »moderne« indstilling, der bredte sig til nye befolkningslag.

Et træk, der viser dens udbredelse ved århundredskiftet er, at den også har fået tag i højskolekredse. I slutningen af 1900 holdtes i Strib et møde mellem nogle højskolefolk og en række officerer med det formål at udvirke en bedring i forholdet mellem hæren og højskolen, et forsøg, der af det socialistiske vittighedsblad »Ravnen« blev døbt »Præstekraven og sablen« eller »Sablen og den bløde hat«¹². Mødet vakte et ramaskrig i dele af højskolen, og der udspandt sig en stor diskussion i Højskolebladet, hvor Holger Begtrup og pastor Gerhard Kemp repræsenterede modstanderne mod sablens og præstekravens forning. Kemp skrev bl. a.:

Det er altså ikke dette, at Alfred Poulsen, Himmelstrup o. a. er bekymrede for vort forsvars ordening og gerne vil fremskynde denne; det er ikke dette, vi bebrejder dem. Men det er den omstændighed, at de har valgt en usædvanlig og lidet betryggende fremgangsmåde, som det her hjemme må være efter fortidens ulykker at alliere sig med militærpartiet... Jeg tror gerne, at de oprigtigt afskyr den estrupske periodes provisoriske forsyndelser... men de

10. Rdt. F. 98/99 sp. 1968.

11. Se p. 163.

12. Ravnen 1899, p. 79.

har med dette samarbejde med militærpartiet hæftet mistanken til deres bestræbelser¹³.

Da dette blev skrevet, var der gået over seks år, siden de provisoriske tilstande var forsvundet. Alligevel er det slående at se det had, der lægges for dagen og ganske særlig, hvordan hærens officerer stadig skyes som ophavsmændene til fortidens ulykker, kort sagt, hvordan Hørups opfattelse af provisoriet og militarismen som to sider af samme sag var trængt ud som et almindeligt synspunkt.

Skrækken for en genoplivelse af provisorierne hvilede over mange. Under ministeriet Reedtz-Thott følte man sig tryk efter en erklæring fra konseilspræsidenten; men en sådan havde det ikke været muligt at aftvinge det nye ministerium i 1897 under H. E. Hørring. Da man derfor i sessionen 1898–99 opdagede noget, der kunne ligne antydningen af »provisorisme«, stødte man i luren og gjorde et kæmpenummer ud af den forholdsvis uskyldige sag. Det drejede sig om et beløb på 520.000 kr., som ministeriet året forud havde anvendt på forventet tillægsbevilling til istandsættelse af Trekroner. De truende forhold i verden, krigen mellem U. S. A. og Spanien og særlig det spændte forhold mellem England og Rusland blev opgivet som motiv. Da Hørring oplyste om sagen i folketinget under finanslovsbehandlingen, trådte I. C. Christensen frem og fik med brask og bram finanslovs behandling standsat og et udvalg nedsat, hvori ministeren måtte skrive sin synd. Dér konstaterede man, at det, der havde foranlediget Hørring til skridtet kun var avisrygter – han havde ikke forlangt indberetninger fra vore gesandter¹⁴. Til slut vedtoges i folketinget et forslag til beslutning af en meget truende ordlyd¹⁵.

Som en konsekvens af denne episode, der blev kaldt Brisantprovisoriet efter den slags granater, der var blevet indkøbt, slettede folketinget den halve million på tillægsbevillingsloven. Da denne nåede til landstinget, ønskede Hørring, at dette ting *ikke* optog pengene på loven med den motivering, at de af landstinget, der var medlemmer af rigsretten, ved at stemme for optagelsen derved ville »diskvalificere« sig fra at dømme i en eventuel rigsretssag¹⁶. Det er givet, at en optagelse også kunne have ført til en for Hørring farlig krise.

13. Højskolebladet 1901, sp. 5676, jvf. Holger Begtrup's indlæg sp. 367.

14. Rdt. 97/98 till. B. sp. 21.

15. *ibid.* sp. 378.

16. Bramsnæs p. 179.

Utvivlsomt var al den megen ståhej omkring »den sorte sky«, som I. C. Christensen kaldte Brisantprovisoriet, i første række foranstaltet for at skræmme ministeriet. Men Bojsen, der endnu deltog i det politiske liv, vil i sine erindringer vise, hvordan sagen kun var et taktisk led i en større sammenhæng, nærmest i forbindelse med debatten om skattereformer. Han vil nemlig hævde, at københavnernes, som han kalder de radikale i venstrereformpartiet, benyttede historien om de 500.000 til at stikke en kæp i hjulet på de omfattende skattelovsforhandlinger, hvorunder Peschcke Kædt fra reformvenstres højre fløj og de moderate var ved at komme til en forståelse med landstinget og regeringen. Som bevis fremfører han, at medens de radikale i samme session gav sig rigelig tid til forhandlinger om en skolelov, skønt de godt kendte til fadæsen med den halve million, slog de pludselig alarm over den i det øjeblik, da skattelovene skulle have været for i folketinget. Skønt Bojsen ellers er uhyre redelig og objektiv, er han dog noget forblindet i sit had til de radikale i sin beskrivelse af politik efter 1894¹⁷.

Som et afgørende punkt i forliget blev neutralitet fastslået som den almindeligt anerkendte udenrigspolitik. Fra alle sider erkendte man Danmarks magtesløshed, og bag ved Estrups udenrigspolitik havde også ligget den samme erkendelse – Københavns befæstning skulle også være et vidnesbyrd herom. I løbet af firserne og halvfemserne understregedes vor lidenhed ved stormagternes kæmpeoprustninger, og ikke mindst stemtes man til forsigtighed efter den jernhårde politik, som Tyskland indledte i Sønderjylland efter 1897 [Köllerpolitikken].

I venstrereformpartiet mente man, at man ikke ofte nok kunne få fastslået denne vor neutrale stilling, og da det i et tysk blad understregedes, at Danmark burde neutraliseres, indbragte Christopher Hage i samlingen 1896–97 en forespørgsel, der lød: »Hvilke meddelelser kan regeringen give om dens bestræbelser for opretholdelsen af Danmarks neutralitet?« I sin forelæggelsestale ramte Hage noget centralt, når han udtalte:

I en lang række år har dansk politik næsten udelukkende beskæftiget sig med vore indre forhold... Denne erkendelse er gået os danske i den grad i blodet, at den har fundet sit udtryk endogså i vor sprogbrug. Når man i udlandet taler om alliancer og magtgrupper, om delinger af lande ...så kalder man det storpolitik. Når vi hos os taler om en ministers

17. Bojsen p. 178.

stilling til rigsdagen, om partiernes forhold indbyrdes og om udsigterne til valg, så kalder vi det storpolitik¹⁸.

Hage påpeger her det rigtige, at medens forsvarssagen i halvfjerdserne og firserne hovedsageligt blev opfattet som et indenrigsk problem på grund af alle partikampene, så vender man sig i halvfemserne til en bedømmelse, der i vid udstrækning tager hensyn til den europæiske stilling. Men ser man nærmere på denne forespørgsel, opdager man, at den ikke helt dækkede over, hvad den var ment som, og her kan Bojsen atter give oplysninger om intrigerne bag kulisserne, selv om hans gengivelse også her er stærkt farvet af hans bitterhed over de radikale i reformvenstre, som forhindrer de sociale reformer, Bojsen ønsker gennemført:

En uges tid efter benyttedes en artikel i »Hamburger-Nachrichten« (Bismarck] om ønskeligheden af Danmarks neutralisering til en ny demonstration vedrørende neutraliteten, hvorom der stilledes en forespørgsel til Reedtz-Thott. Denne havde dog afbødet slaget ved at træde i forhandling med forespørgerne og aftale ikke alene, hvad der skulle siges, men også ordlyden af en dagsorden desangående. Man siger, at forespørgerne havde bundet sig til dagsordenen, uden at have opdaget, at den var væsentlig svagere end det tilsvarende punkt i rigsdagsbeslutningen [fra forliget 1894] ikke alene derved, at det nu kun var en udtalelse af folketinget, men også derved, at man nu havde udeladt kravet om neutralitetens almindelige anerkendelse. Reedtz-Thott var naturligvis ganske klar på forskellen, og frygtede vel for, at jeg skulle opponere. Da han ikke traf mig dagen forinden, sendte han mig gennem Børntsen skriftlig bud med anmodning om at tie stille. Da han dagen efter gentog det samme mundtlig til mig, svarede jeg, at jeg vel ikke skulle gøre vanskeligheder over for den tamme dagsorden, som jeg vel nok kunne stemme for, men jeg kunne ikke lade være at gøre opmærksom på, at dagsordenen var kendelig svagere end forligets pkt. 4. Han blev ærgerlig derved og svarede, at så måtte han sige, at det var umuligt at opnå denne anerkendelse. Jeg lovede ham da at tale så spagt, at han ikke skulle få anledning til svar. Det hele blev så en yderst flov komedie med forud aftalte roller, som alle havde følelsen af. Hage var atter gået i vandet, men det blev dog et par dages underholdning om en demonstration, som partiet havde kunnet *enes* om¹⁹.

På overfladen var halvfemsernes politiske liv langt roligere end tidligere årtiers, men, som det ses, blomstrede intrigerne fuldt så godt som under provisorierne.

Til trods for en voldsom nedgang i stemmer til folketingsvalgene

18. Rdt. F. 96/97 sp. 1638.

19. Bojsen p. 158, jvf. Venstres historie II, p. 93.

og et flertal i landstinget, der op mod århundredskiftet blev stadig mere usikkert, beholdt højre regeringsmagten i Danmark helt op til 1901. Reformvenstres tålmodighed og Estrups stadige nærværelse i det politiske liv bidrog nok hertil. Men med dannelsen af ministeriet Sehested i april 1900 var man klar over, at højre for længst havde overlevet sig selv, og da valget i april 1901 havde reduceret højres folketingsgruppe til, hvad der kan være i en charábanc, 8 medlemmer, havde klokken ringet til systemskifte. Da tæppet atter gik op til en ny tidsalder, var parlamentarismens og venstrestyrets tid begyndt, og det politiske spils regler helt forandrede. Samfundsproblemerne, der gik over i den nye epoke, var jo i det store og hele de samme, men når det gjaldt opfattelsen af disse, var fortegnene så at sige byttet om. Forsvarssagen bliver således noget andet under ministeriet Deuntzer. Her begynder en ny forsvarssag 1901–09 med et nyt perspektiv, men med Københavns græsklædte enceinter og forter som et irriterende minde om fortidens forsyndelser.

TILBAGEBLIK

Hvis det under læsningen af de foregående sider kan forekomme, at selve emnet, forsvarssagen, blev ladet i stikken og ofte druknede i fremstillingen af det almindelige politiske livs virvar, skyldes det ikke almindelig interesse for perioden 1870–1901, men først og fremmest, at en behandling af forsvarssagen ikke er mulig eller i hvert fald ville give et forvrænget billede, hvis man skulle holde sig strengt inden for emnets rammer; i det 19. århundredes sidste halvdel vikles en række almene samfundsproblemer ind i et spind af politik i ordets strengeste forstand, og det gælder forsvarssagen i særdeleshed. For at nå ind til sagens kerne, må man følge trådene i dette spind, og de fører rundt i et virvar af partipolitiske intriger og til en mængde sager, som udefra kunne forekomme forsvarssagen uvedkommende.

Indviklet i dette spind af politik tabte forsvarssagen hurtigt en stor del af sit saglige indhold. Opfattelsen af forsvaret blev farvet af det omgivende politiske net, meninger blev efterhånden reduceret til slagord, der symboliserede de to partiers almenpolitiske grundindstilling. Situationen var som i et ulykkeligt ægteskab, hvor opdragelsen af det stakkels barn, forsvarssagen, giver anledning til sindsoprivende skændsmål mellem forældrene. Men striden om opdragelsen var ikke årsagen til, at ægteskabet var ulykkeligt. I hele sit væsen var samværet mellem ægtefolkene, venstre og højre, umuligt. I opdragelse, milieu og tankegang kom de fra to i virkeligheden helt isolerede lejre. Venstre var opkomlingen, højre af gammel forfinet familie. Hvor kan man da undre sig over, at der måtte blive uenighed? De forstod nemlig slet ikke hinandens sprog; men derimod følte de hver for sig det soleklare ved deres eget standpunkts retfærdighed med den sikkerhed, som generationers standsfølelse giver.

Når venstre talstærkt mødte op på tinge med kravet om flertallets ret til regeringsmagten, var det derfor næsten utænkeligt, at spørgsmålet kunne løses ved parternes forsøg på at overbevise hinanden – omtrent lige så utænkeligt, som veltalenhed og argumenter hjælper til løsning

af spændingen imellem Sovjet og Vestmagterne nu om dage. Spørgsmålet om parlamentarisme kom derfor hurtigt til det punkt, hvor den enes »ja« stod uforsonligt mod den andens »nej«, og den eneste løsning måtte blive kampen, indtil et af partierne var besejret. Men parlamentarismen egnede sig ikke til kampemne. Man måtte have noget, der kunne bore sig ind og skabe splittelse i fjendens rækker, og dertil greb man det, som var nærmest ved hånden: forsvarssagen, som – uheldigvis, kan man næsten sige – netop stod på dagsordenen, da striden begyndte. Af natur var spørgsmålet om Danmarks forsvar egnet til kamp i det uendelige, og der skulle da også gå over 40 år, før sagen virkelig faldt til ro.

Det var højre, der trak befæstningsspørgsmålet frem i første række. Hvad der fra politikernes side var hellig iver og begejstring for sagen, og hvor meget der var politisk taktik, er umuligt at vurdere, dertil var situationen alt for kompliceret; råbet om befæstning, der kom fra »de sagkyndige«, d. v. s. højre nærtstående officerer, blev accepteret af ministeriet og senere gjort til politisk våben. Forsvarssagen havde jo nemlig en kolossal agitatorisk slagkraft, som det var fristende at gribe til i kampens hede. Når nye, store krav stilledes, spillede man på strenge som fædrelandskærlighed og ære og satte med de toner størstedelen af venstre i forlegenhed. Der var ingen mangel blandt venstre på forsvarsberedvillighed – venstremændene elskede fædrelandet og ville som helhed ofre meget på dets alter. Men dels krænkede alle de militære millioner deres sans for økonomi, og dels – og det var det, der forfuskede forsvarssagen – var der jo det »politiske« moment. Yderligere styrkelser af militærvæsenet følte i venstre som at styrke højre i almindelighed og ministeriet i særdeleshed. Når venstre derfor havde sagt nej, stod højre med palmerne i hænderne og kunne kalde venstremændene nihilister og fædrelandsfjender. Der er ingen tvivl om, at denne metode hjalp ministeriet over mange døde punkter og skaffede hæren adskillige kærkomne bevillinger.

Ser man venstres udvikling i de 35 år fra 1866–1901 som en helhed, opdager man for alvor, hvor meget den midtpunktfllyende kraft var stærkere end den midtpunktsøgende. Uendelige indre kampe og delinger kom til at præge venstre i perioden, og i virkeligheden er det kun i årene 1870–77, at man kan tale om et samlet venstre, og alligevel var selv disse år fyldt med spaltninger og indre klikedannelser.

Historien viser mange eksempler på, at modgang og angreb udefra

får mennesker til at glemme eller i hvert fald gemme de interne stridspunkter. Men dette gjaldt ikke venstre, da det stod i opposition til højre og regeringen, ja, det var snarere omvendt – jo hårdere regeringen angreb, des større blev spliden i venstre! Hvad var årsagen til, at dette Danmarks første forsøg på et bredt anlagt politisk oppositionsparti blev næsten mislykket? Først og fremmest må man forklare det ved manglen på senere tiders strenge partidisciplin, dette, at hver af folketingsmedlemmerne endnu følte sig selvstændig. Man forstod endnu ikke, at man for at støtte partiet og give det slagkraft måtte opgive noget af sin individualitet og ikke kun være ansvarlig over for sin valgkreds. Som et udslag heraf blev afstemningen i partiets bestyrelse ofte illusorisk, fordi mindretallet ikke fulgte afgørelsen.

Endnu en årsag til splittelse i partiet var den, at venstre bestod af meget forskelligartede elementer. Der var dog den fællesnævner, at det var et bondeparti. Nu skete der imidlertid det, at flere og flere byboere, særlig intellektuelle, kom ind i partiet på bøndernes bekostning, efterhånden som kampen skærpedes. For at gøre dette mere konkret, er her foretaget en beregning af erhvervsfordelingen i venstres folketingsgruppe efter nogle af de vigtigste valg mellem 1866–1901. Det nedenstående skema må dog tages med noget forbehold; det er ofte svært at definere folketingsmændenes erhverv, da en del af dem næsten må siges at have været professionelle politikere:

	1866	1872	1876	1884	1901
Bønder	64,8	57,4	52,7	49,3	55,3
Skolefolk	9,3	10,3	13,5	13,4	8,5
Sagførere	7,3	4,4	5,4	8,0	7,4
Akademikere og pressefolk	9,3	11,8	16,2	17,3	16,1
Andre	9,3	16,1	12,2	12,0	12,7
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0 ¹

Hvor små end ændringerne kan forekomme, viser tallene dog en tydelig nedgang og følgende opgang for bondestandens vedkommende. Stærkest er faldet mellem 1872 og 1876, og her forekommer det interessante, at Krieger har bemærket denne ændring i partiets struktur og været klar over den fare, den kunne medføre og – som det viste sig – også medførte. Han skriver den 14. april 1876 i sin dagbog:

1. Beregnet på grundlag af J. P. Jensen: Valgene til Rigsdagen 1848–1915, Roskilde 1915.

Der er i venstre en vis tilbøjelighed til at søge kandidater udenfor bondestanden – de trænger dertil, men lige så hurtigt optages spirerne til partiets opløsning ².

Hvorvidt denne stadige forøgelse af det intellektuelle element i partiet har haft betydning for venstres stilling til forsvarssagen i almindelighed og den stadigt voksende antimilitaristiske tendens i særdeleshed, kan naturligvis ikke siges med sikkerhed. Men det er givet, at den hørupske antimilitarisme, der vokser frem i firserne, har størst udbredelse i byerne og særlig i København, og det er nærliggende i dette faktum at finde årsagen til den store forskel i tankegang og ideologi, der er mellem den gamle antimilitaristiske bevægelse omkring Bjørnbak og den nye, der vokser frem i firserne. Utvivlsomt går der bånd imellem dem; men det er slående at se den gamle antimilitarisme dø ud med halvfjerdserne og den nye begynde ligesom forfra i firserne. Så længe denne bevægelse holdt sig inden for venstre, kan man ikke konstatere dens sociale niveau. Men da antimilitarismen blev udkrystalliseret som et selvstændigt parti i 1905, ser man tydeligt det intellektuelle præg. Af 10 radikale folketingsmænd valgt i 1906 var de 7 akademikere ³.

En væsentlig grund til splittelsen i venstre var det personlige modsætningsforhold mellem partiets førere – og her må man nærmere betragte de fire ledende: Berg, Bojsen, Holstein-Ledreborg og Hørup. Stillet op ved siden af hinanden repræsenterer de fire vidt forskellige typer, ikke alene af udseende, men også i tankegang og milieu. Hver for sig står de som eksempel på de forskellige klasser i befolkningen, som mødtes i partiet venstre.

Christen Berg var den ældste af de fire og den, der i vælgerbefolkningen efterlod sig det stærkeste minde. Hans kæmpemæssige fremtoning, hans grove, rødmossede og joviale ansigt svarede til hans indre. Vidtfavnende, folkelig og med en hests arbejdskraft busede han frem og vandt ved sin store veltalenhed tusindvis af vælgere. Man kan vist uden overdrivelse mene, at det var ham, som bidrog mest til venstres kolossale stemmefremgang.

Når ordet stortskåren bruges om personligheder som Berg, skal det samtidig antyde, at det store i karakteren medførte en manglende sans for nuancer – for at spille det politiske spil på mange strenge. Som

2. Krieger VI, 14.4.76.

3. Efter J. P. Jensen: Valgene til rigsdagen.

folketingspolitiker blev det netop dette, der kom til at karakterisere Christen Bergs løbebane og dermed stort set hele venstres politiske forhold. For Berg blev manglen på nuancering på een gang hans styrke og hans store svaghed. I sin opfattelse af parlamentarismen viste han kun interesse for det ene: at komme ind i ministeriet, og han styrede mod dette mål med et bulder og en kraft, der forskrækkede højre og først for alvor drejede døren til ministeriet i lås. Den sindige forhandlingsevne ejede han ikke, og på en måde heller ikke evner som partifører. Han afskrækkede mange af sine partifæller ved sin egenrådighed og herskelyst. Utvivlsomt forbeholdt han sig selv posten som sejrende parlamentariker, der skulle gennemføre de store reformer. I årenes løb frastødte han også mange – og ikke mindst højre – ved sin mangel på dannelse, en mangel, der gjorde ham til en fremmed i den københavnske bevægelse og umuliggjorde samarbejde med den adelige Holstein-Ledreborg.

Bergs stilling til Danmarks forsvar var en konsekvens af hele hans natur. På linie med Frede Bojsen fremhævede han hærens demokratiske og folkeopdragende moment, og ud af hans blomstrende veltalendehed sprang begejstrede ord om et Danevirke i hver mands bryst og om at værgе sit land. Hans begejstring for folkevæbning stak meget dybere end Frede Bojsens; han mente virkelig, at forsvaret var mere end en følelsessag, og intet var ham mere selvfølgeligt, end at det kunne nytte.

Sin positive forsvarsopfattelse betonedede Berg ved hver given lejlighed; men samtidig er det ham, der går i spidsen, når det gælder om at »misbruge« den, indtil parlamentarismen er gennemtrumfet. Da befæstningsspørgsmålet blev aktuelt og højre pressede på, var det givetvis Bergs håb, at man kunne foranstalte en storpolitisk studehandel med parlamentarismen og befæstningen som bytteobjekter. Bergs inderste mening om fæstningen var nemlig uden tvivl positiv, en opfattelse, der blev en væsentlig faktor i venstres splittelse. Venstre som helhed og Berg i særdeleshed satte sig ikke imod søbefæstning, som venstre allerede i 1858 havde stillet sig positivt til. Men i virkeligheden mente Berg også, at landbefæstningen om København nok ville blive den endelige udgang, selv om han af politiske grunde indadtil og udadtil holdt sig blandt fæstningsfjenderne. Ved venstres 30 millioner-forslag i 1875–76 prøvede han at fremtvinge den ovennævnte byttehandel.

Sit livs skibbrud led Berg, da han blev narret af Bojsen i hærlovsforhandlingerne i 1880. Hans politiske virksomhed i de sidste elleve år,

han levede, kom til at hvile i et tragisk skær, fordi han mod sin natur blev reduceret til en sekundær kraft og ikke følte sig tilpas hverken i Hørups eller i Bojsens lejr. Begge steder var man kørt træt af hans hegemoni og holdt ham derfor nede. Men i vælgerbefolkningen bevarede han ryet som den store folkefører, en popularitet, som hans arvtager, I. C. Christensen, aldrig opnåede magen til.

Frede Bojsen var lavet af et ganske andet materiale. Hvor Berg var stor og fremstormende, gjorde Bojsen sig lille og listede sig til målet. Medens Berg brugte store ord og hellere valgte kampen end kompromisset, holdt Bojsen sig altid på det rolige, saglige plan og veg uden om kampen for at søge forhandling. Intet var Bojsen nedrigere end denne radikalisme i højre og venstre, der gang på gang fornyede kampolitikken, som slog sammen over hovedet på de fredelige moderate.

Da Berg gik i kompagni med Hørup og derved havde sluttet sig til »spektakelmagerne«, måtte Bojsen sige fra og skabe sig sit eget venstreparti, selv om han på mange måder følte sig meget nær knyttet til Berg. Tilknytningen lå i deres fælles dybe rod i grundtvigianismen og højskolernes milieu. En aflægger af højskoletanken var folkevæbningen, modsætningen til den stående hærs »sorte skole«. Ved at lade soldatertjenesten være en leg og ved at indpode soldaterne fædrelandsbegejstring og optimisme mente de at kunne skabe en åndelig vækkelse, der skulle løfte hele folket op til »den top, hvorfra vi er sjunkne og atter skal op«. Og at rippe op i de sørgelige realiteter vedrørende Danmarks truede udenrigspolitiske stilling ville i den forbindelse virke dræbende på begejstringen. Her sætter den afgørende forskel mellem Bergs og Bojsens forsvarsopfattelse ind. Medens Berg mente, at det virkelig kunne nytte, erkendte Bojsen det modsatte uden dog nogensinde offentligt at tilstå det, fordi han troede, at denne erkendelse ville knække folkets moralske kraft.

I forsvarssagen kom Bojsen til at spille en særlig fremtrædende rolle, blandt andet fordi han var den eneste, der virkelig var inde i den saglige side af spørgsmålet. Hans mål var at holde forsvaret på et rimeligt plan og derved opretholde offervilligheden i folket. Som bekendt lykkedes dette ham ikke. Forsvarssagen inddrog i den politiske hvirvel, og det var ham en sorg at se den mishandlet således – især at overvære den stigende antimilitaristiske tendens, der efterhånden rejste sig.

Bojsens store force var hans smidige forhandlingsevne. Han vir-

kede sympatisk og tilforladelig på andre og var derfor i stand til at samarbejde med alle. Men ikke desto mindre var han en stor taktiker og foretrak de hemmelige kulisseforhandlinger fremfor den åbne diskussion, som det fremgår af hans gennemførelse af hærlovsrevisionerne i 1880 og 1893-94. Når det gjaldt taktiske bevægelser, overgik han både Berg og Hørup, og samtiden har sikkert ikke anet, hvor mange hemmelige forbindelser med højre han opretholdt.

For Holstein, den »frafaldne godsejer«, var forsvarssagen egentlig sekundær; for ham betød modstanden mod højre alt. Afgørende for hans stilling i venstre og dermed for hele partiet var hans afsky for Berg, og det er påfaldende, som de undgik hinanden: da Berg var med Hørup, var Holstein med Bojsen; da Berg sprang over til Bojsen, forlod Holstein partiet og søgte over til Hørup, hvis »esprit« tiltrak ham. Holstein stod sig godt med Bojsen, som dog med selverkendelse indrømmer: »Jeg var ham for kedelig«⁴!

I forbindelse med forsvarssagen og antimilitarismen er Hørup så afgjort den centrale person og samtidig den mest fængslende skikkelse at skrive om, hjulpet som man bliver af hans talrige strålende artikler. Men dog er han den sværeste at forstå. Få kendte personer har efterladt sig så ringe mulighed for virkelig at trænge ind til personen bag det beskedne ydre, og da dette forandrer sig gang på gang, fristes man til stadig nye forsøg på at nå frem til »the missing link«.

Sammenligner man Hørup i halvfjerdserne med Hørup i halvfemserne, er det næsten to forskellige mennesker; man finder en forskel så stor, som man ikke oplever blandt nogen af periodens andre politikere. Denne ændring er udtryk for det skiftende ydre, Hørup påtager sig alt efter den foreliggende situation. Ser man hans politiske løbebane under eet, forekommer det ganske tydeligt, at han gennemgår tre på hinanden følgende faser, hver med sine karakteristiske træk; og afgørende er det, at kun den sidste fase gik over i historien som typisk »hørupsk« og blev optaget af den unge generation, der med ham som ideal skabte det radikale venstre i 1905.

Det første afsnit i Hørups løbebane går fra hans tilsynekomst på den politiske arena omkring 1872 til hærloven 1880. Det karakteriseres af hans kampagne mod de nationalliberale i daglige, ofte ligefrem flabede artikler, som indvarslede kampen mod fortidens drømmeri og

4. Bojsen p. 33.

illusioner og dermed indirekte skulle vække bondestandens selvbevidsthed og kampmod. Som sagførerfuldmægtig hos Balthazar Christensen og i nær tilknytning til I. A. Hansen kom Hørup ind i det politiske liv og gled derefter ind under Bergs brede vinger, hvor han søgte ly indtil ca. 1880. Disse år brugte han til at konsolidere sin stilling, først ved Morgenbladet og siden også i folketinget. Da Berg led sit store nederlag på hærloven i sommeren 1880, var Hørup stærk nok til at overtage førerskabet, og dermed glider han ind i den anden fase 1880-88, der betegner hans glansperiode. Overgangen manifesterer sig tydeligt i hans holdning til forsvarssagen.

I de seks år som Bergs våbendrager havde han holdt sig til dennes forsvarsopfattelse og nærmest ladet uinteresseret i sagen. Men i 1880 kan man næsten på dag sige, hvornår han går over til at være selvstændig politiker og antyder sit kommende antimilitaristiske felttog. Med stigende styrke bearbejder han nu »militarismen«. Fra slutningen af 1882 kører agitationen for fuld kraft. Ganske langsomt og målbevidst nærmer Hørup sig agitationens slagord: »hvad skal det nytte«, som under den udfordrende tale den 23. marts 1883 fænger og flammer. Som symbol kan denne tale stå som den nye antimilitaristiske bevægelses fødsel, barn af reaktionen mod Estrups jernhårde brug af fæstningssagen som »brækjern« og Hørups ikke mindre hårde fremstød.

For Hørup tjente kampen mod militarismen flere formål. For det første blottede den højre og ministeriet ved at afsløre, at forsvarssagen brugtes som taktik; for det andet kædede han i ordet militarisme alle de konservative og romantiske begreber sammen, som han ville til livs for at fremelske den radikale tankegang; og endelig var der her et slagord, der kunne forbinde de to elementer i oppositionen, som han ønskede at forene, de »radikale« og den litterære bevægelse omkring brødrene Brandes.

Det ligger i den politiske agitations natur, at den ikke må være for saglig og ikke give dybere forklaringer – den skal blot angive takten og pege i den retning, tropperne bør marchere. Noget egentlig militært program lå der da heller ikke i Hørups antimilitaristiske agitation i disse år, den holdt sig til det rent negative og negligerede modstandernes spørgsmål om, hvad han ønskede i stedet for det bestående system. Helt op til 1888 står man altså i virkeligheden uden noget kendskab til, hvad der var Hørups personlige standpunkt, når han så bort fra de politiske hensyn.

I det foregående har jeg, delvis på linie med Erik Henrichsen, understreget, hvor taktisk Hørups politik var lagt an. At Henrichsen imidlertid overdriper denne side stærkt, er givet; men der er ikke tvivl om, at Hørup ved sin taktiske holdning løb sig staver i livet, fordi han derved kom til at virke som evigt negativ og nedbrydende og som sådan afskrækkede mange fra, hvad han egentlig forstod ved radikalisme. Han undervurderede det saglige moment i politikken, og karakteristisk er det således, når han udtalte, at han så med ironi på videnskabeligt arbejde, for så vidt der da ikke kunne bringes politik ud af det: »Kom ned på markedet, for det er der, vi handler«⁵¹.

Hørup skubbede kraftigt på for at drive Estrup ud i provisoriet, så skillelinien mellem reaktionært og radikalt derved skulle blive trukket hårdt op. Men det er mærkeligt at se, hvor hurtigt han fortrød. Ganske vist holdt han den krigeriske maske; men i hemmelighed begyndte han snart efter 1. maj 1885 at trække i land. Med de to forsøg på forlig i 1887 og 1888 led Hørup sit store nederlag, der minder om Bergs i 1880. Hvad skyldtes denne hastige retræte? Først og fremmest vel nok, at Hørup ikke så nogen anden udvej, han mærkede, at folk var blevet sløve af kamppolitik og agitation. Dernæst var han vistnok selv rent fysisk kørt træt efter de enerverende år 1884-86. Når forsøgene gik rent i vasken, skyldtes det dels mangel på tilslutning og dels, at Hørup nok var taktiker, men langtfra ejede den smidighed og personlige charme, som førte Bojsen i mål.

Nederlaget bibragte Hørup en bitterhed og et nag, der spores i det had, hvormed han forfulgte Bojsens forligsforsøg med fuldkommen forbigåelse af sine egne meriter få år forinden. Men samtidig kommer der i denne tredje fase lige som et forklaret skær over hans fremtoning. Han lægger sin tidligere maske og bliver sig selv, og først nu udtaler og uddyber han sine virkelige meninger, ikke mindst om forsvaret, en opfattelse, der i ånd og bogstav minder om Odenseprogrammet af 1905.

Berg, Bojsen, Holstein og Hørup udgjorde altså så modstridende elementer, at man ikke kan undre sig over venstres slingrende kurs i forsvarssagen. De fire ledere stod som hjørnefigurerne på venstres bygning og på en måde netop så langt fra hinanden som hjørnefigurer,

5. Harald Høffdings erindringer p. 112.

der har blikket rettet i hver sin retning og derfor må stræbe mod hver sit mål.

Når spørgsmålet om forsvarsvæsenet så ofte har rejst strid og kamp i adskillige landes indrepolitiske liv, ligger det for en stor del i sagens særlige natur. Det beror jo på et subjektivt skøn, hvor meget eller hvor lidt der skal til, for at forsvaret er tilstrækkelig effektivt. Sammenligner man forsvarsspørgsmålet med f. eks. skatteforhold, toldtariffer, smørpriser eller fæstevæsen, ser man, at medens der i de sidstnævnte skal en vis saglig argumentation til for at opretholde en bestemt anskuelse, kan man i forsvarsspørgsmålet i og for sig indtage et hvilket som helst standpunkt, militaristisk som antimilitaristisk, uden at behøve at lade sig rokke i dette standpunkt, fordi det i sidste instans hviler på et følelsesmæssigt skøn. For en stormagt, hvis hær har både offensive og defensive opgaver, elimineres noget af det subjektive, fordi målet her stadig må være at stå på højde med andre stormagters militærvæsen. Men for den lille stat Danmark var spørgsmålets løsning overladt til et skøn, og da særlig efter at man i vide kredse havde indset, at et forsvar af landet egentlig var umuligt.

Set i dette lys forstår man, at folk i forsvarsspørgsmålet kom til at stå overfor det samme hjertegribende valg som i en klassisk tragedie, pligt contra ære, eller måske snarere materielt velvære contra fædrelandets frelse. På afstand virker venstres forsvarspolitik i de tredive år som et mærkeligt forsøg på at skyde valget fra sig og prøve at forene de to alternativer; det krævede besparelser for at befordre det materielle velvære, medens det samtidig nærrede ønsker om at yde ofre for fædrelandets frelse. Ser man nærmere til, svarer alternativerne til de to modstridende forsvarsstandpunkter, der kæmpede indenfor venstre, det I. A. Hansen-Hørupske contra det Berg-Bojsenske standpunkt.

Skal man gøre regnskabet op, må man erkende, at venstre tabte forsvarskampen i den forstand, at det ikke var venstres, men derimod højres program, der blev gennemført. Medens partiet kom ud af forfatningsstriden om end ikke med æren i behold, så med en sejr ved systemskiftet i 1901, stod Københavns befæstning med sine forter og enceinter som et varigt monument over nederlaget i forsvarssagen. De to tillæg til hærloven i 1880 og 1894 vejede heller ikke til fordel for venstre.

Sagen var og blev venstres akilleshæl. Knap var forsvarskampen mod højre endt, før en ny forsvarssag blusser op indenfor venstre, som,

inden fred faldt over sagen i 1910, splittede partiet i flere dele. Problemstillingen var stort set den samme, og standpunkterne var stadig omtrent det I. A. Hansen-Hørupske kontra det Berg-Bojsenske.

Internt havde forsvarskampen haft betydningsfulde virkninger på venstre, idet man kan følge udviklingen af en stadig stærkere antimilitaristisk tendens i partiet, efterhånden som man nærmer sig århundredskiftet. Den sporadiske antimilitarisme, der kan findes omkring 1870, dør ud inden midten af halvfjerdserne. Men omkring 1880 rejser en ny »moderne« antimilitarisme sig båret dels af den frembrydende realistiske livsanskuelse og dels af reaktionen mod det stærkt militaristiske præg, der gennem hæren forplanter sig til højre og ministeriet. Det er denne bevægelse, der i 1905 udskilte sig af venstre reformpartiet og dannede det radikale venstre. Allerede tidligt kan man finde det 20. århundredes radikalisme fuldt udviklet. Et særligt slående vidnesbyrd herom er et brev fra præsten P. Chr. Zahle dateret 2. aug. 1889. Der forekommer heri følgende sætninger, som egentlig lige så godt kunne være skrevet efter 1905:

Vi kan i den indre politik bruge sønderjyderiet lige så probat som militarismen som velgørende prøve på, om man har med hårdføre, handledygtige og ærlige politikere at gøre. Dertil kræves folk, som har arbejdet sig ud over alle fraseagtige forsumpninger og har fået fast grund under fødderne... Jeg har sukket efter det øjeblik, da venstre ville og kunne vikle sig ud af det klamme favntag. Det gjaldt et rigtigt ryk, som når man skyder en kælen Judas fra sig og tilråber ham et: bliv mig fra livet, din skurk⁰!

Når venstrepolitikere fra halvfjerdserne i 1901 så tilbage på de forløbne 30 år, må de have set, hvordan venstre kom ind i det 20. århundrede med helt andre idealer, end dem de drog af sted med i 1870. »Farten mindskedes efter som rejsen blev lang og megen bagage blev liggende på vejen, fordi hestene ikke orkede at trække den op ad bakken«. Problemerne i de svundne 30 år kunne ligge i en nøddeskal, siger Hørup i sit tilbageblik ved århundredskiftet, for det var jo de samme konflikter, de samme argumenter og de samme artikler, der gik igen:

6. P. Chr. Zahle til Viggo Hørup. Brevet, der findes i Pressemuseet, Aarhus, slutter: »NB. De hilses fra min fættersøn C. Th. Zahle, som er her i Vallenved«. C. Th. Zahle var den gang 23 år.

Og man siger: Herregud, at de ikke kom videre i 30 år, hvorfor løb de ikke deres vej, hvorfor døde de ikke af kedsomhed, hvor gad de? ... Men følger man blot en enkelt af de tråde, der er rendegarn i det nittende århundredes politik, så vider ensformigheden sig ud i en mærkelig mangfoldighed, ordene fornyes uafsladeligt, billeder skifter, udveje følger udveje, hver dag er ny, det går bakke op og bakke ned som en stor søgang af spænding og slappelse, af frem og tilbage, man ser, hvor de lever, og forstår, at de ikke døde af kedsomhed. *Måske kommer der en slægt, der sidder bredt på vundne resultater uden at more sig, og som ser tilbage på disse 30 år og siger: det var noget andet, den gang mærkede man dog, hvad det var at leve?*

7. Skrift og tale III, p. 371-72. Kursiveret her.

Danmarks udgifter til forsvaret 1876–1901.

Anvendt i finansåret	Samlede ordinære forsvarsudgifter	Extra- ordinære udgifter	Samlede forsvarsudgifter
1876–77	13.636.883	3.250.212	16.887.095
1877–78	13.507.524	2.464.959	15.972.483
1878–79	13.250.339	1.901.802	15.152.141
1879–80	13.490.279	2.072.029	16.562.308
1880–81	13.961.428	2.859.092	16.820.520
1881–82	14.728.882	1.236.938	15.965.826
1882–83	14.618.605	2.509.700	17.128.305
1883–84	15.246.821	1.828.858	17.075.679
1884–85	15.165.594	1.465.331	16.630.925
1885–86	15.584.821	2.338.675	18.603.510
1886–87	15.937.264	5.868.698	22.617.830
1887–88	16.820.544	8.213.246	25.033.790
1888–89	16.984.173	8.118.821	26.102.994
1889–90	16.839.069	9.501.177	26.340.246
1890–91	17.280.449	9.779.195	27.059.644
1891–92	17.985.744	6.385.295	24.344.039
1892–93	17.562.154	7.037.711	24.589.865
1893–94	17.921.003	4.735.269	22.656.272
1894–95	16.926.828	4.026.442	20.963.270
1895–96	16.601.115	1.579.353	18.180.468
1896–97	16.919.820	1.434.614	18.354.434
1897–98	17.009.088	1.336.840	18.345.928
1898–99	17.222.502	1.580.837	18.803.339
1899–1900	17.976.660	917.675	18.894.335
1900–01	17.772.294	779.184	18.551.478

LITTERATURLISTE

Til almindelige historiske oplysninger vedrørende f. eks. valgresultater, bibliografiske data og begivenheder uden for det forsvarspolitiske område er ikke sat henvisninger. På disse steder henvises til følgende værker:

Schultz' Danmarkshistorie V. bd.

V. Elberling: Rigsdagens medlemmer gennem 100 år, I-II, 1949.

J. P. Jensen: Valgene til rigsdagen 1848-1915, 1915.

Dansk biografisk leksikon.

I citaterne er stavemåden normaliseret efter moderne retskrivning, medens den oprindelige sprogbrug så vidt muligt er bevaret. I visse tilfælde, f. eks. i Kriegers dagbøger, er forkortelserne dog ophævede. Med mindre andet er bemærket, er kursiveringerne de originale. I henvisningerne er benyttet det system, at en kilde kun første gang er angivet med fuld titel og udgivelsesår.

I teksten er givet henvisninger til følgende kilder:

I. Kildesamlinger.

Bjørnstjerne Bjørnsons brevveksling med danske 1875-1910 I-III, 1953.

Georg og Edvard Brandes brevveksling, II, 1940.

Aage Friis: Statsrådets forhandlinger om Danmarks udenrigspolitik 1863-79, 1936.

Sofus Høgsbro: Brevveksling og dagbøger, udg. af Hans Lund, I-II, 1924-25.

Hørup i skrift og tale, udg. af Vilh. Nielsen, Edvard Brandes og Peter Nansen, 1902-04.

A. F. Kriegers dagbøger 1848-80, IV-VII, udg. af Elise Koppel, Aage Friis og P. Munch, 1921-25.

N. Lindberg: Grundtvigs politiske stude, 1876.

Rigsdagstidende (forkortet Rdt. med tilføjelse af F. for folketinget og L. for landstinget).

II. Erindringer.

Klaus Berntsen: Erindringer, II-III, 1923-25.

Harald Høffding: Erindringer, 1928.

Sofus Høgsbro: Mit forhold til Grundtvig, Tscherning og Monrad, 1902.

N. P. Jensen: Erindringer, II, 1916.

N. J. Larsen: Erindringer fra kamppolitikens dage, udg. af Svend Larsen, Svendborg 1923.

N. P. Madsen-Mygdal: Politiske oplevelser, 1912.

Niels Neergaard: Erindringer 1854-94, 1935.

Markus Rubin: Nogle erindringer, 1914.

III. *Biografier.*

- Erik Arup: Viggo Hørup, et mindeskript i anledning af hundredåret for hans fødsel, 1941.
 Astrid Finsland: Bjørnstjerne Bjørnson og fredssagen inntil 1900, Oslo 1948.
 Hans Jensen: Lars Bjørnbak og den bjørnbakske bevægelse, 1919.
 Arvid G. Hansen: Viggo Hørup og hans tid, Oslo 1952.
 Erik Henriksen: Viggo Hørup, 1910.
 P. Stavnstrup: D. G. Monrad, 1945.
 Th. Thaulow: J. B. S. Estrup. Hans liv og gerning 1825-1913, 1940.

IV. *Jubilæumsskrifter og historiske specialværker.*

- Klaus Berntsen: Odense Amtsskytteforening gennem 25 år, 1891.
 C. V. Bramsnæs: Finanslov og finanslovstyre, i Den danske rigsdag 1849-1949, V p. 159 ff.
 Troels Fink: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864, 1958.
 V. A. C. Klein: Forsvarssagen efter 1864, 1915.
 L. C. F. Krogh: Skyttesagen i Danmark gennem 50 år, 1861-1911, 1911.
 Albert Olsen: Rigsdagen og finanslovene 1849-94, i Den danske rigsdag 1849-1949, V, p. 70 ff.
 Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841-92, (Disp.) 1944.
 Studentersamfundet gennem 25 år, red. af P. Læssøe-Müller, 1907.
 Alex Thorsøe: Den danske rigsdag og udenrigspolitikken fra 1866 til 1908, 1913.
 A. Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske bevægelse, (Disp.) 1958.

V. *Pjecer og skrifter fra samtiden.*A. *Af enkelte personer.*

- Jesper Bahnson: Forsvarsvæsnets udvikling i den sidste menneskealder, 1896.
 Aage Duus: Forfatningskampe, politiske kritikere, 1890.
 S. Kjetterup (C. Th. Sørensen): Om vort forsvar, 1884.
 (D. G. Monrad): Om politiske drømmerier, to forelæsninger, 1869.
 V. Pingel: Et politisk tilbageblik, 1891.
 (Michael Rovsing): Danmark som krigsmagt, 1867.
 (Michael Rovsing): Forslagene om forsvarsvæsnets ordning, 1873.
 A. F. Tscherning: Om Danmarks forsvar. Udtalelser fra 1872-73. Udgivet efter hans død, 1875.

B. *Parti- og foreningsskrifter.*

- C. Berg: Fra rigsdagen, 1881.
 Frede Bojsen: Til oplysning om hærlovsforhandlingerne, 1880.
 Venstres reformprogram, særtryk 1889.
 Fra rigsdagen, trykt som manuskript for venstrereformpartiets venner, I-IX, 1895-1906.
 I. C. Christensen: Venstrereformpartiet, 1898.

C. *Skrifter med historisk udredning.*

- C. C. Haugner: Forsvarssagens kerne, En historisk-politisk fremstilling af fæstningssagens udvikling, 1907.

(E. Haugsted): Forsvarssagen, 40 års kampe for og imod, 1908.
 Særtryk af Det ny århundrede: Danmark under forfatningskampen: 1. P. Munch:
 Gennembrudstiden 1870-75. 2. G. Phillipsen: Estrups første tiår. 3. Edv.
 Brandes: Provisorieårene 1885-94. 4. Ove Rode: Venstrereformpartiet
 1894-1901.

VI. *Diverse.*

Betænkning fra forsvarskommissionen af 1866, 1867, I-II.
 Demokratisk sangbog, udg. af Politiken, 1885.
 Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks statistik I-IV + suppl. 1885-91.
 H. Wulff: Den danske rigsdag, 1880.
 Statistisk tabelværk, IV. og V. række, litra E nr. 2.

VII. *Utrykt materiale.*

Kopibog for V. F. (Venstres folketingsgruppe). Først af venstres fællesbestyrelse
 1885-86.
 Forhandlingerne i folketingets og rigsdagens venstre 1886-92, autoriseret af
 Christen Berg.
 Venstres forhandlingsbog 1871-81, autoriseret af Balthazar Christensen. (Først
 sluttet 1887).
 Hørups breve på Det kgl. bibliotek. Ny kgl. samling 3703⁴.
 General V. H. O. Madsens privatarkiv, Rigsarkivet.
 Privatarkiv for familien Lunn, Knabstrup, Rigsarkivet.
 P. G. Brammers privatarkiv, Rigsarkivet.
 Krigsministeriets arkiv, Rigsarkivet.
 Frede Bojsens politiske erindringer. Sidehenvisningerne gælder til en afskrift
 foretaget 1930 til Niels Neergaard.

VIII. *Aviser og tidsskrifter.*

A. *Aviser.*

Aarhus amtstidende.
 Dansk folketidende
 Frederiksborg amtstidende
 Morgenbladet
 Morgenposten
 Nakskov tidende
 Nørrejylland tidende
 Politiken
 Venstrebladet

B. *Tidsskrifter.*

Det ny århundrede
 Højskolebladet
 Punch
 Ravnen
 Tilskueren

Skrifter udgivet af

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Kr. 16 (8).
2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Kr. 18 (12).
3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 125 sider. Kr. 11.50 (7.50).
4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirke-mænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Kr. 22.50 (14).
5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvest-danmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 343 sider og 4 plancher. Kr. 17.25 (11.75).
7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 220 sider, illustreret. Kr. 14.75 (9.75).

Priserne i parentes er særpriserne for selskabets medlemmer.

Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:

- Den jyske lov. Text med oversættelse, kommentar og ordbog. Ved *Peter Skautrup*. 1941. 389 sider. Udsolgt.
- Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40. Ved *Henning Paulsen*. 1955. 256 sider. Kr. 10.75 (8).
- Troels Fink*: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 81 sider. Udsolgt.

Selskabet udgiver tillige tidsskriftet »*Jyske Samlinger*«. *Tidsskrift for Danmarks Historie*«. »*Jyske Samlinger*« udsendes to gange om året og leveres til selskabets medlemmer. Kontingentet kr. 15. Henvendelse om medlemskab til

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

Carl Blochs Gade 28, Århus

